

1907.

ЗМІСТ.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ:	
До наших читачів в Росії ст.	1
В. ВИННИЧЕНКО:	
Дім (Різдвяна казка).....	7
НА НАШІЙ—НЕ СВОЇЙ ЗЕМ-	
ЛІ. Уривок з записок шлях-	
тича, з передм. Ів. Франка.	25
М. СТАРИЦЬКИЙ: З останніх	
поезій.....	41
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ:	
Справа українських катедр	
і наші наукові потреби.....	42
П. КАРМАНСЬКИЙ:	
До М. С. (поезія).....	57
Є. ЯРОШИНСЬКА: Останнє	
пристановище.....	58
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне	
українське письменство в його	
типових представниках.....	62
ІВАН МАНДЖУРА: З недру-	
кованих поезій.....	69
ІВАН ФРАНКО: Володимир Са-	
мійленко.....	72
М. СИМОНІВНА: Остання ніч	
З БУШОРА (Поезія).....	88
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: „Народ-	
ня політика“, остання праця	
Антоня Менгера.....	89
АНАТОЛЬ ФРАНС: Валтасар.	
ВАС. ДОМАНИЦЬКИЙ: Ни-	
кандр Молчановський.....	114
УІЛЛІАМ ШЕКСПІР: Три со-	
вети.....	116
БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН:	
Марі, роман.....	118
МИХ. ПОРШ: Національне пи-	
танне та виборча агітація на	
Україні.....	135
БІЛЛІ БОЯН: Тарахкавка. За-	
місь фейлетона.....	140
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ:	
Зимую.....	144
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На у-	
країнські теми. При кінці	
року.....	145
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З ав-	
стрійської України.....	155
М. П. З російського життя.....	168
БІБЛІОГРАФІЯ.....	179
НАДІСЛАНІ КНИЖКИ.....	188
ОГОЛОШЕННЯ.....	190

РІЧНИК Х.
КНИЖКА І.

ТОМ XXXVII.
ЗА СІЧЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Бенарського
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Digitized by

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

РІЧНИК X

ТОМ XXXVII

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ ≡

ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1907

ЗМІСТ ТРИДЦЯТЬ СЕМОГО ТОМУ,

за січень, лютий, март 1907р.

І. ПОЕЗІЇ.

	Сторона
<i>Михайло Старицький</i> : З останніх поезій	41
З останніх віршів	461—462
<i>П. Нарманський</i> : До М. С.	57
<i>Іван Манджура</i> : З недрукованих поезій	69—71, 256—257
<i>Пилип Капельгородський</i> : Зимую	144
<i>М. Чернявський</i> : Огні небес	193
В степу реве, гуде завія	473
<i>Чернигівець</i> : Мрії	212
Королева	526
<i>О. Крижановський</i> : Я бачив, як сонце червоне вставало	220
<i>Христя Алчевська</i> : Поезії	224, 385
<i>Невідомий</i> : Пісні з каземата	267
<i>С. Черкасенко</i> : На добра-ніч!	418
<i>Козачка</i> : Не гнівай ся!	428

З чужих поетів:

<i>З Бушора</i> : Як синє море завиває, пер. Павло Граб	88
<i>Уїлліям Шекспір</i> : Три сонети, пер. Ів. Франко	116—117
<i>Гаральд Гардрад</i> : Пісня про дівчину з руської країни, перекл. Іван Франко	315—317
<i>З Манюля</i> : Мов кайданник в тійній клітці, пер. Павло Граб	329
<i>З Теофіля Готье</i> : Не жалкуйте за тим, що покинули, переклав Павло Граб	492
<i>С. Фруг</i> : Дві тройки, з жарг. евр. пер. Гр. Кернеренко	495—496

ІІ. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>В. Винниченко</i> : Дим (Різдвяна казка)	7—24
<i>На нашій не своїй землі</i> : Уривок з записок шляхтича, з перед- мовою Ів. Франка	25—41
<i>Б. Ярошинська</i> : Останнє приставовище	58—61

891.7905
LIN
v.10
no.1-3

	Сторона
<i>М. Симонівна</i> : Остання піч	84—88
<i>Денис Лукіянович</i> : Білі нарциси вяли	194—207
<i>Маруся Волвачівна</i> : Спомини української селянки	208—212, 392—407
<i>Надія Кибальчич</i> : Хмарина	221—224
<i>М. Чернявський</i> : З імпровізацій. Хай буде світ, Перше кохання, Герої вертають ся	386—291
<i>Іван Федорченко</i> : Хиба?!	419—428
Оповідання на діалектах:	
<i>Д. Харовюк</i> : Полагна	230—235
<i>Е. Василів</i> : Зайди собі з ним!	440—442
<i>Гр. Григорівич</i> : Я ся не бою	442—444
<hr/>	
<i>Анатоль Франс</i> : Валтасар, пер. Ів. Кревецький	102—113
<i>Бернштерне Бернзон</i> : Марі, роман, пер. Мих. Лозинський 118—134, 293—305, 474—492	
<i>Біллі Боян</i> : Тарахкавка. Замість фелетону, пер. Ів. Франко	140—144
<i>Міріам Гаррі</i> : Здобутте Єрусалиму, роман, пер. Нат. Романович 268—284, 506—526	

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

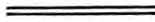
<i>Мих. Грушевський</i> : До наших читачів в Росії	1—6
<i>Мих. Грушевський</i> : Справа українських катедр і наші наукові потреби	42—57, 213—220, 408—418
<i>Олександр Грушевський</i> : Сучасне українське письменство в його типових представниках: Ганна Барвінок. Олександр Кописький. Іван Левицький-Нечуй. Панас Мирний 62—68, 236—256, 429—439	
<i>Іван Франко</i> : Володимир Самійленко. Проба характеристики	72—83
<i>Мих. Лозинський</i> : „Народня політика“. Остання праця Антона Менгера	89—101
<i>В. Доманицький</i> : Никандр Молчановський. (Посмертні згадки)	114—116
<i>Мик. Порш</i> : Національне питання та виборча агітація на Україні 135—139	
<i>Мих. Грушевський</i> : На українські теми:	
При кінці року	145—154
Крячуть ворони	318—329
„О любви кь отечеству и народной гордости“ 497—505	
<i>Іван Франко</i> : Літературна мова і діалекти	225—230
<i>Граф Д. де-ля Барт</i> : Література і дійсність за часів великої французької революції	258—267
<i>Ів. Франко</i> : Свобода і автономія	285—292
<i>Ол. Білоусенко</i> : Аграрне законодавство в Росії минулого року	306—315
<i>Ів. Франко</i> : Середні віки і їх поет	445—461
<i>Мих. Лозинський</i> : З польсько-українських відносин. „Славянська політика“ — чи „історична Польща“	463—473
<i>Ів. Франко</i> : Джозуе Кардуччі	493—494

О Г Л Я Д И.

	Сторона
<i>Мих. Лозинський</i> : З Австрійської України	155—167, 330—344, 527—536
<i>М. П.</i> : З російського життя	168—179
<i>Ф. Матушевський</i> : З російського життя	345—355, 537—551
<i>Закордонний</i> : За границею	356—363, 552—556

БІБЛІОГРАФІЯ.

<p>Філянський. Лірика т. I. — <i>М. Коцюбинський</i>; Прив. доц. Н. И. Лазаревській. Автономія — <i>С. Петлюра</i>; М. П-ш. Автономія України в світлі „соціально демократичної критики“ — <i>С. Петлюра</i>; Др. Август Форель. Гігієна першого і духового життя — <i>Д-р М. Нос</i></p> <p>Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXIV — <i>Ів. Кривецький</i>; Українсько-Руський Архив, т. II — <i>Ів. Дзиджора</i>; Л. Шевченко. Кобзарь — <i>М. Грушевський</i>; Ів. Федорченко. Іродіяда. Богоблудниця. Поєми — <i>Ів. Франко</i>; Т. Лопатинський. Ілько Пащак (драма) — <i>В. Гнатюк</i>; Le Tsarisme et l'Ukraine par Romain Sembratovitch avec préface de Vjoernstjerne Vjoernson — <i>Ів. Франко</i>; К. Фортунатовъ. „Національня области Россіи“ — <i>Гр. Сьогобочний</i>; Г. Новоторжскій. Національний вопросъ, автономія и федерація — <i>П. Понятенко</i></p> <p>Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. LXXV — <i>Ів. Кривецький</i>: Часопись правничя і економічна т. IX — <i>Ів. Франко</i>; О. Олесь. З журбою радість обнялась — <i>Ів. Франко</i>; Г. Доброскок. Січковий орел (драма) — <i>П. Напельгородський</i>; Т. Г. Шевченко. Кобзарь. Въ переводѣ русскихъ писателей. Редакція Ів. Ал. Бѣлоусова — <i>В. Доманицький</i>; Stanislaw Tokarski. Na wzburzonej fali, powieść — <i>І. Франко</i>; Л. Піменова. Автономія і цілість держави, пер. Ол. Коваленко — <i>В. Велентій</i>, Протоколи Объединительнаго Съѣзда Россійской Соціалъдемократической Рабочей Партіи, состоявшагося въ Стокгольмѣ, въ 1906 году — <i>М. Гехтер</i></p> <p>Книжки надіслані до редакції</p> <p>Від редакції</p> <p>Сголошення</p>	<p>179—187</p> <p>364—377</p> <p>557—568</p> <p>187—189, 377—379, 569—570</p> <p>379, 555</p> <p>190—192, 380—384, 571—572</p>
---	--

До наших читачів в Росії.

З сею книжкою Літературно-науковий Вістник вступає в нову фазу свого житя, розширяючи свою організацію на російську Україну та стараючи ся тим повнійше осягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напрямі, складі своїх учасників. Нова фаза ся впливає вповні натурально з усього його дотеперішнього розвою.

Десять літ тому, в 1898 р., коли Наукове Товариство імени Шевченка заходило ся сьвяткувати багатий збіг ріжних памятих юбилеїв (було то 250-літня річниця великого народнього повстання 1648 р., століте обновленої української літератури, п'ятдесятліте революції 1848 р. і відродження австрійської України й двадцятьпятьліте істновання самого Товариства), я виступив тоді з проектом, щоб на місце давнього двотижневника „Зорі“, видаваного Товариством, заложити місячник більш серйозного типа, з ширшою програмою, вповні поступовою. До участи в редакційнім комітеті крім редактора „Зорі“ Ол. Борковського й мене (був то перший рік мого головства в Товаристві) проектував я запросити д-ра Франка, що видавав перед тим, за запомогою Українців з Росії літературно-науковий місячник „Житя й Слово“, але за браком фондів і часу не міг вести се виданне далі, й д-ра Маковей, досвідного журналіста, що був тоді редактором „Буковини“, а перед тим брав близшу участь в редакції „Зорі“. Я бажав радикальними ферментами „Житя й Слова“ оживити тихомірний тон „часописи для руських родин“ (журнала для семейного чтенія, яким була „Зоря“, вивести її за межі чисто літературно-наукових, культурних українських інтересів, яким прьсвячена вона була, в вир сьвітового суспільного і культурного житя й боротьби, і для того поруч белетристів й спеціалістів від літератури притягнути також публіцистичні сили. Заразом хотів злучити в новім журналі по можности широкі круги літературних сил України і як складом співробітників, так і в самім змісті надати журналови характер всеукраїнський.

Плян був прийнятий Товариством, і новий журнал зачав виходити з кінцем 1897 р. Не все так удаło ся з тих замірів і плянів, як то бажало ся, але був то значний крок наперед в розвою української журналістики. І своєю великістю, її програмою, і широким складом співробітників з Галичини й України російської новий журнал значно перевисив попередні; не було майже письменників, які б не взяли участі в тих перших річниках журналу, а її серед суспільности звайшов він інтерес і співчуте, так що весь запас книжок відразу розійшов ся (з мая почали друкувати журнал в більшім числі), і перший рік скінчено без дефіцита (правда, що журнал ведено дуже скромно, її гонорар платив ся тільки двом членам редакції, які жили виключно з літературного заробітку, а співробітникам платило ся тільки виїмково, і журнал, виходячи книжками по 12 аркушів, міг виходити без дефіцита маючи 800—900 предплатників).

Такі нормальні обставини одначе потривали тільки три роки; з початком 1901 р. Літерат. науковому Вістнику замкнено дорогу до Росії, циркуляром Главного управління, і се задало журналови болючий удар не тільки матеріальний — позбавивши кілька сот предплатників, яких мав він в Росії, а й моральний — ослабивши звязки з літературними кругами російської України й розірвавши майже зовсім звязь з її суспільністю — бо тих кількадесять примірників, що йшли далі на Україну ріжними дорогами, не могли, розуміеть ся, піддержати тої звязи. Прийшло ся зменшити журнал (до 10 аркушів книжку) і завести в нїм ще більшу економію. Участь українських письменників ставала слабшою. В очах самих видавців журналу він на половину стратив свою вагу й інтерес, від коли призначав ся майже виключно для Галичини. Зіставало ся вести його далі по силам і спроможі, чекаючи слушного часу, коли знову відчинять ся двері до Росії й можна буде наново навязати надірвану звязь з Україною.

Переміни в російських відносинах настали скорше, ніж можна було сподівати ся, й обіцували зміну більш радикальну, ніж якої перед тим сміли надїяти ся. Галицька Україна разом з російською з напруженнем чекала початків конституційної ери і разом з нею — знесення заборони українського слова та оживлення українського національного життя. Коли проголошено конституцію в Росії, 17 жовтня 1905 р., і треба було надїяти ся переведення в жите конституційних свобод, нам представляла ся з повною

очевидністю доконечна потреба концентрації українських сил і плянового розділу між ними тої культурної й політичної роботи, яку висували на чергу нові обставини життя. Одною з точок такої концентрації представляло ся нам перенесення до Київа Літературно-наукового Вістника, як в інтересах концентрації українського руху в сім єдинім історичнім центрі України, так і в інтересах самого журналу — аби він у ще більшій повноті міг вернути собі давній всеукраїнський характер, та скріпивши себе новими літературними й публіцистичними силами, міг стати на висоті вимог, які повинні бути поставлені в нових обставинах до розскріпощеної української національності. Та тоді наші товариші-Киїане відмовили нас від сього пляну, вказуючи на всю непевність заповіджених російських свобод, стрічених погромом їх оборонців зараз по проголошенню. І Літературно-науковий Вістник зістав ся у Львові, а в Київі завязав ся літературно-науковий журнал аналогічного характеру і подібного-ж напрямку.

Та досвід минувого року тільки піддержав нас в переконанню про потребу перенесення Л. Н. Вістника до Київа. Інтереси його рішучо того вимагали: при слабім заінтересованню своєю пресою, яке взагалі показала українська суспільність в Росії, а до українських журналів — особливо, Л. Н. Вістник не здобув значнійшого числа передплатників в Росії й після того, як відчилено йому двері сюди, отже звязи його з українським громадянством Росії, якими він так дорожив завсїди, не відновили ся; так само і звязи з тутешніми літературними українськими кругами, бо їх, зовсім природно, мусів інтересувати той журнал, який мав розповсюдження в їх краях. З другого боку і київський журнал, відтягнувши до себе читачів з російської України, не міг устояти ся при них: журнал зведено з значним дефіцитом, і се змусило видавців відмовити на нього дальших кредитів. А зза сих чисто журнальних пригод висувала ся загальнійша й важнійша небезпечність: зарисовувало ся на ново культурне роздвоєння російської України й Галичини з тим, як суспільність і літературні сили кожної з сих різко зазначених частин української землі почали групувати ся коло своїх місцевих журналів, і кожний журнал мусів набирати з часом все різкійшого місцевого характеру через те, що галицькі передплатники показували рішучу тенденцію держати ся львівського журналу, а українські — київського. Запобігти тому, принаймні хоч з свого боку, постановило

видавництво Літ.-наукового Вістника й рішило заложити в Києві відділ своєї редакції — як то заповіджено було ним іще з кінцем 1905 р. в оголошеннях про журнал, та перенести туди-ж друк журналу, тим більше, що митний тариф, заведений з марта 1906 р., роблячи майже неможливим (через високе мито) транспорт українських книжок за границі до Росії, взагалі змушує переносити до Росії друкування видань, які числять на покуп в Росії. Се й сповняємо тепер, і в новім році будемо випускати Л. Н. Вістник в двох виданнях — київським і львівським; друкувати ся вони будуть обидва в Києві, а різнити ся будуть тільки часом — або такими статями, які мають тільки місцевий інтерес, або такими, яких поява в Росії зістаєть ся неможливою. Для передплатників в Росії відкрита контора в Києві, і при ній відділ редакції, до якої можна звертати ся в усіх справах редакційних. Се дає нам також можливість знизити передплату для передплатників з Росії против давнійшого досить значно.

Вступаючи в нову фазу свого розвою, Літературно-науковий Вістник зістанеть ся вірним своїй провідній меті, яку мав від свого засновання: бути органом всеукраїнського поступово-демократичного руху і життя. Не уважаючи можливим, ані навіть пожаданим в теперішніх обставинах замикати ся в якусь певну партійну програму, Літ.-науковий Вістник буде далі стояти на становищі міжпартійнім і не тільки допускає, але вважає навіть в високій мірі бажаним, аби ріжні питання біжучого життя освітлювали ся в ній з становища ріжних суспільно-політичних поглядів, в інтересах всесторонньої й можливо докладної оцінки — не сходячи лише з ґрунту поступово-демократичного українства: тільки те, що виразно суперечить понятю повного і всестороннього свободного розвою української народности і поступово-демократичному характеру його розвою не може числити на нашу терпимість.

Не присягаючи таким чином на яку небудь партійну формулу в сфері питань суспільно-політичних, тим менше може наш журнал замикати ся в межі якогось певного напрямку літературного, противно — буде уважати пожаданим служити образом ріжних літературних течій і шкіл, оскільки тільки взірці тих ріжних напрямів будуть відповідати вимогам загальної літературности.

Натомість свідомо будемо змагати до концентрації, злу-

чення і організування на різних полях українських культурних сил і до тіснішого зближення різних частин великої нашої землі. Тепер ще неможливо, бо передчасом, було-б старати ся підтягнути під якусь одностайну схему, однаковий шаблон всю різнородність і відмінність відтінків української мови різних частин України, не кажучи вже про саме жите. Але треба, щоб неважаючи на відмінні культурні й економічні обставини, на відмінну історичну традицію чи політичну організацію, ширила ся й зростала свідомість своєї національної одности, всеукраїнське почуте в різних частях нашої землі. Треба щоб галицький верховинець і херсонський степовик, Буковинець і Задніпровець, Кубанець і Холмщак, Угорський Русин і Слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців, членів одної нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчили ся стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять; не ставили во главу угла української культури прикмет, якими визначається побут, мова, обставини, саме їх жите; не вехтували, не дигли ся з презирством на те, чим відрізняється від них жите, культура, мова иньшої якоїсь української країни, бо власне в сій різнородности лежить багатство, сила, кольоритність українського життя — залог будучого багатства, сили, інтензивности української культури, коли перейде потенціальна енергія українства в динамічну, а почуте одности, національно-культурної одноцілности дасть можливість всім частям великої української землі бути активними учасниками українського культурного руху. Тільки по волі й обережно відкидаючи чужі впливи, нарости, які ділять і відрізняють різні українські типи, та піддержуючи, ширячи й переймаючи одні у одних те, що єсть у нас здорового, цінного,—ми злучимо одність з різнородністю й багатством, а инакше грозить нам — або духове збіднення, добровільна кастрація, або противно — розріст провінціалізмів, що заглушить в кінець національну одність і перепинить можливість сильного національного зросту.

З сього витікає наша близша програма. Ми хочемо, умисно бажаємо зробити наш журнал всеукраїнським літературним зібранням, де-б живим словом відзивав ся Буковинець до Слобожанина, Кубанець до Галичанина, де піддержувала ся жива духовна

лучність різних частин нашої землі. Не хочемо зробити журнала через те збірником діалектологічних матеріалів і всяким екстраваганціям такого рода не признаємо тут місця; але з другого боку не вважаємо можливим підганяти під повну однотайність мову наших співробітників, а навіть і в правописи будемо далі полишати деякі відміни — хоч і просимо при тім наших співробітників іти всетаки до однотайности, а не навпаки.

В Росії привикли до журналів ставити вимоги инакші, ніж в західній Європі, де не знають ані таких „толстих“ журналів, яні такої повноти й безконечної ріжнородности їх програми. І в Росії се — більше пережиток, ніж вимога біжучої хвилі, він слабне та певне й далі буде слабнути, в міру того як розвій щоденної преси й публіцистичної літератури на себе прийматиме те, що давнійше сповняв „толстый“ журнал. Але знаємо, що для читача з Росії дванадцяти-аркушева книжка журналу ще довго буде чимсь „невѣсомымъ“, поруч чого треба ще держатися журналів „толстих“. Та се вже залежить від самих українських читачів — дати українським журналам вирости в міру, якої вимагають вони від сучасного журналу. Культурних сил до того не бракує — бракує матеріальних. Тільки тоді, як кожний український інтелігент буде уважати своїм першим і невідмінним обовязком держати український журнал, і почуте сього обовязку буде ширити наоколо себе у людей менше свідомих, українські журнали будуть мати спромогу й ставати „товстїйшими“ і притягати до себе ті культурні сили, які тепер, за браком української „точки приложенія“ працюють по журналах чужих. Від сього, як читачі наші піддержатъ наш журнал, буде залежати і збільшенне його великості і його внутрішній розвій; просимо се памятати.

Мих. Грушевський.

В. ВИННИЧЕНКО.

Д И М.

(Різдвяна казка).

Ласкавий читачу мій, розкажу тобі казку. Я знаю, ти звик на різдвяні сьвята послухати казки; я знаю, ти й без сьвята завжди охочий до неї; ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортувати свою душу казками й колисати її, насьпівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сни. Я знаю, ти завжди охочий обгорнути своє серце в найбрудніше дрантя, щоб захистити його від суворого вітру життя.

Обгорнись же моєю казкою, — вона тепла, як те дрантя, яким обгортаються старці; вона тепла, як залізо кайданів; вона мельодична, як пісня страждання й неволі.

Слухай же, ласкавий читачу, моєї казки.

Діялось се... діялось се — не тоді як людей було трохи, а тоді вже, як було їх багато, дуже багато; і не тоді се діялось, читачу, як по річках та ставках текло молоко та меди, а як в річки та ставки текли морями сльози, піт.

З сього, слухай же, й почалося усе. В тих місцях, читачу, де падав сей піт, сі сльози там стала парувати. Стала земля парувати, стала та пара здійматись у гору, стала рости і зробилася з неї велика хмара, Життя. І де більше лилось того поту, тих сліз, то все більше росла тая хмара, велика хмара Життя. А як дійшла вона до своєї пори, то родилося з неї двоє дітей, двоє синів Життя: Вперед і Назад.

Родились вони, і як тільки родились, так стали люто ворогувати між собою, стали люто битись вони між собою, сі сини Життя: бо те, з чого плакав Вперед, з того Назад сьміявся, а з чого сьпівав Вперед, з того Назад лютував. Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей, а Назад... Що любив Назад? Що ж, як не те, що боїться сонця, боротьби і людей...

Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей; а через се він встромляв сим людям у груди замість серця пекучі жарини, він

давав їм неспокійні, колючі думки, хльоскав їх голодом і страхіттями Життя, він вливав їм у жили жагучого раювання побід, боротьби, гнівом і гордістю очі запалював їм,—і сі люди ішли, і тяглися за ним, і раділи й страждали.

А Назад виймав людям серце, клав на місце його холодну, ненажерливу жабу, яка глitala радощі Життя, глitala вогонь його та сьвітло і завжди була холодна та чорна. Назад обгортав людей золотом, обковував сим трухлявим, отруйним золотом, яке боялося сокири думки. Назад обкурював людей чадом лінощів і спокою і люди боялись руху і праці, боялись великого хвилювання. Через се вони любили Назада і не любили окутаних злиднями, неспокійних, гнівних людей Впереда.

Через се люди бились, через се лилась кров і сльози і піт, якими годувалися жаби людей Назада. І де більше лилось цього всього, там більше росли та бились Вперед і Назад, ці сини Життя.

Оттож, читачу, в одній країні, де не молоко текло в річках, а кров у річки, там боролись між собою сі два сини Життя.

Ох, люто боролись вони! І був зверху то Вперед, то Назад, то знову Вперед, то знову Назад. І коли перетягував Вперед, то сонце весело сьміялось, і ставала весна, і камінне цьвітом цьвіло, і риби співали, мовчазні, полохливі риби. А коли перетягував Назад, то ставала тьма і сонце ховалось. А в тьмі лютувала негода, в'яли квіти Життя і люди гризли людей. Люди хапали младенців і головами їх били мокрі з крові каміння; люди пороли черевá матерів і волочили кишки їх, топчучи ногами; люди за хвилину вбивали сотні людей. І піднімалась до байдужого неба кривава пара і чад душного страждання стеливсь по землі. І чад той дурманив розум і люди самі гризли собі серця, точили свою кров і в страшенній тьмі ворогів обіймали, а друзів душили.

О, я знаю, читачу, ти не віриш мені. Не вір і не бійсь, мій читачу, — се ж казка, се тільки казка, се ж тільки в казках бувають страхіття. Не бійсь і не думай, бо як вдумаеш ся, як зхочеш збагнути все страхіття сеї казки, то запалить ся спокійне серце твоє і згорить брудне та тепле дрантя його і стане воно болючою червоною жариною. І не будуть коти-чудодії навіть тобі більш спокійних снів після смачної сьвяточної вечері.

Оттож, слухай, читачу, — в один такий час, коли в тій

країні стояла чадна тьма, коли пугачі пугали на темних могилах і гордо ходив по змордованих трупах Назад, сей Назад зустрівся з Впередом.

— Ну? — посміхнув ся Назад — Скоряеш ся? Чи ще хочеш битись?

— А хіба на землі нема вже ні радощів, ні мук, щоб я не схотів більше битись? — промовив Вперед — Хіба вже всюди у грудях червоні пекучі жарини згоріли на сірій байдужий попіл? Хіба скрізь уже розум людський, се просторе і хмарнее небо, де бють вогневі блискавиці, зійшов на стояче тягуче болото, де ледве ворущать ся черви думки?

— А що, як скрізь? — скрикнув Назад.

Вперед посміхнувся.

— Ну, а що як скрізь? Скоряеш ся тоді? — жадно повторив Назад — І будеш служити мені?

— Скоряюсь і буду служити — промовив Вперед.

— Добре! Коли так, то ходім. Ходім, я покажу тобі тих, у яких були великі, найбільші жарини. Я покажу тобі тих, які блискали попереду всіх вогневими блискавицями. Найкращих твоїх покажу. Гляди ж!

— Ходім... — посміхнувся Вперед.

І вони полетіли.

Небо ночі з морозу було темне, глибоке, а зорі розчервонились і весело-дрібно підстрибували, щоб зогрітись. Внизу спала земля... а може й не спала, а тільки думала щось велике й таємне. Села, убогі на радість, багаті на сльози, обідрані села, зкорчившись лежали в ярах та балках, мов старчата в рівчаках, силкуючись нагріти собою своє тоще, нещаснее тіло. Фуга гра-ла ся снігом і сипала ним із степів на беззахисні села, не знаючи, що їм і так занадто холодно.

Вперед і Назад зупинились над городом. Він не спав і горів ріжними вогнями, пускаючи од себе в темне небо широке, срібне сяєво. На краю його, аж у полі, там, де не було його веселих вогнів, стояв темний, великий будинок. Наче виштовханий од себе тими будинками города, самотою стояв він і злісно вишкаряв на їх довгі ряди своїх вікон. Обведений високим муром, він одгородив себе від тих веселих, скупчених будиночків і понуро мовчав. Круг стін його ходили якісь люди з залізом для вбивання й часами нудливо, пронизувато свистіли. День-у-день

вони ходили, і свистіли, і пильно дивились на всі боки, й не підпускали нічого живого до мурів самотнього будинку.

— Дивись тепер!—сказав Назад.

І Вперед став дивитись.

Стіни стали, як скло, весь же будинок і все, що було там у йому, стало видно, як на долоні.

Знаєш, читачу мій ти цей будинок? Се—не будинок, се—скриня, здоровенная, мертва скриня, зроблена з каменя, старого, промоклого слізми каменя. А вся ся скриня поділена на клітки, схожі одна на одну, як один арештантський халат на другий; по клітках же тих усе люди, і люди, і люди. Повна скриня людей, стара, прокіпчена муками скриня!

Став дивитись Вперед, і став впізнавать він тих людей за тих, які йшли за ним, які мали у грудях червоні, пекучі жарини.

І побачив Вперед що не було їм у грудях жарин тих; не було замість серця ні жарин, ні попелу, а був тільки... дим, густий, бурий, гнітучий дим. І бачив Вперед, як сей дим піднімався їм у голови і видно було йому, як від сього чаділи їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони об стіни кліток, як товклись одна об одну, як від сього вони обтирались, робились маленькими, плесковатими, нікчемними. Дим сей проходив їм в кров і руки їм були безживні, байдужі, лїнівї, а на блїдих, сїрих обличчях не сміяла ся ніжність, не світились вони раюваннем. Ах, Вперед бачив, що дим сей пройшов їм у очі, у їх тверді, блискучі, горді очі, і від його вони стали п'яними, тупими, темними.

І мовчки дивив ся Вперед, як тупо рухались сї люди в клітках своїх, як мляво бились їх душі об стіни сих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок. Мовчки дививсь він, як стіни кліток насували на їх, стискували, мов пресом, їх груди і груди стискувались болем, а з них видушувались сльози; і сльози ті падали на серце, шкварчали на жару його, і від того ішов оттой дим. А з диму того часами запалювались і гасли вогники, вогники одчаю, маленької злости, маленького суму, поганенькі, смердючі вогники, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздimalи вогонь колись їх жарини, а були сї люди самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до усіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, сі люди, в яких замість серця були колись в грудях червоні болючі жарини.

І мовчки дивився на їх Вперед.

Тоді посміхнувся Назад і спитав:

— Ну, що? Де ж жар їх?

— Я не бачу ні жару, ні попілу — тихо промовив Вперед. — У їх в грудях дим. їм треба вітру.

— Хіба ти хочеш, щоб вітер розметав попіл?

— Я не бачу ні жару, ні попілу — сказав Вперед.

— Ти не бачиш? Ну, ходім до їх ближче, я покажу тобі сей попіл. Ходім.

Стіни скрині стали знов кам'яними, брудними, продіравленими рядами заграбованих вікон, а яких вибивалось безсиле, млявеє сьвітло. Знову видно було, як ся скриня, ся голова величезного страховища, злісно вишкиряла свої жовті зуби, ждучи, щоб глитнути веселі вогники города.

Назад і Вперед незримо пройшли порожнім подвірєм і ввійшли через замкнені грубі двері у скриню. Темними сходами, по яких бігала луна, пройшли вони до других замкнених дверей і безшумно пройшли і крізь їх. Опинились вони в довгій, низькій норі, в якій не було нічого, крім рядів замкнених дверей з обох боків, двох ламп на стелі, що понуро переморгувались між собою з двох кінців її, та одного чоловіка з пучком ключей за поясом. Чоловік сей сидів у кутку і тупо дививсь перед себе, і круг його застигла тиша, таємнича, важка, а на тлі її десь виривались приглушені стінами звуки людських голосів, і вітер, заблудившись у комині, безнадійно й жалібно плакав за волею.

Назад і Вперед безшумно підійшли до замкнених дверей, незримо пройшли крізь їх і стали в одній із тих кліток. Сріа і гола, як череп порожній, вона дивилась в темну ніч своїми двома вікнами-очима й мовчала. З обох боків їй були широкі і довгі помости, на яких лежали й сиділи люди, а посередині стояв довгий, голий, і старий, як спорохніла домовина, стіл. На домовині сій стояла лямпочка, нещасна, підсліпувата, як знівечена життем бабуса, і боязко, несміло блимала своїм світлечком, мов залякана тьмою, що насувала на неї з кутків черепа. А коло неї сиділо троє людей: двое з їх совали якісь чорні й білі баньки по столі, на якому були намальовані квадратики, а третій з широкими щелепами й смуглявим, як стара кістка, лицем, дивив ся на їх руки

й квадратики. І у всіх трьох обличчя були тупі, мляві, байдужі. А по клітці від стіни да стіни ходив хлопчик, рум'янений, кучерявий хлопчик з дитячим легким пухом на щоках і... не дитячими тяжкими кайданами на дитячих ногах. Він ходив, розкорячуючи ноги, а кайдани теліпались йому коло сих ніг, бились об їх і різко, без ладу брязкотіли.

На помості ж лежали темні постаті людей, а на головах їм лежав важкий, незграбний сон і тупо давив сі голови до помосту.

Череп мовчав, а в йому, як скрегіт зубів його, брязкотіли кайдани кучерявого хлопчика.

Хлопчик часами ставав, поправляв пояс, до якого чиплялись кайдани, і придавлював в очах блиск гордощів і задоволення. Потім знову ходив, знову слухав, як брязчали кайдани. А в кутку на помості лежав чоловік з блідим лицем і, не придавлюючи блиску очей своїх, також слухав той брязкіт кайданів. І бачив Вперед, що той брязкіт через дим не доходив до вух серця їх і не могли вони почути, про що брязкотіли кайдани; не могли вони почути, як брязкотіли вони про те, яка тепла кров в цього хлопчика і як любо їм, сим холодним кайданам, пити кров цю дитячу. Вони не могли бачити, як вип'ють ці кайдани рум'янець і блиск очей хлопчика, як опадуть з його ніг вже тоді сі дві залізні, холодні гадюки, коли не буде вже білше у хлопчика теплої любої крові.

І бачив Вперед, що не було вогневої нитки між ними, а був тільки дим, а в диму горіло по вогнику; один вогник задоволення, а другий поганенький жовтий вогник роздратовання.

Хлопчик знов зупинив ся, поклав ногу на лаву й, неначе поправляючи, став гратись блискучими, міцними гадюками. Залізо брязкало, різдвінко, огидливо.

Жовтий вогник спалахнув у грудях блідого чоловіка й раптом виштовхнув цілий пук слів:

— Годі вам брязкати там своїми ідіотськими кайданами! Що-се таке справді? Дайте ж спокій нам!

Хлопчик перестав гратись і, повернувшись до блідого чоловіка, здиванно спитав:

— Що таке?

— Таке, що ви надокучили з своїми кайданами! Спати через вас не можна. Дістали, то й лежить тихо, а любоватись нема чого.

Ті, що сиділи за столом, ті, що мертво лежали, заворушились і стали дивитись до блідого чоловіка. Хлопчик ніяково посьміхнувся й зняв ногу з лави.

— Хай пограєть ся — байдуже-насьмішкувато вилетів з темного кутка чийсь голос. — Він, як родився, все ждав їх, та аж тепер дістав.

Хлопчик сів на лаву й, почервонівши, мовчав.

І бачив Вперед, як стиснулись груди йому, як видавили вони гарячу сльозу і сльоза та впала на серце і прорізала великий слід у йому. І клубом піднявся дим у грудях йому.

А чоловік з блідим лицем устав з помосту й заходив по клітці, злісно одкидаючи з лоба блискуче волосе.

— А ви теж не ходіть! — раптом вилетів од помосту новий голос.—Чого ж самі стукаєте ногами?

— Інтелігентам можна — засьміявся насьмішкуватий голос.

Чоловік з блідим лицем ходив одкидаючи з лоба волосе, не дивлячись туди, звідки вилітали голоси; він весело дивився собі в груди, де горів жовтий злий вогник.

— Інтелігентам все можна — задумано сказав чоловік з смуглявим, як стара кістка, лицем. — їм усе можна, так усе можна, що вже й кайданами не брязкай... А робочий... Плювають на робочого... Він звик свинею жити...

— Правильно... — тупо сказав його сусіда й посунув рукою чорну баньку.

— Ви говорите дурниці! — глухо сказав, не зупиняючись, чоловік з блідим лицем.

— Та звісно, ми — дурні, ми не вчилися. І справді дурні, що не вчилися, а робили весь вік, щоб ви могли вчитись...

Тоді чоловік з блідим лицем зупинився, ще більш поблід і почав говорити.

І бачив Вперед, що він говорив те, що йшло йому від жовтого вогника й диму. І бачив Вперед, як сі слова, нагріті жовтим вогником і прокоптілі димом, влітали в мозок і груди тим людям, а в грудях тим людям починали горіти теж жовті, злі вогники і вогники сі виштовхували з язика колючі, ущипливі слова, несправедливі, смердючі. Слова сі гасали по клітці, погалили повітря і важко стало дихати від їх.

*

— Ну, що? Де їх жар? — спитав Назад Впереди.

— Дим їм у грудях... — сумно промовив Вперед і пішов з тої клітки.

— Ти — або впертий, або сліпий? — сказав Назад і повів його в другу клітку,

*

Тут теж боязко блимала залякана лампочка і теж повзла на неї тьма з кутків клітки. Люди ж ходили, сиділи, лежали і всі вони не мовчали й не балакали, а тупо дивлячись поперед себе, роззявляли роти й виштовхували з грудей довгі, голосні, низки звуків. Вони співали.

І бачив Вперед, що темно було їм у грудях і не було в йому навіть вогників, а тільки дим.

Вони співали про Впереди й Назади, двох синів Життя; але не горіло їм світло у грудях. Вони байдуже, мляво і тупо співали про пекуче горе, про радість побіди, про батька двох синів, Життя. Вони палкі слова гніву, горді слова боротьби обгортали сірими, крикливими низками звуків і мляво, одноманітно виштовхували їх в клітку. І слова сі, сі іскри вогневі, що втягують в єдине полум'я жарини сердець, сі горючі слова не гріли їм серця задимленого, не кололи мозка сплячого; вони бились об стіни клітки й верталися в уха сим людям холодним порохом. А люди знов виштовхували їх, знов волочили їх задимленими устами, і не горіли від їх, і не чули їх. Вони співали.

І страшно було від сього в сій клітці, як від мертвяків, що з блідо-холодними лицами танцюють своїми задубілими, безживними ногами палкий, жагучий танець Життя.

*

— Ну, що? — Де їх жар? — спитався Назад.

— Дим їм великий у грудях... — сумно промовив Вперед і тихо вийшов з тої клітки.

— Ти — впертий! — з досадою скрикнув Назад і повів його в третю клітку.

*

Тут було шумно, люди не лежали мертвими трупами і тьма наче одсунулась в кутки, боячись крику. Сі люди рухались і ру-

хались думки їх. Думки їх напружено пнулися, робились гострими і цупко хопались за кожне слово, що літало в сій клітці. Тут балакали й змагались про двох синів Життя, Вперед і Назада.

— Для побіди народу треба насамперед його з'єднання! — з притиском і запалом говорив один з тих людей, шарпаючи себе за борідку. — Треба кожному прояву життя його використовувати для сього. Треба кожний атом сил його бережно збирати й складати до купи. І от з сього погляду я не можу признати певною тактику наших противників. Ні, помиляють ся ті, що думають, ніби сила народу в тому, щоб заплющувати йому очі на Життя. Ми бажаєм повного життя, ми бажаєм повного щастя, треба ж і повними силами здобувати його!...

Він говорив з притиском і запалом, подивляючись часом на чоловіка з кучерявим чубом, що ходив по клітці й злісно ловив його слова, покручуючи вуса. Чоловік з кучерявим чубом хопав сі слова, поспішно, як яблука, перевертав їх туди й сюди і знайшовши гниле місце, злорадно одкладав їх у бік. А чоловік з борідкою подивлявся на його й злісно посьміхавсь.

Вони змагались про Вперед і Назада, про з'єднання людей Вперед, але бачив Вперед, що самі вони були самотні і кожний був чужий кожному. І бачив Вперед тільки дим їм у грудях, а в диму блищали маленькі вогники злости, і не бачив Вперед там тої жарини, яка випіка роздратованне й горить великим гнівом і великою злістю. І бачив Вперед, що не за його бились і гризлись сі люди думками, а з диму гнітучого, за злість свою маленьку.

Чоловік з борідкою скінчив і почав говорити чоловік з кучерявим чубом. Він виймав гнилі, одкладені вбік слова і став шпурляти ними в лице хазяїну їх. Він обливав їх піною свого задимленого маленького роздратовання і ляпав ними в лице противникови. Він злорадісно посьміхавсь і шпурляв своїм роздратованнем в лице противникові, і противник від того кусав його поглядами, а в клітці стояв сьміх і крики.

І бачив Вперед, що не за його бились сі люди думками.

І довго говорив чоловік з кучерявим чубом, а чоловік з борідкою лежав на помості й не рухався.

— Одчиніть вікно! — раптом крикнув чийсь голос.

— Не треба!.. Холодно... Одчиняйте... Не треба!.. Хотіли й

не хотіли, крики змішалися, сьміх з роздратованнєм, а чоловік з кучерявим чубом нетерпляче ждав.

Тоді чоловік з борідкою, що лежав і не рухався, підвівся й сердито сказав:

— Я не дозволю одчиняти вікна. Я — хворий.

Тоді той, що ждав, той, що хотів, щоб його слухали далі, рішуче підбіг до вікна й одчинив його настіж.

І побачив Вперед, як в грудях противника його спалахнув злий вогник і з вогника того стрибнуло слово:

— Поганець!

І побачив Вперед, як слово се встрибнуло в груди чоловіка з кучерявим чубом, ввірвалося в дим, запалило жовті вогники й зтрусило кров йому. І бачили всі, що були там, як замахнулася рука чоловіка з кучерявим чубом і з ляскотом впала на лице чоловіка з борідкою.

І тихо стало. Десь далеко із темної ночі бігли в клітки крізь вікно звуки життя і холодно дихав мороз білою парою.

І видно було Впередові, як в грудях тим людям в диму загорілися вогники сорому й шугнули горячою кровю в лице. Мовчки сів ударений чоловік і серед мовчання ліг головою униз на помост.

*

— Ну, що? Де їх жар? — спитався Назад.

— Дим їм у грудях, великий їм дим — сумно промовив Вперед.

— А попілу не бачиш?

— Я не бачу ні попілу, ні жару.

Тоді злісно і мовчки схопився Назад і потяг Впередище в одну клітку.

*

Тут теж було шумно, тут також сьміялись, але не сьміхом радощів, не тим сьміхом сьміялися тут, що падає росою на висохлу душу, а сьміхом диму, сухим і крикливим. Серед клітки ж і сьміху стояв чоловік в синій сорочці проти чоловіка в чорній сорочці. Стоячи й похмуро дивлячись униз, чоловік говорив:

— Ви, товаришу старосто, обижаєте нашу камеру... їй богу, обижаєте.

— Ну, от! — нетерпляче скрикнув чоловік у чорній сорочці—Ще один! Ви дасте мені спокій сьогодні чи ні? Чого вам треба?

— Нам треба, щоб ви той, щоб ви по совісті робили. Ви он другим даєте всякі пундики, а нам оселедці та оселедці... Який же тут порядок? Коммуна — так значить треба, щоб всім нарівно, а ви, як інтелігенту, дак що лучче, а нам мужикам що гірше. Або от папіросники... Ви дали нам три папіросники на всю камеру, а ті забрали їх у власність і не дають нікому... Що ж то за комуна така? Соціялістам так не годиться робить...

— Товаришу! при соціалізмі будуть власники на папіросники! — почувся ззаду крик і сьміх.

— Та мовчіть ви там, ради Бога — з досадою озирнувся чоловік у чорній сорочці — Що вам, товаришу, треба од мене? Що? Я несправедливо роздаю їжу? Обижаю? Ну, то вибірайте собі другого, хай робить краще... Годі... Що вам треба? Папіросників? Нема! Тютюну? Нема!.. Нічого нема, бо з волі нічого нам не дають.

Чоловік у синій сорочці вислухав і знов, потупившись, почав:

— От у сусідів смажать собі мясо... Бо вони не оддають його в коммуну... А ми що... мужики, нам мяса не носять.

— Ну, то ріжте мене і смажте! Ріжте! Натє, ріжте!..

У клітці засьміялись.

Чоловік у синій сорочці підвів голову і, видно було Впереді, як сьвітились йому очі тим жовтим вогником, що спалахнув у грудях. І вогник той заговорив:

— Та ви не кричіть! Не злякаєте. Краще б поменьше собі крали нашого мяса... Інтелігенти!.. Ач! На волі дак лізуть до нас і братами звуть, а тут... Буржуї!

І, повернувшись, вийшов чоловік з тої клітки, а серед неї почувся сьміх і гнівні викрики.

*

— Ну? Ще чого тобі треба? — спитався Назад.

— Мені треба вітру для їх. Дим їм у грудях і не видно за димом ні жару, ні попїлу — промовив Вперед.

— Ти хочеш, щоб вітер розметав їх попїл?

— Хай разметає, хай краще нічого, ніж попїл!

— Ти впертий самохвалько!—скрикнув Назад—Ти не хочеш бачити попілу, ти не хочеш бачити сили моєї. Дивись, ти—самохвалько: я сонце їх мрій примусив зходити на заході й заходити на сході; їх власним вогнем я запалив їх сльози і з того вийшов попіл і дим; я зробив їм так, що вони самі наступили ногами на свою душу і разривають її, не відаючи того. І ти ще не бачиш сили моєї?! і ти ще битися хочеш зо мною?! Не ти, а я — коханий син Життя і ти служитемеш мені, а не я тобі!.. Скоряйся же!

— Скоряється той, хто не любить Життю — промовив Вперед.

— А ти любий Життю?—засьміявся Назад. — Самохвалько сліпий, ти поглянь: ти насипав їм жару у груди, ти хотів всі жарини людей їх у єдине полум'я скласти, ти огиду до бруду Життя надихав їм у душу, ти вливав їм у жили гордої крові... І поглянь же, поглянь, що зробив з ними я, з тими твоїми людьми: твій вогонь не пече уже їх і їм холодно й нудно від його: твій вогонь не згромажує їх, а одштовхує тільки. Вони розірвали єдину душу на шматки і шматки сі гризуться і б'ються з собою. Не гніви ж Життя і скоряйся!

Так промовив Назад, а Вперед одповів:

— Скоряється той, хто не любий Життю. Я не бачу ні жару, ні попілу, тільки дим їм у грудях. Хай Життя дасть нам вітру, хай побачу я, що за димом лежить.

— Що ж? Хай дасть нам вітру Життя... — посьміхнув ся Назад.

І поклали вони полетіти до Життя і прохать в його вітру. Тут Життя не могло часто бувать, у сій мертвій задимленій скрині. Воно було там, де рождались, раділи, боролись, вмирили. Туди й полетіли вони.

І Життя їм сказало:

— Вертайтеся назад і чекайте: буде вам вітер.

І вони повернули ся ждати вітру Життя.

*

Чи довго, чи коротко вони літали, але коли прилетіли назад, то скриня так само стояла, вишкиривши зуби на вогні города і понуро свистіли по під стінами круг неї закутані люди з залізом для вбивання людей. Так само задимлені люди кишіли у скрині, так само стояв їм у грудях той дим і не видно було за

ним ні жару, ні попілу. І думки їх бились об стіни, і стирались, і тупіли, а мляві очі не горіли життем.

Стали ждати Назад і Вперед.

Тупо минали повз їх неживі, однакові дні неживої а жадної скрині. І бачив Вперед, як приводили їй нових людей з жаринами в грудях, бачив, як вона жадно глitala їх, терла, гризла їх своїми заграгованими зубами; і падали їм сльози на жар той, і гасли жарини, і дим наставав їм у грудях.

Все бачив Вперед і ждав вітру Життя; а Назад глузував. І глузуючи, він обсипав тих людей дошем страждання, дихав на їх вітром гниїння й сьміявся. Що дня з тої скрині виводили в город кількох з тих людей і водили до людей Назада. Вертаючись, вони тягли за собою великі, довгі муки. Але тупі з того диму, вони не одривали тих мук же разом зо своїм серцем, вони не вмирили тут же з полум'ям гніву у грудях, з жагучою злістю боротьби, а довгими ночами старались гострі, колючі думки про сі муки обтерти, обгладити і спокійніше вкласти в темному кутку задимленого розуму. Вони приносили від людей Назада ганебну смерть і тупо ждали її гидких обіймів.

І темної ночі люди Назада вели їх за стіни, і смерть обіймала людей Вперeda холодною шворкою круг шиї й давила. Вітер гув їм над вухом свої безглузді, брехливі пісні, а скриня злорадно вишкиряла на їх свої заграговані зуби. Люди ж, ті задимлені люди, з млявими очима, зтурбовано озирались на хвилину круг себе, слухали страшний скрегіт смерти і знову тупо кишили, через хвилину забувши вирваних од їх і задушених.

А коли до їх приходили, щоб побачитись, люди з города, сьвіжі і чулі й задихаючись від смраду їх скрині, дивились на їх з муками співстраждання, дивилися з болем і жахом, сі люди, задимлені люди, з нудьгою й досадою сьміялися з їх.

І сумно дивився Вперед, а Назад реготавсь.

*

Ти не віриш, читачу, я знаю. Не вір же й не бійся, бо се тільки казка. Слухай же далі.

*

Люди кишили. Для чого? Так собі просто кишили та й годі, без мети й без роботи. Вся ж мета, вся ж робота їх була у

тому, що всі вони... ждали. Кишіли і ждали, кишіли і ждали. Вдень вони рухались мляво і тупо, ніч же... Ох, ті ночі, безкраї, задимлені ночі! Ночами горіли їм більше пекучії вогники туги і суму; ночами їм падали найбільші сльози у серце. Вони ж їх любили, сі ніжні й пекучії вогники суму і туги. Та, дим забивав їх, сі нижні вогники, і тупо кишіли ті люди і ніччю. Хмуρο темніла у тьмі жовторота скриня, тягуче свистіли круг неї самотні, закутані люди. Ночі, безкраї, задимлені ночі, плили над не сплячими. А небо, читачу, те небо, де живе справедливість, і правда, кара неправді, те небо, читачу, байдуже темніло й мовчало.

Часами з їх одбирали маленький гурток, приводили з другої скрині нових і разом усіх виражали в далеку дорогу. Вони оживлялись, складались, будили поснули надії, прощались і йшли. Йшли з сеї скрині у другу, з другої в третю й губили в далекій дорозі поснули надії. А ті, що зоставались, сьпівали в дорогу їм горді і гнівні пісні тупими, безживними голосами; ті, що зоставались, будили на часину й свої задубілі надії, а потім... кишіли в диму.

І не видно було за тим димом ні жару, ні попілу.
І сумно дивився Вперед, а Назад глузував.

Але раз... Так се було, мій читачу.

Скриня вже спала. Хитра і жадна, вона спала з вишкиреними на поготові зубами. В норах її, глухо ступаючи, ходили люди з ключами, а в клітках трупом лежали задимлені люди. А по людях ходив, млявий, тупий, як самі всі вони, задимлений сон.

Раптом на дворі, де тільки свистіли закутані люди, клацнули двері, забрязкали кайдани, і гомін голосів, перемішаний з топотом ніг і залізним, гучним брязкітом кайданів залунав по подвірю. Задимлені люди прокинулись і де-які мляво стали дивитись у вікна в подвіря; де які менше задимлені кричали й питались, і крик і шум став на подвірю.

— Здорові були!... Куди?... Нема!... Що?... Хто!... Давно!... „Бряззь!... Бряззь!... Бряззь!...“ — кричали кайдани й собі, дзвінко, різко, бадьоро.

І по малу став гомін зтихати. Впередови ж видно було, як гурток тих людей із подвіря пройшов у скриню і довгою темною низкою посунувсь по сходах. Весело дзявкнув дзвінок у норі, мов радий розігнати застиглу круг його гнітучу тишу. Чоловік з

ключами одімкнув двері і в нору всунулась низка людей, розбиваючи тишу дзвоном кайданів. З ними був чоловік Назада. Він повів їх в ту клітку, де був чоловік в чорній сорочці і покинув їх там. Ті, що були у тій клітці тупо й байдуже зустріли і брязкіт кайданів і жваву розмову нових. Чоловік в чорній сорочці почав і розпитував їх.

— Давно в дорозі? Багато усіх? їсти хочете?

Вони хотіли їсти й їм дали. Вони їли, озирались круг себе, відповідали й говорили про минулі, про будучі страждання з діловитими лицами спеціалістів страждання; вони з інтересом питались про тутешні страждання й зневажливо посьміхаючись, виставляли страждання других скринь. А люди сеї клітки ображались і боронили страждання своєї скрині.

І сумно дивився Вперед, а Назад... а Назад реготавсь.

*

Нових записали в книжки, проставляючи, хто, і як, і куди йшов: чи туди, де тільки болото й хвороби; чи—де ліс, і болото, й хвороби; чи туди, де нема ні лісів, ні болот, а тільки хвороби, страждання і смерть. Вони відповідали діловито й байдуже.

— Який раз у тюрмі?

— Шостий.

— Каторга?

— Каторга.

— Скільки?

— Вічна.

Потім другий, третій, четвертий. Питали їх, вони відповідали, але не бачив Вперед ні в тих, ні у тих у грудях нічого, крім диму.

Потім їх розвели по кліткам, вони примостились на помостах, підгорнули кайдани і знов тупий і млявий сон заходив по понурій скрині. На подвірі ж тягуче, тужливо свистіли самотні люди.

Тільки ж став зазирати у вікна сірий, похнюплений ранок, вони вже почали ворухитись. У норі загрюкали двері, зачули ся крики, гомін, гармідер. На столах вже стояла їжа й вони спішно запихали її в себе, збираючись знов у дорогу. Знов їх розпитували, вони знов коротко відповідали про довгі, дальші муки й довго розпитували про ближчі й короткі.

— Скільки вас усіх сьогодні йде?

— Двадцять два. Дві жінки, одна в кайданах. А не знаєте, чи тут набивають зразу наручники, чи потім?

— Жінка в кайданах? Та що ви!

— Ну-да, в кайданах. Одягають тут наручники? А коли виходять, то...

— Куди ж сю жінку? Теж у каторгу? На скільки? Як звуть?

І бачив Вперед, як в мляві мозки задимлених людей ввірвалась ся думка і стала неспокійно і гостро товктися об другі думки; і бачив Вперед, як думки сі й собі стали рухатись жваво, неспокійно, а очі їм стали глибшими, зтурбованими, напруженими.

Прийшли люди Назада й стали виводити тих, що йшли у далеку дорогу. За ними ж пішли ті, що тут зоставались, а йдучи, вони, як звичайно, співали дуже голосно безживними голосами горді і гнівні пісні.

Але не бачив Вперед їм у грудях жарин їх пекучих.

На подвір'ї усі зупинились і стали прощатись. Небо хмарне і темне було і літали веселі, пухкі сніжинки; вітрець грав ся з ними. З вікон кліток співали й кричали й махали иньші, ті, що тут зоставались.

Люди Назада нетерпляче й з досадою ждали кінця тим прощанням. А ті, що йшли, з клунками на плечах, з надіями в очах, кричали, махали шапками й зникали в воротях за людьми Назада.

Ті ж, що зоставались, стояли купою й співали їм у дорогу свої гнівні пісні.

І не бачив Вперед їм у грудях жарин, а Назад посьміхавсь.

Але в сей час розчинялися другі двері похмурої скрині. З тих дверей вийшли люди Назада, за ними ж ішли ще одні люди Впереди, що йшли у далеку дорогу. Вони йшли і кричали й собі щось до вікон, махали руками, і руки були їм маленькі, а крик був тонкий, голосний. То йшли жінки-люди Впереди. І попереду всіх йшла одна з їх, висока і рівна. І очі дивились їй твердо, а ноги ступали хистко, бо плутались вони в довгій і сірій одежі. Від ніг же тої жінки глухо і страшно дзвякав брязкіт заліза.

— Жінки в кайданах!! пронеслося по тих, що, стоячи купою, співали в дорогу. І затихло в подвір'ї.

Співи притихли. Темне небо поблідло, веселі сніжинки

злякались, шугнули і вітрещь занімів. А жінка йшла, і глухо, і страшно клацало в неї під довгою одежою. І люди Назада, як вовки, злісно й напружено озирались на неї і тих, що співали, та напруженими очами впивались в постать жінки в кайданах.

— Прощайте, товариші! — озирнулась до вікон вона й посьміхнувшись, махнула рукою. І глухо дзвякнуло в неї з під сірої одежі.

І побачив Вперед, що той брязкіт глухий, повзучи з під одежі, вставав, розроставсь і з страшенною силою, з вітром скаженим летів на напружені постаті тих, що стояли. Небо зблідло і ждало. Жадно ждав і дивився Вперед, і напружено, злісно спішили люди Назада. Жінки йшли і кричали — прощались, а попереду всіх, хистко ступаючи, глухо дзвякаючи, йшла помалу жінка в кайданах. Небо зблідло і ждало.

А Вперед.. жадно бачив Вперед, як той брязкіт глухий розростався і дув, дув великим вітром у груди на дим. І хитався той дим, а з під диму, ах! побачив Вперед, як з під диму червоно горіли жарини! Брязкіт дув і зтурбовано дим хилитався, і тікав, вилітав бурий дим із грудей, із душі, із мозка сих людей. А у грудях росли і росли ті червоні жарини. І з вогнем сих жарин розрослись і шарпнулись з грудей й полетіли у двір величезні, пекучі, болючі крики. Диму не стало, горіли жарини, болючі, пекучі. І вогнем сих жарин запалали їм очі, і вогнем сим налилася їм кров і вогнем жарин сих залунала їх пісня і крики.

— Прощайте, товаришко! Горе їм!

Злісно отиралися, з страхом дивилися люди Назада, бо вчули вони той вітер Життя, бо побачили дивні жарини. І спішили, й тягли у ворота жінку в кайданах. А вона одпихала, як гадів, їх руки і йшла і дзвеніла глухим стуком заліза.

А крик, крик жарин не зтихав. Ах! радісно бачив Вперед, як розлітався той дим, а у грудях горіли, червоні, пекучі жарини, радісно бачив Вперед як зникали в огні їх погані жовті вогники, як горів на їх бруд, і смрад, і попіл понурої скрині.

І клацали люди Назада зубами і злістю і страхом сьвітились їм очі.

— Горе їм! Прощайте, товаришко!

Гроном греміло в подвірї і блискавками блищали очі, і

єдиний, червоний вогонь з'єднав їх усіх і горів великою пімстою гнівом і гордістю. І гордо і гнівно лунала їх гордая пісня.

І гордо озирнувся Вперед до Назада, а Назад лютував. І люто схопив він страхом за серце людей своїх і затрусив їх. І схоплені рукою страху затрусилися люди Назада, збіліли й клацаючи зубами кинулись на людей Впереди. Вони вихопили залізо для вбивання і скажено шарпнулись до людей Впереди, що були без заліза. А другі з них підхопили й штовхнули в ворота жінку в кайданах. Брязнуло в неї з під ніг, захиталась вона і зникла серед людей Назада в воротах.

На подвірі ж блискали очі людей Впереди і залізо людей Назада, і громом лунали крики ненависти, гніву, і помсти. А вогонь розпалювався, палав.

Знову люто зтрусив озлоблений Назад своїх слуг і впялась рука страху і чорної злості у серце. Страх і злість випили кров їм і лиця їм страшно збіліли. І сказалися люди Назада; з піною, з ревом, з залізом упялись, увірвалися вони в купу людей Впереди, що були без заліза. І блищало залізо, літало в повітрі, бризкало тіло горячою кров'ю. Але кров та не могла вже залити жарин їх, не могла та скажена піна людей Назада залити на попіл великий червоний вогонь людей Впереди.

Тоді гордо стрепенув Вперед крилами і, не глянувши на Назада, полетів туди, де із іскор робилися великі, пекучі жарини.

На нашій — не своїй землі.

Уривок з записок правобічного шляхтича.

Коли всі знаки на небі й на землі не дурять, то на правобічній Україні заносить ся на щось трохи більше, як „четвертий“ чи „пятий“ поділ Польщі. Аграрне питане оставлено нарешті остро й рішучо, з осібна не завдяки гуманности тамошньої верховодячої Польщі, не завдяки мудрости і далекозорій політиці правительства, навіть не завдяки якійсь радикальній, хлопоманській, соціалістичній чи якій иншій пропаганді. ¹⁾ Просто прийшли фатальні роки війни та безладдя і підвели суму того, що доси нагрішено та назлочинено супроти всего краю і робучого люду, — підвели суму і вказали таку перспективу на будуще, що навіть найтупомнійшому стало видно: так далі не можна, треба щось радити. Само правительство, що ще недавно розпустило Думу головно за її радикальне поставлене аграрного питаня і за її проєкт великої, загально-державної аграрної реформи, тепер бачить себе змушеним до уступок. Газети донесли, що за згодою корони приступлено вже до твореня державного „земельного фонду“ з разу з царських і скарбових дібр, що до того фонду вже виділено з тих дібр коло двох мільонів десятин землі, яка за посередництвом державного банку буде по „пересічних цінах“ і з ріжними податковими та фіскальними полекшами парцелювати ся „селянам і тим, хто хотів би вести селянський спосіб житя“. Нема сумніву, що під тиском загального незадоволення, під тиском голоду, що грізною хмарою насунувсь на значну часть великоруських губерній, також многі приватні лятифундисти підуть слідом за правительством, і ми вже читали звістку, що один із виднійших між ними, граф Строганов, зголосив ся з пропозицією продати банкови свій мільон десятин землі на таких самих умовах, як царські добра.

Певна річ, усе те ще дуже далеке від того, чого домогала ся Дума, чого голосно жадала велика часть преси і що здавна ще від 1861 р. носить ся як ідеал, як „слушний час“ у головах російського, а також і українського селянства. Парцеляція землі, в додатку обтяженої величезними (як на російські відносини)

¹⁾ Писано тому кілька місяців.

гіпотеками, що ляжуть новим тягаром на будучі покоління, надто парцеляція льокальна, в кількох губерніях, не заткає рота тій великій „голодній дитині“ — російському народови. Оттим томи вважаємо се лише першим виломом, який доведе до нового руху і потягне за собою інші виломи і який при щасливих обставинах може справді завершити ся повною аграрною реформою в Росії. Се був би вже сам собою факт безмірної ваги, а спеціально на нашій землі, в правобережній Україні він мав би крім економічного велике національне значіне — був би кінцем останків історичної Польщі, що там, не вважаючи на „обрусительну“ політику останніх десятиліть, а властиво головн^о завдяки тій політиці пережила знесене кріпацтва і живе собі та розвиваєть ся, а в останніх роках підносить голову і зараз же виступає в повній зброї своїх відвічних претензій до панованя над робучою людністю того краю.

Хто в останніх часах слідив за розвитком політичних відносин у Росії, той мусів завважити дуже характерний факт: уся ліберальна і консервативна Польща, особливо та, що була репрезентована в Думі, та, що так голосно й ентузіастично витала піднесену тоді думку автономії Польщі, що засідала на шумних конгресах, уклалада союзи з кадетами і автономістами інших російських провінцій, — раптом затихла, похнюпила ся і якось немов загасла, коли російські партії, не виключаючи й кадетів, висунули на перший плян своїх домагань аграрну реформу. Реформа з повною еманципацією хлопа, з повним усуненем ляті-фундій, оперта на примусовій експропріяції дідичів з виїмком невеличкого мінімуму — ні, така реформа, то гріб тої шляхетської Польщі, що в ріжних формах, під ріжними „ліберальними“ і навіть „позитивними“ та „соціалістичними“ окликами продовжує традицію старої, історичної Польщі. І коли правительство роспустило зовсім не хлопоманську, а все таки не безглузду Думу, то з усіх російських партій мало по своїм боці симпатію лиш явних чорносотенців і Поляків. Автономія Польщі *cum beneficio inventarii* нинішнього пригнобленого та до половини пролетаризованого хлопа — се так, се було-б їм любо. Але автономія з попереднім зруйнованем їх клясового, упривілейованого становища, — ні, за таку автономію вони красненько дякують! За таку автономію вони не будуть надставляти свої голови й спини, не будуть їхати до Виборга, не будуть класти свої імена під резолюцією,

що кличе до посивного опору против правительства, до неплачення податків і недавання рекрута.

І коли по розв'язаню Думи Росія хвилево заспокоєна почала знов котити ся по похилій площі, польські консерватисти та ліберали та позитівісти засіли тихенько по кутах і ані пари з уст. Десь колись озвуть ся стогоном на аграрні розрухи, тай то несміло і делікатно, щоб на час бурі не дразнити занадто „roszcziwego ludku“; звісно, потихенько накликаєть ся на той „людек“ московські кнуты та нагайки, щоб инших не кортіло бунтувати ся, — але дискусія про автономію і про аграрні справи затихла. Під таку неспокійну пору ся дискусія зовсім недогідна. Чи сяк скажеш, чи так скажеш, — у горячу хвилю може хтось ухопити за слово. Такі річи найліпше затахлюувати в часи тихі, в часи загальної втоми та депресії, так як у Галичині в 50-их роках, обробляти в тиши кабінетів, при помочи фальшованих документів, викрадених повновластий, недоручених противникови візвань та підкуплених інженерів, адвокатів та комісарів. Так як було в Галичині в 50-их роках. Оттаку реформу вони люблять, аби все їх на верха було! За таку реформу, та ще в звязку з розширенєм (їх панської) автономії вони все готові й ручку поцілувати!

Якже ікнеть ся тепер тим польським патріотам, тим зберегачам „zpięciu“ історичної Польщі на українській землі, коли побачуть, що російське правительство само перше зрушує той важкий камінь, на яким вони всіма силами раді б закріпити свій улюблений напис: *Ne moveatur!* Не довго нам певно й ждати на те, щоб польська преса виступила против російського правительства зі старими, ще від р. 1863 відомими рекрімінациями: *Се нігілісти!* Вони давлять нігілізм явно, а потайно, своєю практикою самі сіють його, а особливо залюбки защеплюють його на „здоровім“ організмі польської суспільности. Надіюсь, що незабаром дождемо ся знов повтореня сих голосів, якими Поляки колись лякали консерватистів та філістрів усеї Европи, та тепер мабуть не напудять уже нікого. А поки що думка біжить у минувшину — хоч і не так то давню. Аджеж іще не минуло пів столітя, як ті добродії держали в своїх руках долю українського люду, користували ся його примусовою працею і понад се збиткували ся над ним по своїй шляхетській

уподобі. Не минуло пів століття від того часу, коли роспучні Шевченкові слова про те, що як би розказать

Історію правду, одного магната, то перелякать

Саме-б пекло можна.

За мало доси розказано сеї сьвіжої ще, незабутої історії, тай те, що розказано чи то урядовими актами, чи в споминах очевидців*), страх яке не миле нашим цивілізаторам. Вони почувають сором, але не на стілько сильний, щоб він повів їх до зміни їх поглядів та поступуваня. Що зробили вони від 1864 року для загоєня ран заданих нашому народови кріпацтвом у їх інтерпретації? Що зробили „на волі“ для піднесеня добробуту, просьвіти та сьвідомости сего народу? І нехай не говорять, що й волі у них по 1864 р. такої не було, щоб могли щось зробити для добра народу. Не бійте ся, та „воля“ все таки вистарчала на те, щоб усмиряти кулями та нагайками селянські бунти, щоб викидати чиншовиків із їх від віку насиджених ґрунтів, щоб прикладати руки до підкопуваня просьвіти, до денунціованя всяких проблисків народної сьвідомости у селян, — на се були способи. Як би українське панство зужило було хоч десяту часть тих зусиль та засобів на добро і просьвіту і запомогу того люду, то певно за той час сліди їх праці визначились би. Та ба, „kiedy tu od Jafeta, a oni od Chama“ — так і пригадують ся доси слова старого Красіцкоґо. „Nie jątrzyć starych ran!“ — почувете не раз від „добромислячих“ Поляків. Не згадуйте про старі кривди, нехай вони забувають ся, то нам лекше буде подати собі руки. Егеж, як би не одна обставина! Як би на місце тих „старих кривд“, що терпів і доси терпить наш народ, польські патріоти не навалювали купи старих брехень про свою цивілізаційну місію на Україні, про оборону краю від орди та Москви, про невдячність, варварство, гайдамацтво та вроджену і не вилічену некультурність українського народу! Ні, згадуймо минуле, не ховаймо старих ран! Поки старі гнисти-муть підсолювані польськими брехнями, ми будемо одержувати що раз нові та нові. „Треба розказувать — мовляв Шевченко, як діди помилялись“, тим більше, що внуки не оказують ані найменшого сліду каяття і поправи. Треба розказувать і будити сором у нащадків, коли ще у них

*) Порівняй прим. спомини далеко не хлопомана, польського шляхтича Тадея Бобровського.

лишила ся хоч крапельна незопсутої крові. Отсі уваги викликав у мене невеличкий звиток старого, пожовклого паперу, 8 карток рукопису писаного швидким, не дуже читким письмом, немов чоловік під живим вражінем сорому й обуреня викидає на папір те, що глибоко наболіло в душі. Се уривок із споминів Поляка, шляхтича, графа Старженського, відомого в своїм часі польського повістяря й поета. У одного з львівських антикваріів купив я сей уривок — главу III з якогось ширшого, може недокінченого, в усякім разі доси недрукованого мемуару. Подаю його текст без зміни, в перекладі. Додаю, що судячи по почерку й папері та по датам, які виявляють ся зі змісту записок, вони були писані десь у сорокових роках минулого столітя, перед роком 1848.

Ів. Франко.

I. Шляхта польська в трьох провінціях, Подолі, Волини й Україні.

Bo to my od Jafeta, a oni od Chama.

Krasicki, Satyry.

Коли в великопольських і малопольських провінціях забобонний шляхтич вірив, що він иншого походження і иншого роду, ніж тамошній хлоп, хоч оба говорили одною мовою і держали ся одної віри, то щож думав той сам шляхтич про тутешніх хлопів, тобто Українців (в ориг. о rusinach), що говорять відмінною мовою і ріжнять ся від нього релігійною конфесією? Шляхтич, що мав тут маєтність — а ніхто крім шляхти не мав права мати її, уважав себе супроти своїх підданих завойвником супроти воєнних бранців, яких він привязав до рілі. Ті піддані, ті невольники були Українці, а стара польська приказка каже: *Jak świat światem, nie będzie Rusin Polakowi bratem.* Конституція 3-го мая (1798 р.) була би з поступом часу і цивілізації довела тутешніх українських селян до освіти і свободи, яку взагалі приготувала в сій країні*), але розбір Польщі знівечив ті добродійні наміри, а в провінціях, що були приділені до Росії, неволя селян була утверджена на взір московських звичаїв. Кожде надужите з своєї природи посуваєть

*) Се одна з застарілих ілюзій польських патріотів признавати польській конституції з 3 мая 1798 р. всякі чудотворні наміри, тимчасом як у ній не було ані натяку на селянську свободу і на людські права Українців. *І. Ф.*

ся додатно. Від коли тутешні маетки московським звичаєм були оцінені по числу душ селянських і коли, значить, кожда така душа виявляла собою певну вартість, мусіла також своєму помісідачу приносити певний дохід. Я бачив московських офіцерів, що програвали в карти, міняли за коний, за собак своїх підданих, яких держали для послуги при собі. Генрик Дульський, оженивши ся з богатою жінкою в Київщині, вибирав із своїх маетків по кількадесят дівчат і продавав їх на київських контрактах по 12—20 дукатів за штуку. Був, що правда, указ, яким заборонено продавати душі окремо без землі, але від нього легко знайдено вихід: в купчій продавець до уступленої душі додавав шматок землі, а той шматок покупець другою купчою зараз відпродавав йому. Казна заробляла на тім, а душа як домашня посудина переходила з рук до рук.

Говорять, що сема часть земної кулі підлягає російському скипетру. Жах бере на саму згадку, що на тім величезнім просторі неволя, се підстава, на якій усе стоїть. Монтескіє признає, що знєсене неволі dokonано під впливом християнської віри на суспільність. Насьмілюю ся заперечити сему і думаю, що осьвіта і сама людність найбільше причинили ся до того. Чехія, Угорщина і Польща давно прийняли християнську віру і стали ся краями архи-католицькими, а про те неволя держить ся в них і доси. В Росії від найдавнійших часів аж до XVII в. всі селяни були вільні. Царі Іван Василевич і Петро I*) своїми указами прикріпили селян до землі, а зобовязавши дворян оплачувати податки за мужиків, що сиділи на їх землях, признали мужика за власність дворянина; вони то й були дійсними творцями неволі і підданства мужичої верстви в Росії. Ніхто не вгадає, як довго потриває ще той стан, такий незгідний з осьвітою західніх країв Европи. Боротьба мужиків із шляхтою а навіть із урядом хоч би й частинами вибухла декуди, все буде притлумлена оружною силою, що доси держить ся в сліпім послуші. Дух осьвіти може швидше обняти саме військо, що вже й так у всіх війнах знайомить ся з цивілізованими народами. Але особиста свобода, забезпечена конституйційним устроєм, не швидко впаде на долю

*) Як і слід польському письменнику, гр. Старжинський мав дуже недокладне понятє про історію кріпацтва в Росії.

сего краю, з усіх в Європі найменше освіченого і найрідше заселеного.

Сі і сим подібні уваги не знаю чи насували ся тим нашим землякам, що задумуючи повстанє сих трьох провінцій (себто Волині, Поділя і України) в часі останньої польської революції (1831 р.) говорили: „Будемо мати хлопів за собою“. Певна річ, мужик не мав за що хилити ся до уряду, який віддає його під безпосередню власть дідича і відмовляє йому всякої опіки; але той сам мужик хоч отупілий і, скажу так, оскотілий, почуває дуже добре, що його добробут залежить виключно від дідича; бачить, що в тих добрах, де пан морально поводить ся з ними, мужики бувають заможні і спокійні, а навпаки там, де тиранство, захланність і погорда людськості держать селян у вічнім занепадї, ті селяни зазнають страшнійшої долї, ніж зазнавали Індіани, що працювали в копальнях Америки для нелюдських завойовників тої части сьвіта.

Треба признати ся до сеї правди, хоч вона болюча і соромна для нашої шляхти: ледво сотий із тутешніх дідичів уважає мужика чоловіком; інші поводять ся з ним гірше, як зі скотиною. Майже ніде роботизна від ґрунту, або так звана панщина не означена так, щоб мужик міг знати напевно, яка його повинність. Майже в кождім селї роботизни і данини укладають ся самовільно. Тут мужик від дому робить по 3 дні панщини на тиждень, але з тої панщини не зходить увесь рік, бо сьвята і слотливі дні числять ся на його шкоду. В інших місцях, особливо в Київщинї, мужик робить що тижня по три дні від душі, то значить, що кождий селянин, мужчина і жінка, старець і дитина, хто тільки може двигати рукою, працює для пана. Поставмож на хвилину себе на місці тих селян і признаймо по совісти, чи були-б ми прихильні дідичам, що поводять ся так, як наша шляхта з тими білими неграми, яких називає „хлопством“? Певна річ, наша революція, коли-б була могла удержати ся, була би принесла більше користи мужикам, ніж шляхті*), алеж мужик держаний у темнотї й нуждї не міг передчасно пізнати ані оцінити ті користи. Мужик чує, що московський уряд тисне його рекрутським набором, військовими постоями і направою почтових

*) На чім основував автор сю свою певність, сього не можемо зміркувати. — *І. Ф.*

шляхів, але тяжку панщину, данини і незлічені драчі, немилосерні побої і соромні насильства кладе на рахунок діди́ча і ні на кого більше тих знущань класти не може. Шинковане горілки, віддане Жидам по наших селах, до решти руйнує і деморалізує мужиків, а всеж таки й тут залежить се від діди́ча — мати або не мати Жидів у селі. Хто б хотів у моїй околиці бачити, як не вважаючи на тяжкі урядові надужитя добробут селян може бути забезпечений, нехай відвідає маєтності Людвіка Маковецкого та гарні села Кароля Бжозовского і його сина Зенона. Порядок, заможність і добре поводжене селян у тих маєтностях дивують тим більше, що тутже біля тих дібр на землі так само родючій, але в руках інших діди́чів розкинули ся широкі села, які виявляють образ нужди та спустошеня до такої міри, що безсторонний глядач може думати, що ті нещасні села мусіли не давнечко потерпіти татарське пліндроване.

II. Як пан Д. на Поділю приймав оконома.

Було се в червні, сонце сходило на зовсім чистім видокрузі і заповідало день скварний, подібний до тих чотирьох неділь, що при ненастанній спеці давали ся чути хліборобам. Нічна роса відживила була троха пониклі та вже до половини зівялі трави і корчі. В селі С. стояла глибока тиша. Де-де лише молода жінка з відрами йшла по воду. Втоmlені безсонницею вартівники з нічної черги вертали зо двора і з фільварку, готуючи ся з варті йти на панщину. Перед двірським ганком стояв молодий чоловік у попелястій куртці, оперезаний ремінним поясом, за яким з боку застромлена була цупка нагайка. Його осідланий кінь стояв за брамою привязаний до штахет. Сей молодий чоловік мав під курткою в лівій пазусі пачку паперів, із яких лише ріг вистирчав із за одежі. Ся пачка складала ся з кількох аркушів, між якими два були стемпльовані. Се були сьвідоцтва дані йому „обивателями“, у яких служив той молодий чоловік. Зміст усіх тих сьвідоцтв був однаковий; кожде висловлювало, що його милость пан Н. Н. пробуваючи стільки то й стільки часу „в обовязку“ економа поводив ся вірно, тверезо і чесно, а що забажав „пробувати иншого щастя“, то прихилиючи ся до його жаданя, по повнім обопільнім сквітованю видаю йому отсе сьвідоцтво, яке обік витиску мойого гербу печатю отсе підписую Н. Н.

Той молодий чоловік, що шукав служби, приїхав іще вчора вечером до С., а не бажаючи того дня задля спізненої пори являти ся до дідича, розпитав у Жида шинкаря, коли міг би найліпше трафити, аби застати дідича в дворі.

— Удайте ся до дня, поки пан граф не виїде в поле, — відповів шинкар. Отже шляхтич устав до сходу сонця, та поки добуdiv ся Жида, поки з ним обрахував ся за нічліг, поки осідлав коня і доїхав на ньому до двора, вже дідич попередивши схід сонця виїхав верхи на звичайну проїздку. Байдуже про се, досить, що вже не застав його молодий чоловік, що ждав з паперами перед ганком.

Та не довго чекав. Сонце ще не підняло ся зза гори, коли на запіненім коні пан граф вернув із привязаним позад нього люзаком*). Вбіг тропом на подвіре, а побачивши молодого чоловіка, з офуком запитав його злізаючи з коня:

— Ви хто такий і в яким ділі прибули?

— Я Рох Юргевич, прибув шукаючи обовязку економічного. Вельможний графе, ось мої папери.

— Пізнійше перегляну, — мовив граф. — А перше здай мені „вашець“ екзамен. Умієш добре валити в шкіру? Бо у мене на тім лежить увесь розум економа, а нагайка в моїх добрах, се економічна учителька. Махавш нею „вашець“ часто і густо?

— Не постидаю ся, ясний графе, — мовив з усміхом і підкручуючи вуса Рох Юргевич.

— Зараз тут нам покажеш пробу, — відказав пан граф. і повівши очима довкола подвіря побачив мужика, що вийшов з поблизької хати йшов у поле побіч двора, з шапкою в руці і з вилами на плечі.

— Ходи сюди, хаме! — крикнув граф на нього.

Мужик прискорив ходу і підійшов до ганку.

— Клади ся, хаме, а „васць“, пане Юргевич, покажи, що вмієш.

Зовсім не зачудований сим наказом свого дідича, не питаючи, що провинив і за що мають його бити, байдужно як би виконував звичайну річ, мужик простягнув ся на землі як довгий, спустивши зрібні штани і підстеливши собі шапку під бороду.

*) Люзак — зайвий, неосідланий кінь.

Юргевич добувши нагайку зза пояса взяв ся до роботи і що сили бив простягнутого на землі мужика без придержуваня. Спадала з гори зі свистом тверда, ремінна нагайка, за кожним ударом лишаючи кровю закипілі синці на обнаженім тілі, а мужик лише стогнав глухо. Таких ударів приняв уже був 15, коли знетерпивши ся граф відіпхнув Юргевича, вихопив у нього з руки нагайку, станув на його місці і сам давай бити мужика. За першим і за другим ударом з руки дідича мужик подвоює стогін, за третім ударом нагайка урвала ся і сам держак лишив ся в графовій руці.

— Ось як трутня бють! — крикнув задоволений сам із себе граф до Юргевича. — Тобі, блазне, до „мши“ служити, а не бути економом на Поділю. Іди до чорта!

Се мовлячи кинув йому держално нагайки, а Юргевич відійшов шукати нагайки, що від розмаху графської руки відлетіла була на кільканацять кроків.

Тимчасом висічений мужик звільна підняв ся і затягаючи штани на себе підійшов до графа і впавши до ніг стискав їх по звичаю „за відібрану кару“.

— Адже правда, хаме, що той трутень бити не вміє, — мовив до нього граф.

— Пане, — відповів йому мужик з покорю. — Не дав би я ваших трьох батогів за його п'ятнадцять.

Підлещений тими словами граф погладив себе під бороду і ввійшов до покою, де на нього чекало сніданє. Мужик пішов у поле до роботи, а Юргевич, позв'язувавши шнурком свою нагайку поїхав далі шукати обов'язку.

Коли хто з читачів обурить ся сим описом, то перестерігаю його, нехай свою чулисть заховає на щось ліпше; перейдемо ті варварства, що діяли ся мало що не на моїх очах. Певно, що застановляючи ся над розповсюдженим станом неволі від найдавніших часів, чоловік говорить зітхаючи: „Так було від віків і так певно буде ще довго. Алеж чи промовчане оправдує насильства, а сумліне праведного і неправедного хибаж се марна злуда? Можливо, що й під тутешнім урядом єсть закони, що карають такі і тим подібні варварства, але ті закони майже все будуть безсильні против надужити і того безпосередного домашнього панованя; там чоловік, як у нас, зістається власністю подібного до себе чоловіка. Та вернімо тимчасом до заповіджених малюнків.

Я бачив просторі села, яких дідич, Б. М. поражений умо-

вою хоробою велів усіх собак повбивати та постріляти у мужиків когуги, бо кождий голос збуджував у нього напад шальги. Горе мужикови, що в його присутности крякнув, кашельнув або витер ніс; його катовано немилосерно мов за Бог зна який злочин. Нераз у нападі своєї химери молодий маняк велів бити селян без ліку, а сам звичайно дрімав у часі екзакуції. Підвладні посіпаки не покидали бити, поки пан не пробудив ся, і скатованого провинника мусіли виносити з повіря, бо своєю силою не міг поступити ся. Оттим способом панував сей маняк кільканацять літ у своїм маєтку і панував би й доси, як би шурина мало що ліпший від нього, змовивши ся з иншими вірителями, не позбавив того безумця маєтку.

В моім сусідстві, бо лише дві милі відси жив П. І. Н. До таких самих огидних вчинків додайте його безприкладну розпусту. Насилував шестилітні дівчата і не одно з тих дітей оплатило смертю те знущане над ними. Показало ся згодом, що та потвора не пощадила й власних дочок. До того просяклий венеричною отрутою ані одної хати в тій широкій маєтності не лишив без тої памятки. Страшенно було бачити ту гарну і сьвіжу подільську кров затроєну в жерелі житя, тих молодих селянок без носів, з вигнилим піднебієм, що переносили з покоління в покоління зародок страждань і соромного каліцтва, а то тому, що розбещений на всяку розпусту дідич знущав ся безкарно, не лякаючи ся ані людського суду, ані докорів власного сумління.

Близько того маєтку живе дідич, що в тиранстві над селянами не уступає нікому. Ось який учинок дасть про нього докладне понятє. Пастух, що стеріг його овець, не доглянув, як вовки покалічили барана новокупленого до череди. Наперед бачу чи, що його ждало, пастух утік, зложивши неживого барана під дубом. Другого дня його зловили, на розказ дідича привязали до того самого дуба, під яким лежав неживий баран.

— Ідж, собако, того барана, якого ти дав над'їсти вовкам, сими словами відізвав ся дідич до нього.

Се було в червні, хробаки вже були намножили ся в баранячій стерві. Привязаний до дуба пастух не маючи навіть вільних рук дочекав ся тої муки, що хробаки розточивши бараняче стерво перенесли ся на вязня і точили його на подобу того скотячого стерва. Серед такої муки в смороді, голоді, спразі жив цілі три дни, а поки сконав, хробаки виїли йому очи і тими

дїрками дістали ся до мізку. Читав я про туртури, які завдавали монахи в вязницях сьв. Інквізиції в Еспанії, але не пригадую собі, щоб у творі ксьондза Льоренте я здивав таке страховище. В дубині в Р. стоїть хрест поставлений під дубом, де згиб той пастух такою лютою смертю. Той хрест велів поставити богобойний дідич.

Та сама потвора велїла живцем у муравлисько закопати парубка, що викрадав йому мід із пасіки. Та над тим муравлиськом я не бачив хреста. Поки говоримо про ті безправства, не забуваймо про мого сусїда Ц..., хоча сему прелатови задумав я присвятити окрему главу. Тут згадаю лише мимохідь, що той дідич, караючи мужика за крадіж доконану в лісі, велів йому один за одним вирвати чотири зуби за чотири зрубані берези. Було се тоді, коли Г.. був у нас губернатором. Повідомлений про сей злочин губернатор визначив комісію. Притягнуто до сеї справи і інші гріхи Ц., комісія тягла ся довго, діло пішло аж до Петербурга, Ц. сипав грїшми і вийшов чистий і оправданий.

Хамец у П. продає дівчат своїх підданих по 120 руб. асігнаціями за штуку на вибір. Так само П. в Осламові немилосерно знущаєть ся над кожною бідолашною, що посьміє ратувати ся втекою. Обнажених, привязаних до стовпа, з обголеними головами тих дівчат люто січуть лозами, а потім у найбільшу спеку вони мусять робити в полі під голим небом, несьміючи нічим прикрити голови. Проїздячи недавнього часу через Осламів бачив я ті нещасні жертви, яких у тім стані гнали в поле до роботи. Вид тих дівчат з оголеними головами був страшенний. Коли я запитав, чим провинили ся ті нещасні, посїпака, що йшов за ними, відповів з осьміхом, що перучи шмате погубили в воді сорочки, а знаючи, що їх чекає, поховали ся були, але швидко зловлені і приведені до двора на розказ самої пані і в її присутності вчора відібрали кару; тепер — додав — гоню їх полоти пшеницю. І гонячи ся за ними з батогами кликав:

— Далі поспішайте, бо як до вечера пшениця не буде ви-полена, то вас чекає ще раз така хлоста.

Годї висловити омерзїне, яким був я пронятий. Не знаю істот таких добрих, покїрних, вірних, послушних, роботящих, задоволених малим, як дівчата тутешніх селян; якеж мусить бути серце у тих людей, що так знущають ся над тими бідолашними! Я бачив на суконних фабриках у деяких тутешніх дідичів, як над

молодими дівчатами роблено насильства, против яких здригається природа. В Хл. є фабрика обрусів і сервіет, що рівняють ся голяндським тонкістю й узорами; там за варстатом працює кільканацять дівчат, і всі ті нещасні сотворіня пропахли венеричною отрутою, защеplеною їм синком удови, дідички того села. Той ледащо, варт шибениці, може буде повітовим маршалком при найблизших виборах.

Якийсь пан Яніцький з Брацлавщини оповідав мені байдужно, що в їх повіті державці дїбр Болеслава Потоцького зробили на три роки угоду з низшим судом, щоб за мужика вбитого під нагайками платити справникови не більше як 400 рублів сріблом, а за жінку 100 рублів. Не маю серця записувати більше тих страховищ і закінчу сю главу увагою, яка може пізнійше придасть ся сему кравзи.

Не знаю, як довго діла можуть стояти в тім стані, але се знаю, що закон, який би змусив дідичів що року увільнити в своїм маєтку десятого мужика, був би спасенним, додавши ще й сю умову, що кождий мужик, який може дідичеві заплатити 150 руб. сріб., в кождім разі може викупити ся з підданства. Наші загорільці не мали тої думки, коли задумували повстане в сих провінціях. Хотіли відразу піднести шлюзи і оголосити мужиків свободними — гарно були-б довершили діла! Маємо понятє, що таке прим. деспотизм Султана; мало бракувало, щоб ми пізнали, що таке деспотизм сліпої і одуреної юрби. Під панованєм тої юрби злочини і власти множили ся б в однаковій мірі. Розлючене хлопство, віддане пянству, темне, жорстоке, безсердечне, скинувши наложено на нього ярмо, чим довше двигало те ярмо, тим лютійше булоб налягло на всякі безправства та страховища. Вирізати Ляхів і Жидів, се був би їх найперший оклик. Осягнувши ту мету, сплїндрувавши та попаливши шляхетські доми та місточка заселені Жидами, почали би мордувати одні одних. Тоді хто будь зпоміж нас, припадком утікши з їх рук, дивлячи ся здалека на вигорілі села і місточка, мовив би зітхаючи:

— Ні, люди засуджені на неволю, бо загалом людський рід, окрім рідких виїмків, складаєть ся із злих і ледарів, із одної крайности впадає в другу, а невміючи задовольняти ся розсудливою свободою, мусить повзати перед гіршими і так само негідними та лютими...

Але годі вже на сьогодні сеї мазанини.

IV. День забави молодого Подолянина.

З'їхали ся гості до п. Черкаса, сама молодіж з околиці, в сім або десять осіб. Жінок у тій компанії не видати, кождий куцо одягнений, при острогах, з люлькою в зубах і з нагайкою в руці. Переважно ученики кременецької школи, так як і п. Черкас, але Кременець тому не винен, що буйна і непогамована молодіж, бушуючи без ціли при чарці і дівчатах, збираєть ся до найбогатшого зпоміж них і там для забави завдає туртури двірській челяди і селянам поверненим, на ходобу.

В тій компанії Людвік Черкас перед веде і як хозяїн і найвигадливійший у виборі катовань над підданими йому люльми. Явний, бо власною матірю признаний байстрик такогож як він гонителя Антона Дульського, білявий, малий і підсадковатий, пригадує рисами сову, крота і куну. Між гістьми визначають ся А... дідич села Кулова, або радше розвалин села Кулова, бо дві части селян уже розігнав той молокосос, далі К. Б., розмазня, підлий, трус, що не шанує власної матери, дідич на части села Калівки, в злочинствах рівняєть ся М—ському, з яким живе в сусідстві. Далі йдуть свояки Черкасові Ц... М... Білецький, драби плечисті і вусаті, а вся їх заслуга в тім, що вміють пити і бити батогами. Але в обох сих точках признають першеньство Черкасови.

Дванацята година, спека нестерпима, гості вже поснідали порядно і по горілці та закусках опорожнили чимало чарок волоського вина. Господар веде їх до стайні, в якій завсїгди стоїть кільканадцять упряжених і верхових коний. В стайні порядок взірцевий. Коні виблискують як ляльки, а стаєнні люди стоять кождий при своїй клітці випростуваний як салдат перед командиром. Черкас погладив білою хусткою першого коня до якого наблизив ся, а побачивши бруд на хустці, буркнув два слова. В тій хвилі приготовані на се катюги хапають стаєнного, що стоїть біля сего коня, і один посіпака вичислює йому 50 батогів; се звичайна міра, менше у Черкаса не бють, хиба за більше можна поторгувати ся. Підчас тої бійки гості прохожають ся по стайні і бавлять ся розмовляючи байдужно про коний, а висічений стаєнний, відібравши удари, бере греблицю і щітку і починає чистити коня.

Але шож се за зойк чути біля причілка стайні з південного боку? Хозяїн з гістьми виходить сам із стайні. Обступили якийсь

предмет, що лежить на землі і сьміють ся голосно. Комуж то вони так придивляють ся? Отсе обвиті дергами і міцно звязані шнурами лежать на землі два слуги з обголеними головами, лицями обернені до сонця. Отак покладеним горілиць, оповитим немов у пеленках і зовсім безвладним помазано лица прісною патокою, а зваблені розігрітим медом овади, мухи та мурашки купами лазять по лицах і завдають собі страшенну учту. Різкий біль доводить мучеників до конвульсійних порушень, і отсим рухам їх лиць придивляеть ся хозяїн і його гості і сьміють ся, мало не тріснуть.

Один із присутних (коли хочете, скажу, котрий) узяв на конець палички шматок лайна, помазав ним місце, з якого вже був зіссаний мід, і нарисував вуси; той учинок показав ся иншим дуже блискучим дотесом і побільшив веселість усіх зібраних. Натішивши ся доволі сим видом зібрані вертають до стайні. Там вичищеного вже коня Черкас знов погладив білою хусткою, а бачучи, що бруду вже на ньому не було, велів вичислити ще 50 батогів недавно битому стаєнному, щоб його, як мовив, перекопати, що кінь може бути утриманий зовсім чисто. Похваливши той, на їх думку справедливий, присуд хозяїна, зібрані гості вийшли з ним до двора, велівши попереду кожний із них осідлати собі верхівця для проїздки.

Ся проїздка, відбута майже чвалом, мала метою оглядини разом із Черкасом численних його фільварків. Та про те вона не забрала часу більше, як дві години. Оббігли гумна, вівчарні, горальні і инші господарські заводи. Бачили на токах молотільників у кайданах з обголеними в півперек головами. Були се втікачі, Черкасові селяни, яких відшукано в Молдавії і Бесарабії. Звичайно випаривши їх канчуками Черкас віддає молодших і здібних на зачот у рекрути, а старшим велить у кайданах робити шість або вісім місяців, а що п'ятниці кожному з них вичислює по сто різок. Жінкам і дівчатам зловлених у бігах також голить голови і велить їх сікти, а потім засаджує за прядене мітків.

Як у стайні, так і по фільварках та гумнах не обійшло ся без битя канчуками за наказом дідича і все в присутности гостей, яких ся одноманітність не нудила ні троха. Приїхавши до двора, застали вже накриті столи і засіли до обіду.

Черкасова кухня не визначаеть ся добірністю, тай його гості не перебирають у стравах і напоях; досить їм, аби було бо-

гато м'ясива та волоського вина, а одного й другого подавано до сходу. Остогидло вже й повторяти, що й при обіді за найменшим кивком хазяїна водили під батогн слугу, що кепськo подав полумисок або обілляв обрус вином. По обіді подано гостям люльки і всі вийшли на ганок. Перед ганком стояв старий козак, на-вмисно покликаний до двора, аби хазяїнови і гостям подав новий спосіб пообідної забави. Той козак, на прозвище Іван Вернигора, давній слуга Черкасів, освоєний з батогами як кінь на московській почті, йде об заклад, що за чотири рублі сріб. вивержить сто батогів з чияї будь руки, окрім — як каже з підхлібним усміхом — могутньої правиці ясновельможного презеса Черкаса, свого дідица. Сей заклад збуджує охоту у присутних гостей, беруть ся за калитки і чотири з них дають кожний по рублю козакови, який за се має відібрати від кожного, як кажуть, по 25 відливаних батогів. Умусивши згоду борці і добровільний винуватець беруть ся за діло. З яким напруженем, з якою заїлістю знуцав ся над козаком кожний з інтересованих і відбивав даного йому рубля, се можна порівняти лише з нечутливістю і гартом катованого драба, що більше як годину витерпів у тиж тортурах.

Ся забава і веселі уваги над нею заняли хазяїнови і гостям час аж до вечері, що була лише повторенем обідної учти з тою хиба ріжницею, що покликано скакуна, який грав на торбані і пописував ся козацьким танцем та співанем сороміцьких українських пісеньок.

Так гарно проведений день треба було закінчити остатнім учинком, характеристичним для сеї підлої зграї. І в самім ділі, коли почало смеркати ся і поки гості забрали ся до спочинку, вислані в село стаєнні козаки привели хазяїнови та гостям декілька дівчат, силою вхоплених із селянських хат. Роздягнені до гола з наказу хазяїна і кожда в тім стані віпхнена до спальні одного гостя, служили всю ніч жиром для тої розпусної і на всяку погань вигадливої молодіжи, а тим часом козаки нагаями відганяли материй тих нещасних, що стояли за плотами і сьміли тільки плакати.

Чи описую тут забави обивательських синів на Поділю, чи може сваволю Айрокезів та Гуронів? Ні, Айрокези та Гурони знуцають ся над ворогом зловленим у битві, але моїх земляків ніхто не мучить і не грабить. Нам судило ся бачити се і терпі-

ти за їх злочини в тім ХІХ віці, прозванім віком осьвіти, в країні
богатій усіми дарами природи і мало не в тій самій хвилі, коли
наші брати добивали ся — свободи для всіх верстов людности
Польщі.

М. СТАРИЦЬКИЙ.

З останніх поезій.

О, вернись, моя музо, на мить —
Уже сонце зникає за море...
Моє серце болить і горить:
Щось на мене встає неборе,
В темних шатах, хвилює як мла,
І морозяним холодом віє —
Вічна ніч отсе крила зняла!
Затримайся-ж на хвилю, надіє,
Моя музо, вернись на мить!
Я не раз тебе кривдив жорстоко,
Заставляв сльози праведні лить,
А тепер на потемрене око
Накипа і у мене сльоза,
І зневіря гадюка нечула
В мою душу сумну заповза,
Та маріє стягою минуле,
Тільки впоперек любій меті...
Але все-ж серед буднього гвару
Там були й поривання сьвяті.
І ясну, чарівливу примару
Не згубив я у померки ті:
Вона вабила серце до бою,
В йому гріла широку любов...
О, пробач люті жарти з тобою
Моя музо кохана і знов,
Пишинобарвна, прилинь на прощання,
Та у пісні бездольцю навій
Перебути давно сподівання
І веселкове сяєво мрій!...

* * *

Справа українських катедр і наші наукові потреби.

Інтересне се і повне глибокого значіння явище—отсе жаданне українських катедр, української університетської науки, що в такою силою прокинуло ся останніми часами по Україні. Піднесене безпосередно інтересованими кругами—студентами вищих шкіл на українській території, воно знайшло горяче співчуте серед інтелігенції, серед молодіжи середніх шкіл, а тепер починає ширити ся й викликати ширій відгомін також серед робучих народніх мас, в свідомійшій часті українського міщанства й селянства. Те саме бачили ми свого часу і в Галичині, коли події в львівськїм університеті 1901 р. — конфлікт студентів-Українців з університетськими властями за права української мови і потім колективний вихід (сецесія) їх з львівського університету, знайшли незвичайно гарячий і сильний відгомін в широкіх кругах української суспільности і в народніх масах Галичини. Жаданне українського університета як всенародній, всій українській людности незвичайно близький постулат, обсуджувало ся тоді на селянських вічах ораторами з народу; складки на допомогу українським студентам, на справу університетську складали ся не тільки інтелігенцією, а й селянами, найбільшійшими навіть елементами села, що буквально відривали кусок хліба від своїх губ, щоб дати „грайцар“ на університетський фонд. Такі явища—се симптоми органічности, стихійної сили й значіння українських національних постулатів, се голосні свідощтва і напіннення того, що українське питання не може вмістити ся ані в самім лише жаданню політичних свобод, ані в справі економічного подвигнення народніх мас, а обіймає всю суму потреб і жадань, з якими звязана повнота національного життя й розвою.

В Російській державі не було суспільности, не було народа, який близше брав до серця, який би спочував горячийше, всіми фібрами своєї душі відзивав ся повнійше на справу розскріпощення державного і суспільного ладу, сотворення підстав свободного горожанського й політичного життя й розвою, як громадянство українське, яке з новими формами устрою мусіло звязувати на-

дію не тільки політичної свободи, а й національного свого розкріпощення. Не було народности, ближше заінтересованої в великих соціальних реформах, які змагали до економічного розкріпощення робучих мас, сотворення основ для людського життя, просвітнього й економічного поступу, суспільно-політичного самоозначення їх. Після того як вищі верстви покинули свою народність, селянство стало основою в поняттю української національності; потреби й завдання українського селянства—се нині потреби й завдання українства. Демократичні ідеї, що служили на протягу віків провідним мотивом в розвою українства, диктували українському громадянству особливу уважливість до всього, що змагало до поліпшення долі й поступу економічно покривджених мас міського та сільського пролетаріату. Тому протягом цілого минувшого року українське громадянство скупляло свою увагу на тім політичнім і соціальнім процесі, який розвивав ся в Росії, і відсувало за для них на другий плян нераз дуже пекучі, актуальні питання з сфери національного розвою й руху. Але органічний розвій життя з стихійною силою все виносив від часу до часу й ставив на дневний порядок поруч тих справ політичних і соціальних питання й потреби національного розвою, які невідступно добивали ся свого розв'язання й задоволення, коли тільки хоч трохи слабли ті зверхні прешкоди, які стримували протягом цілих століть розвій народнього життя. І одним з таких стихійних питань була справа націоналізації освіти на всіх ступнях школи, починаючи від найнижшої до найвищої і з окрема справа українських дисциплін і українських викладів в вищих школах, передовім—в університетах української території.

Жаданне їх заведення служило звичайною складовою частиною вже перших начерків українських національних потреб, які почали появляти ся з початком 1905 р. В осени тогож року його поставили вповні конкретно студенти-Українці одеського університета, і їх бажання були прийняті в загально-студентську резолюцію, предложену раді університета, а ся рада висловила ся за заведенням викладів по предметам, вказаним студентами: української мови, історії літератури, історії й географії України, з тим що мова викладова тих курсів мала залежати від складу більшости студентів: чи будуть то Українці, чи ні. З початком шкільного року 1906/7 справа українських курсів виникла також въ університеті харківськім, в історично-

фільологічним факультеті, де одначе не прийшло тоді до ніяких конкретних рішень. Найбільше одначе розголосу прибрала вона, коли піднесли її студенти - Українці київського університету; перші гадки, піднесені ними в сій справі, дали привод до анальогічних жадань також зі сторони студентів - Поляків, так що майже в однім часі відбули ся студентські збори в тій і сій справі (в справі польських катедр навіть на кілька день скорше) і внесені були осібні петиції—в справі українських і польських катедр, при чім студенти - Українці в значній мірі підперали жадання студентів - Поляків і навпаки. В своїй петиції*) студенти - Українці пригадували університетській раді, що різні галузи українознавства не входять зовсім в круг університетських викладів, або викладаються тільки випадком, хоч настільки вже науково розроблені, що можуть бути предметом університетських викладів і дійсно викладають ся по різних заграничних університетах; висловляли бажанне, щоб предмети сі викладано рідною їм українською мовою, та на доказ жизнєности і важности своїх бажань вказували на ті нечисленні заяви співчуття й солідарности, які зараз по студентських зборах, що винесли резолюцію в справі українських катедр, посипали ся з різних частин України і з різних кругів її суспільности. Резолюції студентів університету були підтримані слідом анальогічними резолюціями студентів київської політехніки, вищих жіночих курсів, а також заявами й ухвалами студентів - Українців з інших університетів.

Справа таким чином поставлена дуже поважно й сильно, але судячи з тих відповідей, які дістали студенти - Українці від ректора київського університета й інших анальогічних заяв і вияснєнь, трудно надїятя, щоб домагання української академічної молодіжи були прийняті й сповнені. Очевидно, справа ся потягнєть ся на довгі часи, як і справа українських катедр в Галичині, й довго ще буде займати і академічну молодіж і українську суспільність, включно до свідомійших частей народних мас. Се змушує й мене, як чоловіка близько звязаного від довшого часу і з українським науковим рухом останніх десятильть, і з справою українських катедр і викладів, піднести й свій

*) Друкована в перекладі в час. „Рада“ ч. 64.

голос в сій справі, в надії прислужитися їй деякими виясненнями й спостереженнями.

Справа зовсім природно розпадається на два питання: про наукові потреби на полі українознавства і про виклади на українській мові в університетах і взагалі вищих школах. Я спинуся з початку на першим, щоб потім перейти до другого.

Що в Росії наука не цвіте, що її розвій ні що до якості, ні що до кількості („количественно и качественно“ як кажуть Росіяне) не стоїть ні в якій пропорції ані до потреб її суспільности, ані до чисельности і всяких иньших коефіцієнтів сеї суспільности, се річ усім знана. Так само всім звісно, що весь її дотеперішній поступ і розвій науковий опирає ся головно, майже виключно на державних просвітних інституціях — університетах і иньших вищих школах, державних наукових комісіях, експедиціях і т. п. В широких кругах суспільности ще занадто мало інтересують ся й цїнять т. зв. „чисту науку“, то значить в її науковій, неспопуляризованій ані не приложеній до практичних потреб життя формі, щоб підтримувани безпосередно, а не за посередництвом податків, плачених до державної каси, наукову продукцію, наукові досліди, приготовлюванне наукових робітників. Книгарський попит не покриває, пересічно беручи, навіть коштів друку наукової книги, далекої від злоби дня, а ріжні жертви й фундації меценатів науки і невеликі, розмірно до наукових потреб, і, головна річ — служать помічним засобом державних інституцій, творять тільки якусь галузь, якесь доповненне в готових уже державних інституціях, переходять під завідуванне державних властей, підпадають правительственній реґляментації. І кінець того всього такий, що підставу для трівого розвою мають тільки ті наукові галузи, які включені в систему державних просвітних і наукових інституцій, мають в них оперте й імпульс, побудженне до свого розвою й поступу. А реґулятором наукового руху, що піддержує науковий рівень його і досліду методи на відповідній висоті та тримає їх в курсі й темпі загального наукового поступу, не даючи відставати і перестарювати ся, — для всіх наукових галузей (дісциплін), які не мають практичного, прикладного характеру, являється університетська наука, університетські виклади.

Наукове українознавство, то значить ріжні галузі науки, присвячені досліду і пізнанню українського народа і його тери-

торії в сучасності і минувності, в Росії до тепер не має сливе зовсім ніякого опертя в державних просвітних інституціях і з окрема — в університетській науці. Властиво можна вказати досі лише одну державну інституцію, яка б мала своєю задачею висвітленче минувності України — се київська археографічна комісія, заснована правительством, як і аналогічні комісії в Вільні й Витебську, з цілями політичними (боротьба з польською державною ідеєю) але поставлена її співробітниками на ґрунт вповні наукового досліду. Ріжні иньші наукові товариства й комісії, давні й новійші, які мали своїм завданням, в части або вповні, причиняти ся до пізнання історії, археології, етнографії української території й українського народа, при своїм півофіціальнім характері часто вязані були в свободі наукового досліду, а й науковий рівень їх робіт стояв і стоїть дуже неоднаково. В програму же вищої школи українські галузи наук попадали тільки в відривках, включених в иньші курси, які мали право горожанства в університетській науці, або являли ся в її викладах рідкими й припадковими гістьми; тому тим імпульсом і регулятором, яким університетська наука служить для наукового руху й розвою, для українських галузей вона могла служити тільки в часті, дуже невеликій — для певних відділів українознавства.

Почнемо від такої основної, з становища національного розвою й руху, галузи, як наука про українську мову — як поставлена вона в вищій школі в Росії? Язикознавство, з виїмком мов клясичних взагалі, на російських університетах поставлено дуже лихо; з виїмком санскриту та порівняного язикознавства, курси мови мають читати ті ж професори, що й курси літератури, а в славистиці ще й історія злучена разом з ними. А що язикознавство й історія або теорія літератури — се сфери зовсім окремі, які вимагають від дослідника зовсім иньшого методу, інтересів, навіть складу ума, ведуть його зовсім в иньші области, в иньший круг відомостей і матеріалів, — тож тільки або виїмково ріжносторонні вчені або зовсім мірні професорські сили, які в усякій сфері являють ся лише пасивними передатчиками чужих дослідів, можуть з рівним інтересом віддавати ся обом галузям, чути себе більше менше однаково сильними в них і давати їм рівнорядне місце в своїх курсах. Тому навіть з „русским язиком“ — одним з основних предметів університетської програми, трапляеть ся навіть по першорядних університетах, що там його

в дійсности й годинами не викладають, як траплять ся професори, що спеціалізували ся в літературі, або як і викладають ся, то тільки певні части, найчастійше історична граматика „руського язика“, а повна система — то значить історія язика, діалектольо-гія і повний курс граматики — фонетика, морфологія й син-таксис, — не викладаєть ся ніколи. Український же язик являєть ся в університетській практиці Росії тільки другорядним, більш або менш приподковим складником тих язикових курсів: мате-ріял з історії української мови, чи з української діалектольо-гії притягаєть ся більше або менше до висвітлення рижних явищ в історії того конвенціонального „руського язика“, курси ж спе-ціально присвячені українській мові з'являють ся тільки хвиле-во, як рідкі й випадкові гості, щасливим збігом обставин: за цілий ряд літ можно почути, що от у тім університеті прочитано огляд української діалектольо-гії, а в тім — якийсь курс присвячений історії мови, бо трапив ся професор, що займав ся українською мовою, а потім знову роками не було таких курсів. Майже все що появило ся в літературі з сеї области, важнійше і менше важне, а присвячене спеціально українській мові, вийшло з поза кругів рос. університетської науки, з поза професорських кругів, як праці по історії української мови, діалектольо-гії й граматиц Житецького ¹⁾, Огоновського (професора львівського університе-ту) ²⁾, Михальчука ³⁾, Науменка ⁴⁾, Верхратського ⁵⁾, Шимановсь-кого ⁶⁾, Кримського ⁷⁾ й ин. Одинокий, здаєть ся, університетський

¹⁾ Розумію особливо його праці: „Очеркъ звуковой истории мало русскаго нарѣчія“ і „Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣ-чія въ XVII и XVIII в.“

²⁾ Особливо: Studien auf dem Gebiete der ruthensichen Sprache.

³⁾ Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣ-чіями Галичины (в VII томі Трудів Чубинського).

⁴⁾ Обзоръ звуковыхъ особенностей малорусской рѣчи.

⁵⁾ Численні монографії по діалектольо-гії західньої України (Гали-чини й Угорської Руси): Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів, Про говор галицьких Лемків, Про говор долиньський й ин. (в виданнях Наукового товариства ім. Шевченка й Archiv für slavische Philologie).

⁶⁾ Черты южно-русскаго нарѣчія въ XVI—XVII вв. (Очерки по истории русскихъ нарѣчій).

⁷⁾ Филологія и погодинская гипотеза; Деякі непевні крітерії для діалектольо-гічної класифікації староруських рукописів; новорозпочатий курс української граматики.

курс — се огляд української діалектології проф. Соболевського, дуже короткий і неповний.

З історії українського письменства література стара, київського періода (XI—XII) включаєть ся в понятє „руської літератури“ і як інтегральна частина її входить в університетські курси й має право горожанства в академічній практиці: українські памятки сих часів служать предметом університетських дісертацій, кандидатських праць, і тому як зі сторони фільольогічної, так і зі сторони літературної можуть похвалити ся певним (хоч і не дуже великим) обробленнем, хоч спосіб трактовання сього старого українського письменства з становища „общерусского“, без звязи з суспільним і культурним житєм українських земель, буває причиною значних неясностей і помилок в його освітленню, в загальних поглядах на нього. За те вже українська книжність і письменство XIII, а ще більше XIV—XV в. і далі, аж до початків релігійної полеміки зістаєть ся поза межами „руської літератури“, а результат того такий, що хтоб схотів довідати ся про письменство сих часів, знайде тільки хіба скупі відокремлені згадки у всім тім, що може йому предложити сучасна наука. Релігійна полеміка і взагалі релігійна українська література XVI—XVII в. тїшить ся більшою увагою зі сторони офіціальної науки — передовсім завдяки тому інтересу, який в сій сфері показувано до історії боротьби з католицизмом і польським елементом (інтерес сей все підогрївав ся з офіціозних кругів, починаючи від звісної розвідки про унію Бантиша-Каменського, писаної на порученне правительства), а псчасти завдяки тому значінню, яке схолястична українська наука XVII в. мала для розвою письменства й культури московської. Тому ся частина українського письменства, хоч в університетські курси не включаєть ся, може виказати ся деяким обробленнем, хоч теж невеликим, а головне — що завдяки тій прогалині, якою являють ся попередні столїтя, се релігійне письменство являєть ся відокремленим, повішеним в повітрі, і нема понятя про розвій, еволюцію його. Те що зіставало ся поза релігійно-полемічною літературою, висвітлено ще слабше, і тут можна вказати ледво кілька наукових праць — як книжка проф. Петрова про шкільну драму XVIII в., проф. Житецького про книжну літературу XVIII в. в звязку з Енеїдою Котляревського, матеріали й розвідки з історії вірші і пісні проф. Перетца. Виключенне з університетських курсів українського письменства являєть ся

причиною, що неважаючи навіть на досить солідні праці, його історія і розвій в XVI—XVIII в. представляють ся дуже неясно, хаотично, і погляди на нього бувають дуже різні.

А вже зовсім „за флагом“ не тільки університетських курсів, а і взагалі університетської науки в Росії зістаєть ся відроджена українська література — вона не існує для неї ані як частина „русскої літератури“, ані як частина „славянских литератур“, що займають ся історією національного й літературного відродження у словянських народів. Мині звісний факт (з уст самого того чоловіка), як оден здібний молодий учений, уже заявивши себе показною науковою працею, хотів взяти на магістерську дисертацію тему з галицько-українського відродження першої половини XIX в., він звертав ся з початку до професора словянських літератур, але той сказав йому, що галицько-українське відродженне не належить до його предмету, потім до професора „русскої літератури“ — і дістав від нього таку саму відповідь. Покишена таким чином „въ междувѣдомственном пространствѣ“ нова українська література взагалі уважала ся предметом не гідним високої уваги науки — очевидно в звязку з ворожим настроєм правительственной політики против української мови й українського сепаратизма, і зовсім природно — зіставала ся вповні занедбаною, аж по винішній день.

В аналогічних обставинах стоїть иньша, з становища національної свідомости основна наука — історія, ся „національна самосвідомість“, як її називали „народники“ історичної науки*). В офіціальну схему „русскої історії“ прийняту однаково, майже без різниць програмою і середньої і вищої школи, українська історія, як відомо, входить, так само як і література, в виді відірваних кавалків, *disjecta membra*, потрібних для виясненя історії Російської держави й великоруського народа. В основі сеї

*) „Исторія есть повѣствованіе о достопамятныхъ событіяхъ“ — учили насъ въ гимназій; „исторія есть народное самосознаніе“, учили насъ въ университетѣ“, — починав свій університетський підручник „Русскої Історії“ Бестужев-Рюмін (1872). По перебутії кампанії „історичного матеріалізма“ ся друга дефініція звучить для нас майже так само архаїчно, як і перша.

*) Див. мою статтю: „Звичайна схема „русскої“ історії Східнього Словянства“ (в академічному збірнику: Статті по славяновѣдвіню, т. I, 1904).

схеми лежать старі генеалогічні ідеї московських книжників і політиків, і в своїм практичному переведенню вона калічить та в фальшивім світлі представляє не тільки історію українського, а так само і великоруського народа,—але се не перешкоджає їй панувати всевластно. Починаючи від передісторії Східної Європи та словянської колонізації, вона переходить потім до Київської держави, включає її історію до другої половини XII в., перескокує потім до в. кн. Володимирського, потім до Московського і слідить історію Московської держави, потім імперії. З історії українських та білоруських земель беруться деякі важніші епізоди (як Галицька держава Данила, сформованне в. кн. Литовського, унія його з Польщею, церковна унія й релігійна боротьба, війни Хмельницького й злука України з Москвою), а в університетських курсах і зовсім поминаються (о скільки не бувають предметами спеціальних курсів — дуже рідких зрештою), щоб не загроможувати такими відступленнями курса й не нарушати прозорости основної теми — еволюції державного життя, з якої вирости сучасні політичні й суспільні або культурні відносини Росії й великоруської суспільности. В результаті історія України від XIII—XIV віків зістаєть ся або вповні, або в дуже значній мірі — майже вповні поза межами університетської науки. Спеціальні курси ніколи не обіймали її цілости, так що приходило ся її схему аж тепер на ново уставляти й аргументувати. Наслідком того, що історію Київської держави привикли бачити в ролі вступу до „русської історії“, історія України представляла ся якимсь безформним обрубком, який в очах одних мав бути виведений на сцену в XIV—XV вв., в очах інших — в XVI—XVII в., і коли не дальше як три роки тому я шукав видавця для свого начерка української історії, де ся історія розпочинала ся від перед-історії української території й включала огляд Київської держави, така ідея — включення княжого періода в круг української історії показала ся настільки еретичною людям, призначеним до прийнятих схем „русської історії“, що я не міг навіть знайти видавця для такої незвичайної історії. Референт історичних видавництв одної з фірм щиро висловив міні своє переконанне, що така концепція української історії може стрітнути ся з занадто сильною опозицією зі сторони наукової критики і фірма не може прийняти на себе отсе виданне.

Я позволив собі навести сей свіжий приклад, щоб ілюстру-

вати ті незвичайні впливи, які мають подібні наукові схеми. З становища історичного розвитку не може бути нічого логічнішого, як сполучення історії київських часів (на Україні) з пізнішим історичним життям українських земель, і однак історична думка уперто йшла круговою стежкою і заперечувала навіть можливість такого переходу. Правда, коли ця зв'язь була представлена конкретно (в моїм начерку української історії) — таке представлення не стріло такої різкої опозиції, як можна було надіятися, і я певний, що спопуляризована рядом популяризаторів схема української історії як цілості, що обіймає всі частини історичного життя українського народу, дуже скоро здаватиметься чимсь зовсім логічним і простим — такою як вона в дійсності. Але яку шкоду терпіла історична наука наслідком такого нерозуміння зв'язи й цілості історичного розвитку! Українська історіографія мала те щастя, що їй не бракувало поза цеховою, таж би сказати, наукою дослідників талановитих, енергічних, які, ведені чи то привязанням до минулості свого народу, чи незвичайним інтересом певних моментів в історії України, інтензивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін, чи періодів її історичного життя. Згадати хоч би Костомарова, Лазаревського й інших не університетських істориків. Історичні дослідження Антоновича також концентрувалися переважно в сфері не обнятій його університетськими курсами (суспільна й культурна історія України під польським режимом — це праці зв'язані з його діяльністю в київській археографічній комісії, а не з університетом). Але між ними, в значній мірі обробленими партіями зіставалися прогалини, через які й сміливіші дослідники не відважилися перекинути мостів*), а через це й зрозуміння історичного розвитку не могло бути. З другого боку, виключення української історії зі сфери університетської науки, засудження її на аматорські дослідження й оброблення, та неухильність до неї фахових кругів мало своїм наслідком ту, дуже некорисну прикмету, що не було тут того наукового регулятора, яким тепер все ще майже виключно являється академічна наука, не

*) Не дальше як 15 літ тому з уст такого високо компетентного чоловіка, найбільшого українського історика того часу — проф. Антоновича я чув переконання, що українська історія має ще загато великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість.

було вироблено критично-методичних критеріїв, не заложено було міцних підвалин джерелознавства, передвступної критики. Через те не тільки в ширшій публиці поруч праць дійсно наукових обертали ся, або й відсували на дальший плян ті наукові праці фабрикати зовсім не наукові, плохі компіляції, з провідними ідеями дуже сумнівого характеру, а і в наукових кругах українська історія зіставала ся землею незнамою і ні для кого неінтересною, аматорсько-ділетантською сферою, з котрої перше ліпше чортвинне можна було удати за вповні науковий фрукт, і навпаки*).

Так само як на історіографії, затяжила традиційна схема „руської історії“ на історії права. Право київське включене в понятє науки „історії русского права“, в якій се київське право стає предком, попередником права московського, а з того розвиваєть ся право імперії. Правні ж підстави українського життя в пізнійших століттях зіставали ся без розяснення. Дперва останніми часами почали заходити в сю сферу розсліди над правом великнязівства Литовського, що розвивало спадщину старого київського права в XV—XVI в. Але те що було спеціальною властністю права українських земель сих століть, до сих часів майже не було предметом наукового розсліду. Облогом лежить право пізнійше, XVII—XVIII віків, навіть державне, не кажучи про цивільне або карне, хоч як воно інтересне, не тільки для нас Українців, а і для всякого історика-соціолога чи правника. Як оригінальним, сильним, кольоритним явищем була козачина, так незвичайно інтересний процес творчости, яким суспільність, нагід, викинений з старих шин стихійною силою нашого великого соціального переворота, на борзі, експромитом творив форми державної й суспільної організації, комбінував і приладжував до потреб нового життя, приватного й публичного, елементи права звичайового, традиції старого права, і впливи чужих, новіших

*) Не дальше як десять літ тому в московськїм університетї украшенім першими світлами російської історичної науки, була прийнята про *venia legendi* лекція про початки Хмельниччини, оперта вповні на такій псевдоісторичній фантазії, як оповідання Величка. Не знаю, чого тут більше показало ся: чи незнання чи легковаження української історії. Правда, лекція була щедро полита офіціозно-патріотичною російською підливою, але се не може оправдати недбальства чи легковаження перших вимсгів історичного знання зі сторови професорськїх колегії.

правних систем, і як потім елементи свійські, не сформуловані докладно, не скодифіковані,—слабли, забивали ся, відсували ся впливами чужих кодексів (Литовського статута, німецького міського права, законодавства Російської імперії). Тим часом до нині, окрім кількох розвідок до відносин суспільних, ми не маємо нічого на с'єм полі, хоч пережитками права Гетьманщини, які досі обов'язують на Україні лівобічній, російські юристи займали ся від давна (розвідки Даневського, Боровиковського, Квачевського — про місцеве право Чернігівської й Полтавської губернії, й загальні курси цивільного права Росії).

Але годі! Я не буду далі переходити одну по одній иньші галузи українознавства, щоб констатувати занедбанне її зі сторони офіційної науки, зі сторони вищої школи, та виказувати ті шкоди, які приносило з собою се занедбанне. Я піднесу тепер натомість, що таке занедбанне різних галузей українознавства сумне й шкідне не тільки з становища українського—з погляду Українців, які хотіли б мати спромогу ближше пізнати свій край і нарід, його сучасність і минувшість,—а і з погляду загально-наукового. Життя українського народа записало занадто довгу сторінку в книзі історичного розвитку народів, щоб її можно було викинути, чи проминути, без шкоди для прагматичної зв'язи, для зрозуміння розвитку й обопільних впливів подій. Історія східної Європи не розв'яже, або розв'яже хибно багато питань з сеї історії не розпоряджаючи відповідним знанням історії України, або орудуючи хибними поглядами, утертимий не провіреними загальниками. Так само буде з істориком культури, з фолькльором, з фолькльористом, етнольором, економістом, який візьметь ся за якесь питання, де буде грати ролю Україна, український нарід, його культурна історія, припустім, чи сучасне економічне життя. Не маючи докладних дат що до України, або маючи відомости навірні, неповні, недокладні, вони мусять або відступати, пасувати перед деякими питаннями, або надроблювати, за браком докладних дат, здогадами та гіпотезами. І мати таке провалле на своїм науковім полі заступникам тої чи иньшої наукової галузи зовсім не вигідно й не приємно.

Се відчували вже здавна й не раз різні дослідники, яким приходило ся в своїх розслідах заходити на поле українознав-

ства, і така аномалія—що в Росії нічого не робить ся офіційною, академічною наукою для висвітлення різних сфер знання, звязаних з величезним народом, який входить в її склад та його територію, колола їм очі. Пятдесят літ тому оден з правдивіших репрезентантів офіційної російської науки академік Погодін, надібавши на питання про відносини памяток староруського письменства до української мови й не знайшовши докладного вияснення тих відносин в сучасній фільольогічній літературі, писав: „малороссійскаго нарѣчіямы до сихъ поръ, къ стыду своему, основательно не знаемъ, хотя и имѣемъ профессоровъ для всѣхъ славянскихъ нарѣчій“ *).

Дійсно, факт, що по російських університетах викладається історія, історія літератури, мова сербська, болгарська або чеська, а не викладається ані мови, ані літератури, ані історії, ані права й т. ин. українського народу, найбільшого з словянських народів по великоруським і йому найблизшого, найтісніше звязаного історичними обставинами й сучасними відносинами—се, розуміється, аномалія нечувана, неможлива. Що академічна наука в Росії не робить нічого для пізнання великого народу, якого пять шостих мешкає в Росії, й не чинить ніяких старань, або ввести в круг академічних викладів і занять дисципліни, йому присвячені,—се факт, якому мабуть трудно підшукати пару. В академічних кругах прийнято старати ся, щоб предмети навіть найбільше занедбані, далекі, чужі, екзотичні, по можности не лишали ся „без хозіяна“, без імпульса, який дає предмет істнування спеціальної катедри, інституції й т. ин., як не в тій, то в иньшій державі. А в російських університетських кругах справа українських курсів лежала собі нерухомо до нинішнього дня, і при тім заступники сих кругів робили таку міну, якби в тім не було нічого незвичайного. А коли тепер університетська молодіж і суспільність виступила з жаданнями таких курсів, сї жадання трактовано здебільшого як незнати які жадання незвичайні, екзотичні, для інтересів університетської науки сторонні та чужі. І не на користь їх випадає порівнянне відклику до „нашого стыда“ старомодного московського історика з становищем сучасних репрезентантів університетської науки.

*) Исслѣдованія VII с. 426.

Тим більше, що сей відклик „къ нашему стыду“ має повне значінне. Коли ми дивимо ся на державу не як на антрепренера для удержання поліції і військових команд, а як на культурну інституцію, яка в заміну за ті повновласти, які бере на себе, й за ті фонди, які дістає від людности, від своїх членів-горожан, бере на себе й обовязки пильнувати економічного та культурного поступу тих суспільних клас і народів, які входять в його склад,—то се виглядає гірше, ніж дивно, як для народа, який несе на собі більше як четверту частину державного бюджету *), правительство не вважає потрібним нічого зробити для його пізнання й самопізнання, ігноруючи його історію, мову, літературу й т. ин., а ті, що стоять до сеї справи найближше, що мають у своїх руках так би сказати ключі до університетської науки, мовчки або й голосно вважають такий порядок річей нормальним.

Правда, власне з сих кругів можна почути тепер часом голоси, які вину такого занедбанія українознавства хочуть звалити на кого иньшого—а власне на саму українську суспільність, на брак у ній серіозних інтересів до своєї минувшини, до свого культурного розвою **). Але сї докори, як би навіть були оправдані, можуть мати вагу в устах чийх небудь, тільки не репрезентантів академічних кругів, тих держителів ключів від університетської науки, і то як раз по університетах полудневих, на українській землі. Коли тутешні професори, зовсім чужі для місцевого жита, при-

*) Див. статью Н. Соколова Украина въ государственномъ бюджетѣ Россіи (Украинскій вѣстникъ N 2). По його обчисленню Украина дає державному бюджету звыш 500 мил. рублів річно, коло 26% всіх державних доходів. і при тім являєть ся найбільш вірним і певним податником, а дістає з державного бюджету коло 280 тис., 15% з загальної суми видатків.

**) Див. працю Истрина Изъ области древнерусской литературы, т. V (Ж. М. Н. П. 1905, VIII с. 234): „Въ свое время, когда открывали въ Одессѣ при историко-филологическомъ обществѣ византийско-славянское отдѣленіе, я призывалъ прикосновенныхъ людей изучать малорусскую литературу, но — увы! никто до сихъ поръ не откликнулся. Да, ея не изучають. Малорусскіе журналы наполнены статьями по XVI—XVII вѣку, но ни древній періодъ, ни болѣе новый не находятъ себѣ за ничтожными исключениями, серьезныхъ изслѣдованій. Причина лежитъ вовсе не въ политическомъ положеніи Малороссіи, на которое любятъ ссылаться украинцы, а въ томъ, съ одной стороны, что инше не умѣють изучать, а съ другой — еще не ясно, что изучать“.

слані з якихось великоросійських університетів (як то практикувало ся й практикуеть ся часто), позбавлені всякого інтересу для місцевої історії, культурного життя и т. д., або й місцеві люди, але з тих, що старають ся наперед очистити себе з усякого підозріння в якимсь місцевім „патріотизмі“,—умисно чи навіть і не умисно в своїх викладах, семінарах і т. д. ведуть університетську молодіж куди инде, роздають теми з історії чи письменства московського, а на українські теми крутять носом, то дивне се жадання їх до університетської молодіжи, аби вона йшла не за їх провідом, а проломом против них. Аби вона сама вела себе науці, не маючи помочи зі сторони професорів, які часто за браком всякого ознайомлення з українською галузю своєї дисципліни й *не можуть* нічого допомогти студентови, який хотів би замість Нила Сорського чи Йосифа Волоцького зайняти ся якимсь старим українським письменником

Ні, стидати предовсім треба тут кого иньшого, а не українську суспільність, відсунену від усяких просвітних і наукових інституцій—позбавлену можности використовувати їх для наукового самопізнання. Репрезентанти офіціальної російської науки повинні з поважаннем похилити голову і перед тим, що зроблено для української науки, не тільки без помочи зі сторони тої офіціальної науки, а навіть против її впливів, против всеї офіціальної тенденції—зробити українську народність непомнящим родства Іваном. Там де правительствена політика давала якусь точку опертя для наукового розвою українознавства, українська суспільність вміла її використати. І повинно бути „стидно“ тим хто бере на себе провід, управу й опіку над звиш 25-мільоновою людністю Росії, що українська суспільність завдячує перші курси української історії українській катедрі, заснованій австрійським правительством у Львові; що по ріжні праці по історії, літературі, мові мусить вона звертати ся до видавництв закордонних; що взагалі осередком наукового руху українського в останніх часах стало заграничне Наукове товариство імени Шевченка, підпомагане (правда, що також дуже скупю рукою) правительством австрійським, на яке вішають собак за його против-словянську, против-русинську й всяку иньшу політику репрезентанти офіціальної „народности“ в Росії, а правительтво російське — сей ідеальний опікун покривджених і упосліджених, займало ся тільки

заборонами тої заграничної наукової української літератури, від давних цензурних до останніх митових.

Та інтензивна і, як на свої скупі матеріальні засоби—незвичайно успішна, повна самовідречення робота українських учених, зібраних в Науковім товаристві імені Шевченка, зістанеться на віки вічні проречистим свідочством против усіх тих, які хочуть кидати якісь закиди недбальства, нездарности, індиферентизма до своїх наукових і культурних інтересів на голову цілого українського суспільства, цілого народу. Заразом—свідочством того занедбання й упослідження, яке терпіли культурні інтереси українського народу в Росії й знаходили в нищій, шляхтою й езуїтами задавленій Галичині той захист і ґрунт, якого не могли знайти

на нашій славній Україні
на нашій — не своїй землі.

Далі буде.

П. КАРМАНСЬКИЙ.

До М. С.

Мені не жаль, що нам судилось
Нести до скону хрест розлуки:
Мое чує нераз сталося
На пробнім камени розлуки.
Мені не жаль...

З мертвим спокоєм му верстати
Тернистий шлях страждань і суму;
З брилянтів сліз буду ковати
Твої трофеї: скорбну думу.
З мертвим спокоєм...

Лиш инколи в часі знемоги
З дна серця вирине зітханє
І я звалю ся край дороги
І проклену своє стражданє.
Лиш инколи...

Жураки, в жовтні 1904.

Останнє пристановище.

Марія входить тихою ходою в кімнату. Її муж сидить при столику зайнятий писанем. Вона приступає до нього, він не чує її приходу. Тихонько сідає коло вікна і дивить ся на прохожих на вулиці. Крізь відчинене вікно доходять до неї пахощі квіток, голоси соловейків, що співають десь там в гущавині над річкою. Та се все не може зацікавити її. Вона відходить від вікна і побачивши на столику нову, ще не розрізану повість, каже:

— Знов якась нова повість. Було-б цікаво довідати ся, чи всі ті повісти лише твори людської фантазії, чи може криєть ся в них дуже багато власної муки, власного життя. Адже кождий чоловік переживає не одно в своїм житю. Чи так, Стефку?

— Так, відповідає він і працює далі. Вона дивить ся знов у вікно, і якийсь неспокій пробиває ся в її великих, синіх очах.

— Чи ти скінчиш зараз? Що се за писанина? питає вона.

— Се лист, кінчу зараз.

За хвильку кидає перо, приступає до жінки і беручи її за руку говорить:

— Отже ідемо завтра. Чи ти задоволена, що покинемо місто на Зелені сьвята?

— Я не поїду, не можу їхати!

— Як то, що стало в дорозі нашим замірам?

— Зоня.

— Що з нею?

— Вона приїде.

Він видивив ся на неї великими очима.—Приїде твоя сестра? Чи се правда?

— Так, приїде!

— В гості?

— Ні... на завше!. Вона покинула свого мужа.

Він зблід мов стіна і хотів щось сказати, та слова застрягли йому в горлі. Неспокійно почав ходити по кімнаті.

— Вдаюся до тебе з просьбою, починає вона і сльози котять ся по її ніжнім лиці,—позволь Зоні мешкати у нас. Во-

на пише мені: „Я не маю иньшого пристановища на цілім світі, лиш твій дім. Як ти замкнеш його передомною, то замкнеш мені дорогу до дальшого житя.“ Будь ласкав, Стефку.

— Я не можу, каже він по довгим мовчаню, я не можу сповнити твоєї просьби!. Не вимагай сего від мене!...

— Не розумію тебе, каже вона беззвучно і дивить ся здивовано на нього.

— То сїдай тут коло мене і слухай, що скажу. Потім розсудимо, чи може твоя сестра мешкати з нами.

Вона сїдає на фотель. Її очі дивлять ся зо страхом на його уста.

— Ти знаєш, що як я почав ходити в ваш дім, Зоня тоді була вже заручена. Твоя мати була дуже щаслива, що її донька робить добру партію. Я приходив до вас що дня. Раз застав я твою сестру саму. Вона признала ся мені, що не піде за свого нареченого. Я думав, що вона жартує, та вона заклінала мене, щоб я старав ся, аби її заручини розійшли ся, бо инакше стане ся велике нещастє. Я вговорював її, та надармо. Тоді запитав ся про причину її поступованя, а вона признала ся, що любить другого! Стара історія! Мені було дуже прикро, я вговорював її ще пару день, щоб ошадити твоїй матери прикрости, та вона тривала при своїй постанові. Власне в той час я заручив ся з тобою. Як вона почула, що ми так дуже любимо ся, то вже не противила ся нічому і визначила день свого шлюбу. В переддень того сказала мені, що вона лиш тому годить ся на все, аби не завдати горя тобі, Маріє.

— Мені?!—говорить Марія тремтячим голосом і встає, дрожучи всім тілом.

— Так... тобі... Через тебе не хотіла вона доводити до скандалу, який потягають за собою завше розв'язані заручини.

— Не розумію тебе, Стефку.

— В день свого шлюбу запитала мене, чи я люблю тебе. Я сказав їй, що ти—моє найбільше щастє... Вона була ще в шлюбнім вінці і признала ся мені до всего... Я був дуже зворушений!... Маріє, знавш кого вона любила? Мене!...

— Тебе?... Боже... Чому ти не сказав мені сего?...

— На що? Для чого тебе страшити надармо, мучити без причини? Але сегодня мусів я зробити се...

— А тепер що?... Чого вона хоче тут?... Я вже запросила

її до нашого дому!... Як я подивлюсь їй в лице?... Як ти повитаєш її?... Чому ти не сказав мені сего вже давно?...

Обоє мовчали.

— А як вона любить тебе ще й доси?—каже Марія по довгій хвилі.

— Я думаю, що воно так, як ти кажеш, або чого-ж би вона покидала свого мужа? Страх за твій душевний спокій повинен держати її здалека від нашого дому, а тут вона йде просто до нас. Кажі, чи можу жити я з нею під одним дахом?...

— Ні!

— Ти запросила її до нас—добре, я прийму її і послухаю, що вона задумує робити... Коли приїде?

— Сьогодні вечером!...

— Отже йди ти з дому, я сам прийму її.

— Не будь немилосерним против неї... Вона мусіла багато витерпіти...—просить Марія збираючись до відходу.

Плачучи опускає кімнату...

*

Софія здивувала ся не заставши сестри на пероні, з тяжким серцем пішла до її помешканя.

Тихонько вітворила двері і подивила ся в кімнату.

Стефан стояв при вікні і дивив ся вулицю.

Тепер обернув ся.

— Ах, Зоня, сказав побачивши її.—Як ся маєш?

Вона увійшла в кімнату.

— Яка вона мізерна!—думає він подаючи їй руку.

Потім провадить її до канапи і просить сідати.

— Дякую... Де моя сестра?...

— Вийшла.

— Вийшла сама вечером? І знала, що я приїду?

Він мовчить.

— Отже ти оповів їй усе?

— Се був мій обовязок, Зоню.

— На що ти зробив се?...

— Я не сьмів мовчати довше... Марія була б мені не простила сего!...

— А як би ти тепер був мені цілком байдужним, Стефане? Як би я навчила ся самовідреченя?...

— Чи се тобі зовсім ясно? А як ти в сьому помишляєш ся? Ти хочеш відректи ся всего—я хочу вірити в твою добру волю. Але чому ж приходиш до нас? На що покинула свого чоловіка?..

— Він пізнав від першого дня, що я ненавиджу його, ми не могли жити разом. А до вас приходжу тому, що не маю иньшого пристановища; мати відмовила мені його в себе. Але ти міг мовчати, бо я вже не люблю тебе.

— Так було ліпше, Зоню; я не міг носити сего з собою!..

— Так було ліпше, прошептала вона,—отже я не можу лишити ся в вас?..

— Я не знаю! Се мусиш розсудити ти сама!

— То я йду! сказала вона і встала.

— Що почнеш тепер, Зоню?

— В мене є ще одно останнє пристановище, яке я захова-
ла собі на останок, відповідає вона.

— Що хочеш учинити?—питає він і дивить ся остро на неї.

— Довідаєш ся потім... Бувай здоров...

— Прощай, Зоню.

Вона ступає до дверей, доки їх відчинила каже ще дряж-
чим голосом:

— Не забудь сказати Марії, що ти тепер для мене нічим!..

Він киває головою.

Чує виразно, як вона виходить на двір, як ступає через
подвіре...

Потім стає все тихо...

*

Кілька день опісля було в часописях між нещасливими випадками: „Втопилася через необережність при купелі пані Софія Р., що приїхала була на пару день до своєї сестри, жени п. Стефана Н. в Ч.“

Отже се було її останнє пристановище!“

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

**Сучасне українське письменство
в його типових представниках.**

Досі не маємо ми скільки небудь повного огляду сучасного українського письменства. Супроти того не зайвим може буде опублікованне отсих начерків, зроблених кілька років тому для тіснійшого кружка української молодіжи й двічі читаних потім з деякими змінами, з розширеннями огляду, де дотикався він молодших груп наших письменників і новітших їх напрямів. І тепер друкуємо сей огляд без значнійших змін там, де він говорить про старші літературні покоління, з доповненнями що до молодших. Не маючи мети, по самому характеру свому, вичерпати всю суму нашого письменства, а лише дати перегляд його типових представників — він всеж таки, здасться нам, може бути корисним для першого обзнайомлення з характером, напрямими й течіями сучасного українського письменства.

* * *

Трапляють ся в історії такі моменти, коли ціла суспільність захоплена одним могутнім змаганням і в звязку з сим творить свій загальний світогляд та переводить свою оцінку реальних умов життя. Тоді й література, що в основі своїй за всіди підлягає впливам життя й не може їх позбутись навіть в утворенню ідеальних образів,—і вона являється одностайною, з одним яскраво переведеним напрямом, з одною літературною школою, й таку епоху в історії літератури можна характеризувати одним видатним письменником, одним видатнішим твором. Але се буває рідко. Звичайно в літературі живуть поруч себе різні напрями, різні літературні школи, й вибрати з них лише одну для характеристики сієї літератури — се було б хибним обмеженням. Уживаючи відоме порівнянне, можна було б сказати, що в середині стоять письменники середнього покоління, люде певних сталих вже поглядів, виробленої манери: вони вже виявили себе в попередних літературних творах і чекаючи від них

нових талановитих творів, читач не надіється знайти в тих творах якусь радикальну зміну, літературну несподіванку що до змісту, поглядів та ідей. Коло сієї середньої групи стоять молодші, люде нового літературного напрямку, часом иньших поглядів на життя, з иньшим розумінням завдань літературної діяльності, з новими відтінками в манері письма, в творенню літературних образів. З другого боку коло сієї середньої групи старших стоять найстарші, вже нечисленні члени давнішого літературного покоління, письменники, що десятки літ зіставались вірними старим літературним напрямом і не уступаючи вимогам життя, тримали ся своїх сталих поглядів на життя й завдання літературної творчости. В деяких окремих випадках можна вагаться в зачисленню певного письменника до тієї або иньшої групи; буває иноді важко потягнути різку границю між сією й тою групою, але різницю між середньою групою й найстаршими з одного боку, а з другого — між молодшими й старшими легко зауважити кожному, хто уважно придивляється до відносин в сучасній літературі.

Обмежити ся в характеристиці літератури лише одною групою, лишаючи на боці решту, не можна. Література, як і життя — се постійний рух, постійна еволюція, шукання нових шляхів, творення нових поглядів та образів. Зараз, залишивши без уваги молодших письменників, ми втратимо вірне почуття непомітного переходу від старшої літературної генерації до молодшої, стратимо розуміння змін одної літературної школи на иньшу, розуміння процесу творення нових поглядів та нової літературної манери. З другого боку не можна відкинути цілком і найстарших письменників, бо їх твори, як і початкові твори письменників середньої групи—се мов прелюдія до сьогочасної літератури, знаки того шляху, який пройшла література до теперішнього свого стану.

Характеристика літератури в перший момент її розвитку має метою простежити основний її напрям, зазначити круг ідей та образів. Розбираючи літературну діяльність поодиноких письменників, треба завсіди мати на увазі відокремленне типового від індивідуального. Через те аналізуючи певний визначний талановитий твір, разібравши в нім літературний образ чи освітленне реальних фактів життя, треба завважити ще, о скільки се типове, о скільки часто зустрічається воно в творах иньших

письмеників. Таким чином в шуканню загального, типового, треба виходити поза круг самих визначних і талановитих творів, де так сильно відбила ся індивідуальність автора й затерла тим самим загальні, типові, спільні з иньшими прикмети. Щоб осягти сю мету — зазначити загальні спільні теми і риси в цілій літературі, а з другого боку — прояви індивідуальности в обробленню отсих сюжетів у поодиноких письменників, приходиться для сього часом відступити від загально прийнятого розділу уваги між більше й менше визначними письменниками. Але треба пам'ятати, що докладна повнота тай вповні закінчена оцінка річ взагалі важка, а подекуди — супроти сучасних діячів та письменників — майже неможлива.

В сучасній українській літературі (більше менше в межах десятиліття 1895 — 1905 рр.) групування письменників буде приблизно таке: майже одним репрезентантом давньої літературної школи, покоління з кінця пятидесятих і початку шестидесятих років, буде Ганна Барвінок (Олександра Куліш). До покоління половини шестидесятих років зачислимо Ол. Кониського, ¹⁾ Ів. Левицького й П. Мирного. Далі йде група письменників, що почали писати в десятилітті 1875 — 1885 рр.; ще молодша група виступила в літературі в десятилітті 1885 — 1895 рр.; нарешті в останнє десятиліття виступив гурток письменників „наймолодших“, які шукають нового шляху, і зазначили себе новою літературною манерою й відмінними подекуди поглядами на завдання літературної діяльности: се остання група письменників, що увійшла в границі огляду сучасної літератури. Але нагадаю знов, що се групування по десятиліттям — приблизне тільки, й подекуди прийде ся на підставі аналізу загального напрямку письменників відступити від сеї схеми й зачислити деяких до иньшої групи, ніж виходило б з тої схеми десятиліть.

¹⁾ Під час писання сих начерків Ол. Кониський був ще живий. Полишаєм його в сім огляді і тепер.

Ганна Барвінок.

Для сучасних читачів ім'я Ганни Барвінок являється відгуком давніх часів української літератури, часів петербурського українського гуртка та „Основи“, й се вражінне тим сильніше, що Ганна Барвінок за всю свою сороклітню діяльність зістала ся вірна тим симпатиям і поглядам, які виявили ся в перших її оповіданнях. Сама вийшовши з інтелігентної, як на ті часи, шляхетської родини, будуча письменка рано почала придивляти ся до сільського життя й прислухуватись до рідної мови та її відтінків; її близькі відносини до села лишили ся й на потім, аж поки знов їй довело ся осісти ся вже на завсїди на хуторі, в близьких відносинах до села, його життя, його горя та радощів.

Вже в перших оповіданнях Ганни Барвінок можна бачити характерні прикмети її літературної манери — і що до змісту і що до зверхньої форми. Ось оповідання з самого початку її літературної діяльності: «Лихо не без добра» і „В осени літо“. В першій оповідає селянка, як довело ся їй жити у жонатого брата та як вона виходила заміж за незнайому їй людину, з сумнівами та страхами; як дивно їй здавалось усе в нових обставинах; як потім по малу при звичаїлась вона й була задоволена з свого життя. Минуле стає лекшим і кращим, передане в отсіх споминах, і ціле оповідання сієї доброї й лагідної жінки перейняте щирою сердечністю в самім вислові почуття. „В осени літо“ — переказує оповідання старого вже селянина про те, як лишив ся він оден з дітьми після смерти першої жінки, як було йому сумно, як з початку тримав ся він постанови своєї — лишити ся удівцем і на далі, але потім, випадково познайомившись з удовою Ольгою, одружив ся з нею і несподівано знов усміхнулося йому на старісті щастє. І тут, в сім простім, але щирім оповіданню відчувається ся почуттє здержливе й соромливе, але глибоке й ясне.

Вже з сих для прикладу взятих оповідань можна побачити улюблену та звичайну у Ганни Барвінок форму оповідання — автобіографічний монольоґ. Автобіографічна тема становить головний зміст оповідання, начеб то для автора лишало ся тільки записати таке оповідання й трошки пригладити мову для друку.

Коли таке автобіографічне оповідання вставлено, мов в рамці, в оповідання самої письменниці (звичайно, се коротенька замітка — як вона стріла ся й познайомила ся з сією людиною, наприклад — „Квітки з сльозами“ або „Русалка“), всеж таки головний зміст — автобіографічне оповідання, а замітки автора — се тільки пояснення або доповнення для того, щоб фігури людей та їх психологія вийшли більш ясними и зрозумілими для читача.

Коли читаючи оповідання Ганни Барвінок, придивитись уважно до їх мови, до наведених там розмов селян, легко помітити, як добре знає авторка народню, селянську мову, як добре вона прислухалась до її відтінків: місцями здається, наче се стенографічна запись, часом переплітає вона оповідання уривками з пісень, а то вводить і більш просторі етнографічні вставки, наприклад про відьми, або про досвітки; іноді ці екскурси бувають трохи довгі й розбивають одноцільність оповідання й вражіння, не раз і сама оповідачка зміркує и зупинить сама себе — „оце ж як я забазікалась! не про се в нас річ була“!

Автобіографічне оповідання, як я вже згадав, має ту важну прикмету, що пережите виступає в ній більш м'яким, лагідним; і пережита радість й минуле лихо вже не виступають тут такими різкими, гострими, як в дійсности. Письменниця має більший нахил до м'яких, пасивно терпеливих і чулих натур, ніж до різких, енергічних й тверезих. Через те письменниця рідко й береться малювати такі постаті, й виходять вони у неї не добре, не ясно; се разом з характеристичною мовою — м'якою та близькою до пісень, надає оповіданням легкий, м'який кольорит, що нагадує іноді манеру Марка Вовчка й накликає на Ганну Барвінок докір в ідеалізації життя й людей. Але коли переглянути теми її оповідань, легко можна побачити, що авторка малоє й темні сторони життя, важкі сцени сільської дійсности, і коли читача не вражає напр. непорозумінне дітей з батьками (оповідання баби Ганнуськи в опов. „Гречаники“), або бідування жінки з п'яницею-чоловіком („П'яниця“), сьому причина в літературній манері авторки: в оповіданнях її навіть темні, різкі деталі життя являють ся більш м'якими, більш лагідними.

Улюблена тема оповідань Ганни Барвінок се родинне і особисте життя, рідким виїмком будуть такі оповідання, як „Жидівський крепак“, або початок оповідання „З дороги“: се подорожні замітки про те, як хозяйнують на Україні Жиди й як па-

сивно-безпомічними супротив них являють ся наші люде; початок оповідання „З дороги“ пересказує лише відокремлений епізод, а друге оповідання робить з сих сумних вражіннь і невідрадний вивід. Хоч звичайна, улюблена тема — родинне життє, виступає на перед не завсїди, але все становить головний зміст оповідання. Перші початки симпатії, молодого почуття й його повільне степенуваннє, перешкоди від батьків і рідних, нарешті — як закінченнє, родинне життє, частійше з деякими темними деталями, рідше — зовсім яснє й спокійнє, без жадних неприємностей та перешкод. Відносини молодіжи (іноді, з етнографічно-докладним малюнком вечорниць), діти й батьки, відносини чоловіка та жінки — се найчастійші теми авторки, і вони й найліпше удають ся. Але в автобіографічнім оповіданню, або в переказі самовидця не можна вимагати тонкого й цілком докладного аналізу психічного життє, і там де авторка се хоче зробити в иншій звязку, поза межами родинного життє — се не виходить в неї добре. Найліпше удаються дуже прості, примітивні ситуації: як покохали ся парубок та дівчина, як їм довело ся впливати на батьків, як нарешті добре склало ся їх життє, як дійшла до добробуту чесна й трудяща пара, або як брати вже сумні теми — як важко жити за нелюбом, бідувати з п'яницею - чоловіком чи з цілою родиною бідувати без достатку.

Коли згадати, що сї сумні автобіографії звичайно виходять з жіночих уст, що розбите життє в оповіданнях Ганни Барвінок звичайно жіночє життє, жіноча доля, — легко прикласти до Ганни Барвінок епітет писательки жіночої сільської долі, чи ще вузше — жіночого горя, як характеризувано її в нашій літературі. Як вже було зазначено вище, Ганна Барвінок з більшою уподобою вибирає характери м'яккі, пасивні; через се на жіночих постатях сих оповіданнь так часто лежить покрів суму й покори. Ось, наприклад, безталанна Настя або Улита з їх гїркою сьвідомістю свого каліцтва й сумом за життєм; для контрасту авторка ще звязала се фізичнє каліцтво з високо розвиненним моральним почуттєм (Квітки з сльозами). З такими ж поетичними прикметами змальовано й майже казкову постать Русалки з її сумним коханнєм та нещасливим шлюбом з иньшою, несимпатичною людиною. Нещаснє коханнє або нещаснє родиннє життє — сї теми особливо часто зустрічаються у Ганни Барвінок. Писателька вміє серед звичайних, щоденних обставин побачити

прикмети великої душі, прикмети вищих духових сил, які — може несподівано для самої людини — виявляються в момент якоїсь кризи, серед важких обставин життєвої боротьби. Міцне бижання вийти з злиднів та дійти до ліпшої долі, змагання — неважаючи на всі перешкоди — досягнути принадну мету, се звичайно підтримує людей і надає їм сили: се спостерігаємо ми також і в жіночих постатях Ганни Барвінок. „Я з долею, та й з людьми боролася та ніби й гірку долю поборола й людський недорозум... і в боротьбі своїй із долею й лихими або дурними людьми встояла“ оповідається в одній такій автобіографії. Як би до цієї ясної та спокійної енергії ще трошки свідомости, розуміння своїх, спеціально -- жіночих інтересів — се було б початком жіночого питання. Ось в оповіданню „Праправнучка баби Борця“ на питання письменниці, чому б жінкам не стримувати своїх чоловіків, коли відчуваєш себе розумнішою від них, відповідає жінка: „у нас чоловіка здержати? і ні в світі і в віки вічні! На нас таки Господь напуст напустив... Що як то вже святий Петро про нас, про жінок турбувався, ходячи за Ісусом Христом по землі! не вважали і на його, знехтували. Такі вони ті чоловіки!“ Се відгомін якоїсь легенди, а разом з тим цікава риса жіночого світогляду.

Коли Ганна Барвінок починала свою літературну діяльність, оповідання її вирізнялися серед інших своїм знанням народнього життя, розумінням обставин сільського побуту. Тепер, сорок літ пізніше, се знання перестало бути таким рідким в нашій літературі, але й тепер серед письменників, що виключно чи переважно віддали ся студійованню народнього життя, Ганна Барвінок займає почесне місце письменниці жіночої долі, жіночого горя.

Далі буде.

ІВАН МАНДЖУРА.

З недрукованих поезій.

ДЕ-КОМУ.

Ви хвалитесь гордо: колись Україна
 Своім господарством розкішно жила;
 Що волі й братерства кохана дитина —
 У славі всесвітній вона ізросла.

Даремна балачка! її господарство
 В безодні кишені гетьманів текло,
 А темне її, хоч і жваве лицарство
 Користи народній душі не дало.

Братерство-ж славетне похило клонилось
 Старшинській силенно - важкій булаві,
 Або поза Уманю десь собі крилось.
 В бездольній у прах січовій голові.

А воля сьвятая? Мов вязень конала
 У Турка, у Ляха, о Боже, в своїх,
 І вік пристановища вбога не мала,
 Щоб діток, як люде, навчити малих.

А слава? То захистом волі прикрита
 Хижацька грабіжка, пожежа війни,
 Сльозами та кровю вона перелита...
 Страмітесь, хвалітесь — нікчемні сини!

До Музи.

Годі бо, Музонько, нам із тобою
 Людську недоленьку пити;
 Серденько утле жадає спокою,
 Треба його пошкодити.

Глянь понавкруги, чого не хапає
 Нам із тобою, богине:
 Сонечко ясне проміннячком грає,
 Ключ он журавочок лине...

Килим срібнастий кругом розстелив ся,
 Квітом всі луки укрились;
 Десь соловейко в садочку залив ся,
 Пахощі гожі розлились...

Он чорнобрива виходе із гаю,
 Личенько щастячком сьвіте...
 Музо! Якого тобі іще раю
 Треба у божому сьвіті?

Ні, тебе мане у ту наіпаче
 Давню славетню годину,
 Як одностайне братерство козаچه
 Крило колись Україну.

Мане тебе на убогую ниву,
 Піт де трудовницький леть ся,
 Де чоловік за годину щасливу
 Тяжко з недолею беть ся.

Мане туди, не неправда керує,
 Пісня вита невесела;
 Де непросьвітна темнота царює, —
 В наші убогі села.

Там ти ридаєш, насаджуєш груди,
 Молиш за щастя людськее...
 Годі бо, любо, поглянь—тії-ж люде
 З тебе сьміють ся за тее.

Старосьвіцька молитва.

„Господи, віку, прошю Тебе, Ти
Панови нашому не вкрати,
Хай поживає у світі довгенько!“
Молить ся щиро бабуся старенька.

Чує те пан та бабусі пита:
„Чом та за мене молитва сьвята?“
„Тим, що за вашого діда я мала
Шестеро ярок“, — бабуся сказала.

„Двох він до себе на двірню забрав...
Буде із тебе й четвірка“ — сказав.
Батенько ваші осівши ся, пару
Другу забрали у панську отару...

Ви ось хазяйство до рук прийняли
Скоро й п'яту у двір заняли...
Дай же вам, Господи, вік довголітній,
Щоб не заняв ваш синок і послідній!...”

Володимир Самійленко.

Проба характеристики.

В р. 1886 я був у-друге в Києві. Серед шумливої купки студентів мені представили одного, низенького, круглолицого, чорнявого хлопця:

— Володимир Самійленко.

— Сивенький, Сивенький, — додав представлений з якимось сердечним усміхом, що так і западав у серце, і злегка похиливши свою круглу голову показав на ній серед чорної шевелюри розсіпані тут і там жмутки сивого волосся.

Я радісно стиснув його руку. Імя „Сивенький“ було мені знайоме; як співредактор львівської „Зорі“ я одержав був перед тим декілька його віршів, які зразу вдарили мене чимсь незвичайним, щирим і близьким серцю. Усміх, з яким молодий автор прийняв моє витанне, неначе відразу зробив його ще знайомішим, ще ближшим мені.

Не тямлю вже, що ми розмовляли тоді. Сивенький зрештою не був охочий до розмови. Говорив складно і гарно, але по prostu, без іскри пафосу, як приятель до приятеля, а серед веселого гурткового шуму та при палких промовах молодих ораторів звичайно лиш усміхавсь своїм тихим, соняшним усміхом. Отсей усміх найбільше вбив ся мені в тямку і лишив ся в ній, як тихий промінь весняного сонця, ясний, але не палкий і повний невимовного чару. Я й доси не можу згадати і уявити собі обличчя Самійленка без того доброго, трошка гумористичного, але глибоко сердечного усміху.

В друге я бачив ся з ним, здаєть ся, 1887 р., коли він з громадкою київської молодіжи приїхав був на літні вакації до Львова і прожив тут кілька тижнів. І тут ми рідко видали ся. Самійленко не любив шумних розмов, а тим менше нестерпної фразеології та нічних п'яток, до яких привикла наша львівська молодіж. Цілі дні він проводив у своїй студенській квартирі, рад, що інші її жильці так рідко бували в ній, годинами лежав на канапі і розмовляв з одинокою товаришкою, своєю невідступною гітарою.

Та одного разу мені таки пощастило перервати його сибаритський супокій. Я намовив його взяти участь у пішій про-

гульці до недалекого села Вовкова, куди нас запрошував відомий чеський етнограф і ентузіастичний приятель Русинів, пок. Франтішек Ржегорж, що жив тут при своїй сестрі та шурині Дошлім, який держав у посесії тамошній фільварок, власність монахів Домініканів. Нас зібрало ся до тої прогульки людей з десяток; до нас прилучив ся також польський поет Ян Каспрович, познанчик, що тоді разом зо мною став був співробітником „Kurjera Lwowskiego“.

День був літній, гарячий; на небі анї хмариночки. Та проте вибравши ся з львівських мурів через стрийську рогачку ми почули себе оськіжені духом широких піль та лісів, що дрімали без вітру оподалік по обох боках шоссе. Приходило ся іти тим шоссе; звісно, галицьким звичаєм по обох боках шоссе йшли самоправно утоптани стежки для пішоходів, та все таки з запиленого шоссе чи то при переїзді якогось воза, чи й так собі з доброго дива, за подмухом якогось ледви чутного для нас вітерка вставали тумани куряви, немов наважили ся по своїому зробити нам дорогу прийнятнішою.

Я поневолі шукав очима Самійленка, що від якогось часу одставав від нашої шумної, балакучої та співучої компанії. На його лиці малювала ся ціла трагедія. Воно було спотіле та посивіло від дорожнього пилу. Кождий туман, що схопивши ся з шоссе так і біг, бачилось, навмисне йому на здогін, він міряв такими очима, як свого смертельного ворога, а його уста ледви чутно вимовляли якісь сердиті фрази.

— І яка нечиста сила підвела мене до отсеї дороги? — промовив він голоснійше. — Ну, чи видав хто такого дурня? Що мав би полежати та пограти на гітарі, а я тут плентаю ся та душу ся в пиляці! Ні, анї кроку далі. Вертаю до міста, їй Богу, вертаю.

Я підійшов до нього і старав ся додати йому духа.

— Он уже недалеко Сокільницька коршма, — мовив я, — там спочинемо, дістанемо і горілки і підметаня, а відтам уже до Вовкова лиш рукою подати.

Він завагав ся. Не знати, чи всміхнулась йому ідея спочинку в тіни під розлогими каштанами, що отїняли перед типової галицької мурованої коршми в недалекім уже селі Сокільниках, чи ідея чарки та підметаня, досить, що він якось знехотя прискорив ходу і порівнав ся з рештою компанії. Але ще кілька

разів я бачив на його лиці те саме трагічне вагане; повільний хід під соняшною спекою, все нові тумани куряви що хвиля знеохочували його до дальшого ходу і він з глибини душі буркотів:

— Ні, бий мене сила божа, коли хоч кроком поступлю далі!

І постунав далі підгонюваний то жартами то заохотами товаришів.

Нарешті ми дійшли до коршми, розташували ся під каштанами, випили, закусили, заспівали, до чого так і манив вид широкого пустого поля, Сокільницької толоки, що здавен давна стояла пустою „задля військової потреби“: бачите, тут відбували ся що року в червні і липні вправи артилерії. В ріжних місцях широчезної толоки стояли ще ряди синьо та червоно помальованих дощок повирізувавих на подобу вояків, що мали „маркувати“ оборону або напади на артилерію; де-де були покопані рови з насипами, місця захисту для дійсних вояків перед грою артилерії; далеко-далеко, аж десь на зубрянській границі видніли ся високі, трапезоїдно прикроєні насипи артилерійської „шайби“ (мети, до якої стріляють) з її сигналами. Все се надавало пустій толоці вираз якогось незвичайного оживлення.

Сьогодні вправ не було, а тоб нам довелось було вертати назад до Львова, бо в часі вправ ціла ся величезна площа обставлена вояцьким кордоном, який не пускає нікого задля небезпеки гарматних куль і шрапнелів. На наше щасте показало ся з оповідання коршмаря, що й завтра вправ не буде, бо артилерія дістала тридневий „рут“ (з німецького ruth, спочиньте). Значить, і завтра вертатимемо без паради-канонади! Се заохотило нас і спочивши добру годину та покріпивши ся гаразд ми рушили в дальшу дорогу. Тепер ми лишали ненависну шоссе праворуч, а самі подали ся в ліво на „польську дорогу“, не шутровану і нетрамбовану, а від біди обкопану рівчачками, уїжджену колесами та де-де сильно пориту водотоками від літніх дощів. Перед нами стелила ся зелена толока з типовими ще зеленішими купинами, де-де залюднена то рядами, то безладними групами синіх дощаних вояків. Тільки геть на краю обрію манячів темною смужкою вовківський лісок, за яким, у видолинку здовж річки Зубрянки тулило ся невидне для нас село Вовків, мета нашої мандрівки.

Та не пройшли ми й сто кроків, коли бачу, Самійленко став, повний якоїсь твердої рішучості.

— Ні, далі не піду! — промовив він.

— Що се вам, чому не підете? — запитав я.

— Далеко. Що се у вас за поле: йди, йди і все немов на однім місці стоїш?

— Якже на однім? Гляньте назад себе, як далеко вже коршма.

— Тото, що далеко. А перед нами як далеко! Не піду, ні за що не піду. Верну ся до коршми, дожду ся якоїсь хури, що їхатиме до Львова, і поїду.

— Алеж гляньте, онде вже лісок недалеко, — захоочував я його.

— Що за лісок? Який там лісок?

Я показав йому темну смужку на краю обрїя.

— Се недалеко? Сеж десь на краю сьвіта! — з розпукою мовив Самійленко. — І що се за лісок? Се не лісок, а якийсь очерет.

— Ні, — кажу, — се лісок, гарний лісок, ось ходіть лишень!

— Ні, се очерет і не дожде він, щоб я йшов до нього, — промовив Самійленко сїдаючи біля дороги. — От нехай він до мене прийде, коли йому цікаво! А мені не цікаво, і не піду.

Даремні були всякі вговорювання против сего українського стоїцизму. Та тут стала ся несподівана пригода. Наші товариші, розбивши ся по толоці, почали знаходити відривки гарматних куль та товсті шматки шрапнелїв порозриваних набоями в часї вправ. Вони підіймали ті залїзні шматки, що лежали в траві, придивляли ся їм, складали їх до купи бажаючи відтворити з них хоч одну цілість. Почали ся пошукування по толоці, супроводжені веселими окриками. Самійленко зацікавив ся і подав ся й собіж на толоку шукаючи відломків. Нараз знайшов зовсім кругле і плоске денце зі шрапнеля, обломане з боків так гладко, що творило правильний кружок. Йому дуже подобала ся ця залїзна забавка і пригадавши собі мабуть свої хлопячі часи він почав „котькати“ нею по дорозї. Пустить її котити ся і сам біжить за нею доганяючи. Впаде кружок у рів або в калюжу, він не жалує труду, добуває його з відтам і котить дялі. І той сам стоїчний Українець, що перед хвилию сидїв біля шляху

і зарікав ся зробити хоч би крок наперед, тепер випередив нас усіх занятій своєю забавою, бігав, гукав за своїм досить важким кружком із литого заліза, поки по якій годині такої праці разом з нами не опинив ся біля вовківського ліса. Він був увесь спотілий і задиханий від утоми.

— Ади! — дивувався сам собі, — я думав, що й кроку не зроблю наперед, а через отсе покотильце аж ось куди забіг.

Всі зареготали ся і Самійленко й сам сьміявся втішно. Потім розмахнувся ще раз і пустив своє покотильце котити ся по дорозі. Воно побігло швидко, вдарило ся о якийсь камінчик чи пеньок, скочило в бік і з розгону бовтнуло ся в рів, що тут у низині був глибокий і повний зацвілої води.

— Ну, тут йому й амінь! — промовив з реґігнацією Самійленко і вже не вагаючися пішов з нами в дальшу дорогу.

Швидко ми опинили ся в Вовкові, де нас радо прийняв Фр. Ржегорж, його сестра та шури Дошлі. Пішли розмови, сьпіви далі поспіла вечерея. Другого дня хто з товаришів висиплявся, простягаючи натруджені ноги, інші подались оглядати село, а я з Каспровичем і ще де з ким, позичивши старий волочок пана Дошлія, подали ся в річку ловити рибу. Дошлі збудив у нас велику охоту.

— Там у вирку, — говорив він за вечерою, — є величезна щука. Було їх дві, я бачив на власні очі. Повипливали на верх і гріли ся на сонці — як здорові полїна. Отже одну я вбив із рушницї, а потім досягнув із берега гилякою, а друга втїкла.

Нам, запаленим риболовам, не треба було се два рази мовити. Другого дня рано ми під проводом Ржегоржа рушили в похід. До нас прилучив ся і Самійленко. Полевими стежками серед нив уже майже дозрілого жита, пшениці, розцвілого лену та цвітучої картоплї ми поспішали до „вирка“. Дорога була не зовсім близька, та серед такого раю природи і веселої розмови минула нам швидко. Ось скінчили ся ниви, пішла низина і на нїй широка лука, мов залив різнобарвних цвїтів на тлі густої, соковитої зелени. Серединою тої долини плила річка. Біля броду ми з Каспровичем передягли ся „до води“, а Самійленко попробував у річці воду одним пальцем.

— Інтересно! — промовив він.

— Що вам інтересно? — запитав я. — Бачити щуку, яку ми зловимо тут?

— Е, ні, — відповів він. — Шуки ви тут не зловите. А от інтересно, як то ви вбредете по шию в сю воду. Вонаж майже кринична, така холодна.

І він мав ту чоловіколюбну сатісфакцію бачити, як ми влізши в холодну воду швидко посиніли як качани на морозі і хоч як храбрили ся, незабаром почали голосно дзвонити зубами та трясти ся всім тілом, мов у лихоманці. Що правда, се тривало коротко, не довше десяти мінут; стріча з великою щукою влила немов огню в наші жили. На жаль, і тут Самійленко оказав ся пророком: великої щуки ми так і не спіймали, не з власної вини, а з вини дрантивного волочка. Се був старий, сильно перегнилий струмент: щука кілька разів попадала в його матню, та за кожним разом показувала нам свій широкий як праник хвіст і лишала в матні ще ширшу, на дві долоні діру. Даремно ми завязували діру і знов лзли в вирок, що декуди сятав нам буквально по самі вуха; щука попавши в наш волочок знов робила свіжу діру і втікала. І ми нарешті з важким серцем муїли покинути її, наново позавязувати діри волочка, та обмежити свою захланність на дрібнійші риби, щучки, окунці та плотиці, яких і наловили до волі.

А Самійленко поглядівши якийсь час на наші мученицькі міни та на марні зусилля в погоні за великою щукою махнув рукою, вибрав собі гарне, сухе місце серед цвєтів на луці, поклав ся горілиць на траві та захистивши голову від соняшного проміння розкритою парасолею заснув з усім спокоем чистого сумління.

Наловивши риби та лагодячи ся вже виходити з води, ми знайшли „куріоз природи“: на мілкому броді річки з каменистого дна її било жерело престуденої води з такою силою, що на спокійній поверхні річки творило немов кипучий, прозирчастий стіжок, на якого дні в вирі кришталевої води ненастанно крутили ся та підскакували зернята піску та дрібнєсенькі річні раковини. Ми покликали й Самійленка поглянути на се явище. Він зацікавив ся на хвилю, поглядів на жерело, сказав своє звичайне „інтересно“, а потім додав: „Байдуже“, обернув ся і не дожидючи, поки ми попередягаємось потюпав стежкою назад у село.

Се не анекдоти, се всі мої особисті спомини про Самійленка. Більше нам не доводилось бачити ся й доси, та я чував про його дальше жите — майже все анекдоти подібні до тих,

які розказано вище. Він прислав на мої руки в ряди-годи свої вірші, що друкували ся в галицьких виданнях, писав мені іноді листи, не широкі, не балакучі, але повні дружньої щирости і простоти, як і його мова. Раз я підбив його навіть (се було вкінці 80-их років мин. в.) на те, що він згодив ся зладити збірку своїх віршів для надрукованя її в Галичині. Він власноручно переписав сю збірку, дав їй титул „Україні“ і прислав мені. На жаль ся присилка трафіла у мене на час безгрішя і залягла в рукописі. Часть її вийшла в його друковану збірочку „З поезій В. Самійленка“ (Київ 1890), а часть, видно забута автором, лишила ся у мене в рукописі і тільки тепер, як несподіванка для самого автора, у-перве появляється в друку*).

Не хочу тут писати ані біографії Самійленка, ані систематичного розбору свіжо виданої збірки його поезій. Його біографії — не тої анекдотичної, якої пробу подано вище, а тої внутрішньої, духової, не знає мабуть ніхто навіть із тих, що живуть із ним у близьких взаєминах. Наш поет у тім пункті мовчазливий і здержливий як мало хто із знайомих мені людей. Він мов соромлива панночка боїть ся відкривати тайники своєї душі і допускати до них посторонніх свідків. Така сама й його поезія, як його душевна вдача: здержлива, скромна, наскрізь ціломудренна й чиста. Ви не знайдете в його віршах при всій свободі їх світогляду і смілости їх лету ані іскорки модного тепер еротизму; його Муза навіть там, де говорить про любов і про жертви любови (див. одня із його давнійших, ще майже хлопячих віршів, Грінницю (ст. 2), написану ще 1884 р.), висловляється здержано, щиро, але без тіни пафосу або кокетерії.

Так, поезія В. Самійленка, навіть та найінтимнійша її частина, навіть його лірика, не дає нам ключа до його духової біографії, до його індивідуальности. Все пережите автором, усе, чим тішило ся і мучило ся його серце протягом отсе вже звиш двадцяти літ його поетичної творчости лишило ся доси тайною, в яку ми не маємо ані змоги, ані права входити. Та за те в його поезіях і в усіх його творах виявляла ся Самійленкова душа як тип, вірний життю й дійсности у всіх деталях, хоч і позбавлений індивідуальних примет, як тип вповні сучасний, український, ко-

*) Дивись В. Самійленко, Збірка поезій, вид. Укр. руської Видавничої Спілки, У Львові 1907, стор. 19, 46, 48, 51—55.

ли хочете навіть лівобережний, а при тім вповні симпатичний. І отсей його духовий тип, який робить ся в моїй душі все яснійший і виразнійший по прочитаню кожної поезії В. Самійленка, я бажав би списати і передати тут так, як я відчуваю його. Я не хочу критикувати його; Самійленко належить до тих літературних появ, які поперед усього цікаво і важно пізнати в їх характерних прикметах, і вже се пізнане дасть нам найкращий критерій їх вартости.

Завважте поперед усього одну обставину. В поезії Самійленка, так як її бачимо перед собою в остатній збірці, не видно поступу. Він відразу виступає на літературне поле повним майстром форми і слова, з дозрілими, вповні виробленими думками і почуттями і на протязі 20 з зайвим літ своєї діяльності зовсім не змінює ся. Всі важніші струни його поезії звучать уже в перших його творах; вони потім звучать раз сильнійше, то знов слабше, але вони ті самі, нових струн не прибуває. Так само не поступає його віршова техніка ані його мова; вони відразу наладили ся так повно і гармонійно, так відповідно до внутрішнього зрівноваженого „я“ поетового, що їм нікуди й ні по що міняти ся. У інших, навіть великих поетів бачимо на початку або в деяких періодах їх творчости річи слабкі, недоношені, вибрики гумору чи темпераменту суперечні з добрим смаком, усякі „гріхи молодости“, яких дозрілий чоловік хоч може й не стидаеть ся, а все таки бажає, щоб їх не було (таке бувало у Гете, Шіллера і Пушкіна і Шевченка); за Самійленком ми не знаємо ані одного такого гріха. Чи він так держить свій темперамент у поводах, чи може — і се видаєть ся мені правдоподібнішим — така вже його вдача зрівноважена та проста, що не знає внутрішньої боротьби та безумних поривів, — досить, що він ясно, погідно та ніби безжурно всі ті роки йде своєю рівною дорогою, радує нашу душу чим раз новими картинами, скристалізованими в його уяві, але не роблячи нам ніяких несподіванок, ніяких надмірних надій ані гірких розчаровань. Його літературна робота все однаково повільна, однаково солідна, зріло обдуманна і обшліфована. В нашім нервовім віці, повнім вагання, примх і шалених скоків се просто благодотворно смакувати духові плоди такого поета. Не багато їх таких має всесвітна література і всі вони, без огляду на розмір та силу їх талантів, поробили ся любимцями публіки, — досить буде згадати Англієця

Борнса, Німця Гебеля, Поляка Сирокомлю. До сеї одної обставини додайте ще й другу, що виріжняє корисно нашого поета: він зовсім не „парнасіст“, не шукає штучного супокою, не відокремлюєть ся від суспільности й її течій а тим менше не ворог тих течій. Він не проповідує пра-евангелія, не голосить аскетичних „указів“, не затоплюєть ся в містичних мріях і не запалюєть ся хвилевими модними доктринами. Він не декадент і не символіст, не модерніст і не консерватист, не революціонер і не реакціонер. Він поперед усього чоловік з ніжним людським почутем, з вродженою і житем виробленою симпатією до всего бідного, покривдженого і зневаженого в природі й суспільности. При тим він Українець, свідомий Українець, усею душею відданий своїй країні і своєму народови — і се в Росії тип поки що свіжий, мало ще розповсюджений, тип, можна сказати, будущини. От тим то він такий дорогий і любий кождому українському серцю, такий саморідний та національний — не штучний, а немов так готовий уже виріс із рідного ґрунту. Він живо відчуває всі зневаги і всі — на жаль такі нечисленні — радощі рідного народа. Нема такої народної болячки, яка-б не збудила відгук у його серці, яка-б у тим чудотворнім серці не скристалізувала ся в ясну, чисту перлину — перлину правдивої поезії.

І ще одна характерна прикмета поезії Самійленка: він вповні безпретенціональний. Ніде він не стає на котурни, не вчить, не пророкує, не карає і не моралізує. Він тільки малює, показує реальні картини живої дійсности або схоплені в зеркалі своєї душі карикатури, нераз близші до дійсности, ніж самі портрети, тай годі. Він рідкий приклад лірика-обективіста: все у нього, чи власне почуте чи чужі діяня, тільки тоді входить у стадію поетичної репродукції, коли в душі поетовій набрало закруглення, плястики і повної ясности. Інші поети аж підчас самого писання переходять сей важкий процес компонованя, ґрупованя і упластичнюваня образів; вони пишучи, борють ся зі словами, з римами, з формою, не тямлячи, що у них у душі йде важка боротьба за саму суть творчости, боротьба творчого духа з безформною мислевою матерією. І часто ся боротьба не вважаючи на тяжкі зусилля буває безплідна, родить мертві, холодні маски замісь живих лиць. У Самійленка ся боротьба відбуваєть ся в душі перед процесом писаня його творів; вони виливають

ся у нього готові на папір; у нього нема перерібок, в його віршах різних видань стрічаємо мінімальне число варіантів. — Не тому, щоб писане тих творів приходило йому легко. Я думаю навпаки: та творчість коштує його багато внутрішньої, душевної праці, тому вона у нього така повільна; але що пише Самійленко, те було вже зовсім готове в його душі, тому й виливається так легко та натурально. В звязку з тим об'єктивізмом поезії Самійленка треба мати на увазі його сатиричну жилку. Вона не була якимось пізнішим надбанем його таланту, якимось прогресом його творчості; се невідлучна прикмета його таланту, що проявила ся вже в перших його творах (Горе поета з р. 1886) і не покидає його й доси. Гумор Самійленка так само ясний, погодний і соняшний, як і його лірика; навіть його сатира хоч остра і колюча, не має в собі жала ненависти, не карає і не бичує, а показує фігури в гарно точенім кривім зеркалі, з контурами хіба остільки крихту відмінними від дійсности, що випукліше маркує їх характерні прикмети (не конче навіть хіби в етичнім значіню). Він найбільше любить ся в політичній сатирі, може тому, що стріли сатири тут падають у абстрактні системи та програми, більше ніж у живих людей. Та його сатира робить ся їдкою, майже жорстокою, коли доторкаєть ся поганих хиб власних земляків, їх неробства та трусливості (На печи), їх патріотичного пустомельства (Патріота Іван); особливо в сьмілій своєю жорстокістю сатирі „Сон“ (ст. 84—86) його тихий звичайно гумор переходить майже в злобу, в крик хорої, зневаженої душі. Се одинокий твір Самійленка, в яким на його лиці нема ані сліду його звичайного, добродушно-іронічного усьміху, одинокий гіркий стогін важкого обурення на безхарактерність і протрацію тих, що повинні-б бути сьвіточами народу. Тай тут одначе Самійленко зумів удержати себе в рамках об'єктивного змалювання річи і не дав ані на момент порвати й унести себе тому гіркому, болючому почуттю сорому, що сплодило сю сатиру.

В питаннях суспільної політики Самійленко так само поміркований, як і в інших. Він не вдаєть ся в програми будущини, не силкуєть ся малювати суспільність таку, якої ще нема і якої-б йому бажало ся. Але тим яснійше він бачить і з незрівняною влучністю та ляпідарністю малює хіби сучасного ладу (пор. Ельдорадо). Взагалі й тут як і в інших проявах своєї поезії він не чоловік партії, але маляр, живописатель людських змагань, ілюзій і хиб, волинь наглядно, плястично малювати їх,

ніж сердити ся та обурювати ся на них та накликати пімсту. І хоч часом у самого серце болить, але на устах усе грає погідний усміх і вони шепчуть своє скептично іронічне:

І на віщо тягти гаманець?

Отсє, здаєть ся менї, повна характеристика Самійленка, скільки вона виходить із його поезій. Ті поезії, се головне його діло, основне придбане його літературної праці. Те, що він зробив поза тим — оригінальні й перекладені новелі, драми та поеми (назву майстерний переклад Молієрового „Тартюфа“, переклад одної часті Дантового „Пекла“ та першої пісні Гомерової „Іліяди“) збільшує його заслугу як фахового літерата, як знавця нашої мови, але не додає нічого до його характеристики як поета.

Отся характеристика вказує нам zarazом межі його таланту. Хоч то небезпечно пророкувати про будущий розвій чоловіка ще молодого, що стоїть у повні мужеських сил і поетичної творчости і може ще виявити не один укритий доси талан, — то все таки менї здаєть ся, що не помилюсь кажучи, що нам не ждати від Самійленка ані палкої еротичної лірики в модернім дусі, ані грімких, програмових покликів до суспільної діяльности, ані широких ідейних перспектив, що вели би наш народ на якісь нові дороги. Так само годї від нього ждати поважної національної епопеї або хоч би широкого реалістичного малюнка сучасної суспільности; на те він занадто скептик і занадто глибоко привик вникати в деталі, а з того, що дав нам у епічнім стилю, найкраще виходить в роді балади (Te Deum). За те він може дати нам багато прегарного в чистій ліриці, може покуєнти ся, коли сприятимуть історичні та особисті обставини, на ширшу гумористично-сатиричну поему, що давала-б панораму нашого суспільного, політичного та духового життя, описано з певної точки, щось в роді еспанського „Дон Кіхота“ або Гайневої поеми „Deutschland“. В усякім разі Україна має право сподівати ся по нїм ще багатьох прегарних, поетичних творів.

Не можу розстати ся з Самійленком, не зазначивши ще одної його заслуги — нї, мабуть вродженої його прикмети — його мови. Десятьнаятий вік дав нам великих майстрів української мови, та майже у всіх їх чути було внутрішню боротьбу, зусилля письменника до вибореня якогось спеціального язика. У Шевченка боров ся мужик з інтелігентом, переживував шаблони поетичного стилю мужицьких пісень з обломками церков-

щини та з обломками цивілізованих понять. У Марка Вовчка навпаки інтелігент силкував ся підладити ся під мужицький говор, підсолоджуючи, підмальовуючи та афектуючи його. У Куліша жива мова боролася з доктринами про високий стиль і „староруську“ мову. У Старицького інтелігент бореть ся з мужицькою мовою, силкуєть ся украсити її штучними клейнотами, нагинає а іноді й насидує її на свої шаблони. Сліди такої мовної боротьби бачимо і у Кониського і у Грінченка. У Самійленка їх не бачимо. Від першого свого виступу на літературнім полі він послугуєть ся мовою чистою, ясною, наскрізь народною і при тім наскрізь інтелігентною. Він не украшує і не насидує її, вона ллеть ся у нього як природне жерело. Він не афектує мужицького говору, не послугуєть ся для декорації стилю мужицькими приказками, а говорить по prostu як інтелігент до інтелігента, певний, що засіб його рідної мови без ніяких натягань вистарчить йому до висловлення всіх ідей і всіх поривів душі. Мова його поезій, се один великий комплімент для будущої національної і літературної мови України, нехибна вказівка, куди мусить іти її розвій. І завважте: ся мова однаково зрозуміла, з однаковим залюбованем читаєть ся над Сяном, Дніпром і Доном; вона вже тепер звязує вузлом співчуття та симпатії всі частини нашого народу. Ні про якого иншого сучасного українського письменника не можемо сего сказати. До знайшов секрет тої мови Самійленко, не можу зміркувати, та що сей секрет не дав ся йому даром, що він не лише відчував, але й глибоко обдумував проблем культурної української мови, на се маємо найкращий доказ у його поезії „Українська мова“, що також належить до найраніших його творів і була написана ще 1885 р. Схарактеризувавши поетичним порівнянням заслуги Шевченка коло вироблення нашої мови він кінчить ось яким звеличанем її:

І на злість ворогам засіяла вона
 Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
 І сіятиме вік, поки сонце стоїть
 І лихим ворогам буде очи сліпить.
 Хай же ті вороги повіміють скоріш,
 Наша-ж мова сія що години ясніш!
 Хай коштовним добром вона буде у нас,
 Щоб і сам здивувавсь у могилі Тарас,
 Щоб поглянувши сам на творінне своє
 Він побожно сказав: „Відкіля нам сіє!“

М. СИМОНІВНА.

Остання ніч.

Отсе моя остання ніч. Так... — Так люде надумали, так тому і быть. Колиж мого віку хотять вкоротити, — нехай же я хоч за сю ніч передумаю все, що траплялось мені на віку: наче переживу два такі віки, як уже прожив.

Казали люде, що моя мати — погана мужича шкапа. Паслась вона на обложку, недалеко коло панської толоки, а батько був викоханий заводський кінь. Казали люде, що я удався в батька. Так щож люде казали — у їх усе навверле. А мені бай-дуже; я батька не зазнаю, а мати мені здається найкращою на сьвітї. Отсе було як гайну по полю задравши хвіст, мені однаково: чи пшениця, чи травка, — сонечко сяє, вітер хліба та трави колише — просторо, чогоб то мені не погасать, хиба тісно? Ні, проклятуші пастухи зараз і заходяться з нагайками та кійками ганятися. Та мати сердешна, спутана скаче та усе було: „і гу — гу, і гу — гу!“ то я і тікаю до неї.

Нераз було займали мене на панському полі і хозяїн викупав. А хиба ж я винен, що люблю степи і простор, а у мого хозяїна тільки закуточок?

От та воля мене і згубила. Якось я гайнув по полю, забіг у панську траву тай став пастись. Пастухи мене забрали і одвели у панський двір.

Наділи на мене обротьку і поставали мене у стані. Біднаж моя головонька ! не бачу вже я своєї матусі, не бачу сонця, не гасаю по полю, не чуть мені степових пташок, і тільки чую, як челядь розказує про панів та їх порядки: економія в ор-нді і через те народ бідує. Пані дуже добра, жаліє своїх дітей і про все клопочеться сама. Один панич на все здатний і ні дочого не принажується, знай, сипле грішми як половою, та жидам векселі дає. Пані з горя умирає. Арендатор усе забира в свої руки...

Чую одного разу, якийсь чоловік каже:

— Що воно за знак, пане, що я у вас ніколи нічого не купив, не украв і не випросив?

— Бо ти, — пан каже, — дурний. Бач, Петро і купив, і украв, і випросив. Бо він, як я хотів у його задаток узять, зараз і каже: „Ні, попереду документи зробимо, а тоді і гроші будуть“.

Як йому чого треба з хозяйства, то поти ходить та просить, поки подарую, а не подарую, то і так візьме. А за тебе мені треба свою голову клопотать. Крадь, бери, проси, тільки щоб моя голова за тебе не думала.

От така у людей правда! Яж кажу, що у їх усе навверле: „Пані добра і дуже своїх дітей любить“, та до ума не довела; діти усего збудуться через своє безладе. „Панич дуже добрий“, а народ тужить, що забрав задатки за землю, а землю забирають за довги.

Прийшла і до мене біда. Панич дуже мене любить і не хоче мене ні продать ні оддать. Сам десь завіявся. Челядь розбіглась: хто до дому, а хто так по чужих хатах тиняється, їсти нічого і нікому дать. Як вискочу з стані та ухвачу з стріхи старої соломи, то тим і живу.

Тепер ніхто не скаже, що я у батька удався; шерсть на мені патлата, як була у моєї матусі, хвіст обліз, кістки стирчать, живіт у мене чисто запав.

Тільки матір хозяїн хоч і житньою соломою, та годував. Коли ж і сему кінець прийшов. Забрав мене жид, підгодував трохи і продав табунщику. Погнали нас. Прощай, краю рідний, прощайте степи, прощай воля на віки! Привели нас до вокзалу, поставили у вагон і повезли. Біжить швидко потяг, як я колись бігав, шумлять колеса, свистить паровик. Біжать поз нас степи, ліси, болота, городи і села. А ми летимо, куда і чого?—і сами не знаємо.

Де далі усе холодніше стає. Хмари небо облягли, не видно сонечка, а тільки або туман, або дощ та сніг іде. От і приїхали. Город великий. У ночі огні сяють, наче люде з ночи день хотять зробити. Та таки і роблять: у ночі ще більш грюкотні, ніж у день. Екіпажі снують туди та сюди, то пани гуляють.

Від табунщика я попав до якогось князя. Привели мене у якийсь двір, здоровий та гладенький, наче тік. У дворі обідрані невеличкі будинки, а посеред двору—здоровий та гарний. Я чув, що єсть якісь дворці, де живуть князі та великі пани, тай думав, що то дворець. Коли кажуть, що се—„чорний двор“. У маленьких будинках живуть конюхи, а великий, то—станя.

Князь живе окреме. Увели мене в станю. Боже, сьвіте, як гарно! стеля високо, поміст насланий, вікна здорові. З стелі

висять шток пять свічок. Не то свічок, не то зірочок, що світять наче сонце. Стійла просторі, соломи наслано багато. З одного боку ясельце причеплено для сіна, а з другого—невеличкий закрамочок на овес. Бач, єсть таки на світі правда: бувають і такі хазяїни, що кохають коней дужче, ніж людей. Усього доволі—їж скільки хоч, тільки волі нема. Ганяють нас що ранку на вірбовці кружка, а далі—тпру,—неможна.

Поки я очуховався після тії голодівки, той нічого, як же у силу убрався, то і волі забажалось. То я й у бік, й у перед, і назад, і на диби, аж перекидаюсь. Або конюхів тягаю за собою на вірбовці. Упнуться їх у другий кінець чоловік із пять. Я кинусь бігти, вони напнуться, я і волочу їх за собою, а один знай чеше мене нагайкою. Став я ситий та гарний; чистять мене що ранку щітками, шерсть на мені аж вилискується.

Приходив у конюшню і князь; як коли й дочка його, молода дівчина, прибіжить. І сподобався я їм.

— Тату, каже,—тату, подаруй мені сего коника: я буду верхи їздить.

Князь подарував і загадав мене вимуштрувать. Далась мені та панська ласка! Попереду мене панич так кохав, що я трохи з голоду не пропав, тепер—молода княгиня! Заходились мене муштрувать; аби я головою мотнув, або не ту ногу підняв, уже мене і лупцюють.

Прибіжить княгиня, та зараз мені грудочку сахарю у зуби—тиць. Може людям воно й добре, а я й голову одверну. Княгиня ображається, князь аж ногами тупоче, що мене мало муштрують і не привчили сахарю їсти, а конюхи тільки сопуть. Бо як пришле княгиня для мене сахарю, то вони його самі й поїдять. Буде той сахарь у мене на спині!

І яка у панів думка; їж сахарь тай годі! Ну, що як би я, кохаючи княгиню, та їй у зуби сіна ткнув?

От тож поти мене вона „любила“, а князь усе кричав, що мене мало муштрують, поки так увірились конюхам, що вони мене зненавиділи і стали бить без міри.

Якось вичищали конюшню. Конюх кричить: Повернись! А я через вікно загледів, що за двором травка зеленіє, тай байдуже. Як же ударить він мене по голові залізною лопатою, мені й свічки в очах засвітились. І стала у мене від того часу голова боліть. Як стануть мене смикать на муштровці, то я й скаженію-

І головою мотаю, і зубами хапаю, ногами б'ю. Стали казати, що я норовистий і княгині неможна на мені їздить верхи. Продали мене. Наділи мені якісь ремінні затулочки, щоб я не дивився у сторони, а тільки у перед. На голову наділи якийсь мов „намордник“, щоб я не кусався, і запрягли мене у „конку“. Стоїть та будка або „вагон“, набеться туди людей, що аж нігде галці упасти: і у середині, і на східцях, і у горі, тай тарабань їх. Кондуктор кричить: „Годі вже, годі“,—ні, не слухають. Знай лізуть. Ім і думки нема, чи ми подужаєм їх тягти, чи ні.

Напхалось якомсь тих людей до біса. Було дуже слизько. Пнявся я, пнявся, тай упав. Вагон накотився на мене й ударив. Ледве я устав, а їхать—і не думай.

Знов продали мене.

Одвели мене у якусь станю, хоч і не таку гарну, як у князя, і стали годувать. Не муштрують, їздить не треба, а знай усе годують.

Тільки теж нема волі. Мені й байдуже. На що мені тепер та воля? Голова у мене раз у раз болить, спина мабуть перебита, бо я задні ноги ледве волочу. Навіть як би мене пустили пастись, то я й того б не подужав, хоч і дуже мені набридло сухе сіно.

Так я собі і жив, радіючи, що хоч є що їсти, що мене забули люде, що мене вже не „люблять“. Згадував свій рідний край, свою матусю.

Далі став я потроху поправлятись; голова вже не так болить і ногами помаленьку хожу. Коли се унадився до мене ходить якийсь лікар. Став мене колоть якоюсь голкою та робить „вприскування“ якоїсь хвороби. Як уприсне, то і зробить ся пуля дуже болюча, а далі й розійдеться. Привик я і до сего. Упослі став колоть та випускати потроху з мене кров. Се щоб тією моєю кровію лічить людей од тієї хвороби, що вприскував мені.

Коли се почув я, що надумали одразу з мене усю кров випустить.

От і ніч минула. Уже мене на смерть ведуть. Чому ж мені і не вмерти за других? Мене привязують, а я й не пручаюсь. Уже і кров з мене пускають. Скільки та кров людей спасе од хвороби або і од смерті! А кого? Чи таких, як той панич та його мати, що *люблячи* своїм безладям і себе і народ знищили? Чи таких, як той князь? Чи таких спасать? Не хочу, не хочу! У мене

ще є сила, я випрочаюсь. Я на весь сьвіт крикну: „Не за таких я хочу вмерти!“

Кінь став битись. Кров побігла дужче. Він стрепенувся, похилив голову і пропав.

З БУШОРА

Як синє море завиває
Рвучись на волю, так душа
Простору вільного шукає,
Завзяті мрії порушá.

Я шлю прокляття вражій силі
І знову пробую снаги—
Так о бескет розбиті хвилі,
Встають і плещуть в береги.

Чи всі змагання задаремні,
Людські надії всі нікчемні,
Чи я вже щастя не знайду,
А так рабом і пропаду,

Жалі й образи потаємні
На вік в могилу покладу?...

Переклав *Павло Граб.*

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

„Народня політика“.

Остання праця Антона Менгера.

Покійний Антін Менгер, професор віденського університета, що явно і сьміло називав себе соціалістом, поклав собі за задачу свого життя обернути науку права на службу народнім масам, дати з правничого становища наукові підстави для перебудови сучасного капіталістичного устрою на соціалістичний. Поминувши такі його студії, як „Право на цілий дохід з праці в історичнім огляді“ (1886), студію вступну, в якій зроблено огляд і критичний розбір тих соціалістичних напрямів, які хотять запевнити в соціалістичнім устрою кождому членови суспільности повний дохід з праці, або „Цивільне право і немаючі народні кляси“ (1889—1890), прегарну критику проекту цивільного кодексу Німеччини, — найважнім, капітальним твором його на сім полі була його „Нова наука про державу“ (1903), проба соціалістичної системи права. Слідом за нею появилася соціалістична система моральности: „Нова наука про моральність“ (1905), а в передмові до неї автор заповів іще працю про народню політику і про науку пізнання. Одначе смерть, яка заскочила його 6 лютого 1906 р., не дозволила йому сповни свого приречення в цілости*). Між його паперами знайдено тільки одну з заповіджених праць, про народню політику, написану, як зазначає видавець, ще 1902 р. Отся остання праця Менгера власне появилася друком**) і ми отсе розглянемо її в нинішній статі.

Що автор розуміє під народньою політикою, се зазначено в загальних рисах уже в передмові, де читаємо:

*) Докладніше про Менгера і ті його соціально-політичні твори, що появили ся друком до його смерті, див. мою статю п. н. „Антін Менгер і його соціально-політичні твори“, „Нова Громада“ 1906, кн. V, стор. 91-106, і кн. VII, стор. 79-93.

**) Volkspolitik von Anton Menger. Jena 1906. Стор. VI+90.

„Коли Макіявелі в перших десятиліттях 16 в. (1516) писав свого „Князя“, перемога княжого абсолютизму не була ще вправді довершеним, але вже безсумнівним фактом. Великий успіх тої книжки полягав на тім, що вона вчила багато новозаложених або амбітних династій, якими способами вони можуть оснувати і вдержати своє панованє. За те Макіявелі не освітлює ближше завдань князів, бо як-раз по думці всіх лежали вони в скріпленю й розширеню панованя без огляду на добро підданих.

„Нині, на початку 20 віку, навпаки, перемога широких народніх мас над абсолютною й пів-абсолютною княжою властю ще не доконана, ала вже запевнена. Тому час показати також народнім масам способи, якими вони можуть досягнути свої цілі й укріпити їх на все...

„Я назвав мою працю народньою політикою, отже політикою немаючих народніх кляс і тих верств суспільности, що стоять близько до них. З тою самою щирістю назвав Макіявелі свою славну книжку „Князем“, аби показати, що будуть у ній розглянені не інтереси народів, тільки князів. І справді в теорії і практиці неможливо подати для всіх кляс людности загальну політику, яка заспокоювала би бодай їх головні інтереси. Коли ж усе таки численні письменники в Німеччині й деінде писали системи загальної політики, то вони виходять отверто або закрито з того основного погляду, що інтереси вищих кляс творять у першій мірі предмет політики, а на потреби низших народніх кляс має політик лиш на стільки звертати увагу, на скільки вони годять ся з тими інтересами...

„Але отсе настає час, аби й народні маси, визискувані і кривджені доси мужами провидіня, дістали своє власне право, свою власну мораль і свою власну політику“ *).

Яка-ж се має бути політика?

Аби на се відповісти, автор обговорює найперше відносини народніх мас до держави в загалі. „Широкі народні маси можуть розуміти своє становище до держави з двоякої точки погляду. По-перше вони можуть уважати державу організмом, у яким через незмінні права Бога чи природи кожному членови призначена

*) Там-же стор. III—IV.

якась означена задача... З того становища низші народні класи почувати муть себе служебними членами великого цілого і зноситимуть без нарікань та опору важкі жертви, яких вимагає такий стан річий у користь висших народніх верств. Але по-друге народні маси можуть також уважати державу організацією сили, в якій пануючі й маючі являють ся володарями, а опановані й немаючі підданими. З того становища поділ народу на висші й нижші верстви не являєть ся вже внутрішньою потребою, тільки випадковим наслідком соціальної боротьби яку вели нинішні люди або їх предки. Коли народні маси підлягають сій основній думці, то вони не можуть задоволити ся на все своїм становищем, до якого довів їх випадок, тільки мусять усе новою боротьбою стреміти до поліпшення свого соціального положення.

„Сим обом головним напрямом народніх стремлінь відповідають два головні поняття про державу і право. А саме, поперше можна приймати, що держава і право повстали з внутрішньої природи народу, все одно, чи вони як дерево вирости поволі протягом століть з народнього духа (історична теорія про державу), чи завдячують своє істноване одноразовій постанові народу: суспільній умові (теорія умови). Або по-друге можна також виходити з погляду, що державний і правний порядок війною й боротьбою накиннули немоглі многим (теорія насильства)* *).

Першу теорію (історичну теорію про державу або теорію умови) признавали все пануючі верстви, друга теорія (теорія насильства) насуваєть ся сама на ум верствам поневоленим, коли вони зачинають думати про своє положенє. Сю другу теорію признає вірною й сам Менгер. Іі признають вірною й народні маси, які „від 18 віку почали порівнувати теперішній державний лад зі своїми інтересами і старали ся довести до улїпшення політичних, а пізнійше. також соціальних інституцій... Сей великий процес між пануючими й поневоленими за переміну одіиченого державного й суспільного устрюю триває й доси. Треба иньшу боротьбу, — що правда, найбільшу, яка коли-будь вела ся в історії людськості,—довести до кінця з користю бідніших народніх клас без потрібного ушкодження і не силуваня

*) Там-же, стор. 1—2.

висших верств. Способи, які служать тій меті, творять у цілости народню політику“*)).

Коли-ж державний і правний лад, се наслідок насильства немногих над многими, то з сього впливає само собою той основний принцип народньої політики, політики многих поневоленних супротив немногих насильників, який кладе Менгер, а саме: „Основу народньої політики творить недовіре“ *).

„Коли якийсь нарід—мотивує Менгер свій основний принцип народньої політики—на всі зміни в державі й суспільности глядить підозрілим оком і вміє перешкодити всім починам, небезпечним його свободі, то може віками вдержати свою демократичну форму правління, хоч-би його зверхне жите склало ся з часом вигіднійше й багатше і хоч-би навіть поодинокі особливо могучі круги віддали ся проступкам і розпусті (ся увага служить відповідю на погляд Монтескіє, що принципом демократичної форми правління служить чеснота, і на аргументацію тих, що упадок римської республіки приписують зіпсутю обичаїв у Римі)...

„Що основу народньої політики мусить творити недовіре і що в демократії, в якій рішає народня воля, воно мусить бути пружиною державного жита, се виходить зі становища народніх мас до їх правительств, із відносин підданих до володарів. Правительства в своїх найвисших ступнях складають ся тільки з кількох осіб, вони розпоряджають армією й добре зорганізованим урядницьким станом, вони можуть зберегти тайну своїх плянів і через те заздальгідь приготувляти їх. При тих могучих засобах власти правительства далекі від того, щоби довіряти народам; органом їх недовіря являеть ся поліція. Навпаки нарід, се велика незорганізована маса, яка тільки стихійно і в дуже великих відступах часу проявляє свою діяльність і не вміє закрити своїх стремлїнь. Нарід, який не слїдить підозрілим оком за своїм державним житєм і не оцінює кожного державного акту по його впливі на політичну свободу, дуже швидко буде позбавлений свого самоозначеня шляхом насильства або, що ще небезпечнійше, через незамітний вплив діяльности правительства.

„З того представлення впливає також відповідь на стільки разів розбиране питанє, якій формі правління треба дати першен-

*) Там-же, стор. 3—4.

**) Там-же, стор. 4.

ство в інтересі широких народніх мас. Ніякої державної форми не можна вважати справді народньою, коли вона вимагає від народу сліпого довіря, безоглядного підданя. Тому передовсім теократію не можна погодити з самоозначенем народів. Але так само чиста аристократія й абсолютна або пів абсолютна монархія не видержать довго слідчого недовіря народніх мас. Тільки республіка й демократичні форми аристократії й монархії можуть постійно заспокоювати домагання не тільки вузких кругів, але також як найширших верств народу“ *).

Дальше автор характеризує в окремих розділах кожду з вище наведених чотирох форм правління. В розділі про демократію читаємо :

„Теократія, аристократія й монархія ріжнять ся від демократії головно тим, що там держава стоїть над народніми масами як чужий, по найбільшій часті хитрощами й насильством укріплений лад, коли тут вона являеть ся в широких розмірах ділом самого народу... Що правда, та згідність між державними й народніми цілями може бути здійснена тільки в соціальной демократії, де приватна власність признана тільки в вузких межах. За те чисто політична республіка має в устрою власности елемент, який з огляду на повстане і вплив виказує очевидну схожість з тамтими трьома консервативними формами правління“ *).

З огляду на устрій власности автор перестерігає перед „перецінюванем вартости конституційного житя, а саме парламентарних форм“, до чого „майже все хилять ся народні маси“, які „вірять серіозно, що навіть у мілітарній монархії, коли тільки переважна більшість народнього заступництва стала по стороні народніх кляс, основним народнім реформам, а навіть заведеню нового суспільного устрою не стоїть на шляху ніяка істотна перешкода. Одначе коли навіть відняти парламентарні перешкоди, що стояли на шляху рішаючій перемині, то все ще на сцені публичного житя остає монарх, шляхта, духовенство, військо, які готові з мечем у руці боронити своїх найважнійших житєвих інтересів і в потребі виконати навіть державний замах. Навіть у політичній демократії може нарід, що правда, з великою свободою рішати про всі державно-правні питання, але та народня

*) Там-же, стор. 5—7.

***) Там-же, стор. 17—18

власть має свої межі при устрою власности, якого маючі кляси тут так само, як і в монархії, готові боронити силою. Тому справедливо можна сказати, що така важна часть державного життя, як устрій власности, навіть у чисто політичній демократії не впливає з волі й інтересів народніх мас, лиш панує над ними як чужий устрій, укріплений в далеких часах хитрощами й насильством. Через те стремління народніх мас мусять мати при панованю політичної демократії подвійну ціль. По-перше вони мусять старати ся вдержати дану політичну свободу і звертати своє недовіре супротив усіх осіб і партій, які хотять її знищити або лише зруйнувати її основи. Крім того мусять вони також так змінити одіичений устрій власности, щоб він міг бути висловом і результатом їх волі і їх інтересів“ *).

По сих загальних, основних увагах про народню політику Менгер переходить до освітлюваня поодиноких прояв політичного життя зі свого соціалістичного становища.

І так вказує нате, що до політики, „яка являє ся переважно штукаю правління й наказуваня“, висші верстви завдяки своїй освіті більше уздібнені від низших. „Вирівнане в політичних здібностях між ріжними народніми клясами може наступити тільки наслідком далеко посупеного зрівняня їх економічного становища. Отже і з сеї точки погляду останньою політичною метою низших народніх кляс являє ся заведење соціалістичного устрою“. За те моментами, корисними в сучаснім устрою для народньої політики служать більша здібність народніх мас до організації й пожертвованя, яку богатих кляс **).

„Правительство і нарід у кожній державі, не виключаючи й найсвобіднійших, стоять у природнім противенстві супротив себе“ і „навіть найсвобіднійші й найбільш народні правительства ніколи не вагають ся держати себе й державу також против волі народу“. Через те „народні маси мусять стреміти не тільки до свободи, але й до власти“, без якої „свобода, се порожна лущина, яку розвіє найблизший вітер“ ***).

*) Там-же, стор. 18—19.

**) Пор. 7-ий розділ : „Політика й бдінійші народні кляси“, стор. 19—22.

***) Пор. 8-ий розділ: „Народні маси мусять стреміти не тільки до свободи, але також до власти“, стор. 22—25.

Далі розкриває Менгер народнім масам очи на понятя суверенности й законности, яким окутують себе вищі верстви „Хто в краю виконує найвисшу власть, той суверен. А хто вміє вдержати ся довший час при найвисшій власти, той уважаєть ся законним володарем, все одно якими способами він дійшов до власти. Найвисша-ж власть у державі полягає на тім, що володар може своїх противників поконати смертию, карами на свободі й маєтку та иншим лихом і через те вдержати наряд у послуху для себе. Правда, сей простий стан річий у новочасних культурних державах наслідком многотисячнолітнього розвитку так закритий і повитний найріжнороднішими народніми почуваннями, законами, урядами й иншими декоративними інституціями, що неправне око майже ніколи не в силі його розпізнати“ *).

В політичнім житю народні партії звичайно багато сильніше держать ся політичних формул і програм, як партії богатих верств. Коли йде мова про поборюванє партій з протилежними переконаннями, партій богатих верств суспільности, то ся обставина дає народнім партіям потрібну єдність. Але у взаїмнім поборюваню себе народні партії повинні не покидати недовіря до своїх власних політичних формул і до могучости й тривкостги своєї власти й ніколи не заганяти ся аж до повного винищення инших народніх партій, бо коли народні партії взаїмно винищать себе, тоді вільний шлях має реакція**).

„Коли немаючі народні класи хотять осягнути свої політичні й соціяльні цілі, то мусять своєю вітчиною вважати цілий сьвіт, а цілу людськість своєю нацією. Вправді одиниця мусить розвивати свою діяльність у першій мірі в своїй державі чи в своїм народі, але заразом мусить вона все і всюди виступати против усіх стремлінь політичних посередників у напрямі ділення народів і замутованя їх у ворожі конфлікти“. Народні маси повинні виступати против війни, против визиску менших культурних держав і нецивілізованих народів у торговельних зносінах, против ширеня християнства з метою панованя й визиску, одним словом, против усього, що роз'єднує народи ***).

*) Пор. 9-ий розділ: „Суверенність і законність“, стор. 26—30.

***) Пор. 10-ий розділ: „Взаїмні відносини народніх партій“, стор. 30—33

***) Пор. 11-ий розділ: „Міжнародні відносини“, стор. 34—38.

Розглядаючи питане, яке становище повинна зайняти народна політика супротив релігії, вказує Менгер на поступи науки, яка відсуває релігію що-раз більше на задній плян. „Коли оперта на досвіді наука й техніка поступати муть далі так як доси і коли їх голєвні здобутки втискати-муть ся у що раз ширші круги людности, то в результаті сього розвитку остане бог без круга діяльности, без приналежности, який не зможе вже творити осередка релігійних переконань“. До сего розвитку радить Менгер навязати народню політику: не входити з церквою в ніякі союзи, визволити ся з-під усякої релігійної закраски, але й не допускати над церквою ворожих насильств, тільки ширенєм наукового сьвітогляду, головно народнім вихованєм, і позбавленєм церкви теперішньої власти приготувити побіду народу над церквою*).

„Коли політика європейських народів у минулих століттях обертала ся головно наоколо релігії, в наших часах осередком противенств і укладу партій служить національність. Не лише величезні жертви для війни й її приготуваня, але також найважнійші зарядженя внутрішньої політики, головно-ж, коли вони вимагають жертв із грошей і свободи, накидають в наших часах народам, покликуючи ся на охорону їх національности. Але як-раз тут мусять народні маси приложити велику міру недовіря, бо національні інтереси, яким ніколи не бракує певної народности, занадто часто творять тільки заслону для індивідуальних цілій могучих осіб і груп“.

„Кожда нація виказує тенденцію панувати виключно над залюдненою нею територією й по можности розширять ся“. Старинні Римляни, побідивши якогось ворога, продавали людність до неволі, а землю ділили між римських кольоністів. „Се було без сумніву варварство, але воно відповідало цілі“. Тепер-же, коли членам побідженого народу полишаєть ся приватну властність, особисту свободу і навіть звичайно політичні права, держава, хочачи підбитий нарід зденационалізувати, мусить послугувати ся тільки посередними способами, які також на-пів варварські, але крім того ще й безцільно варварські“.

„Бо чи повинна культурна держава так уряджувати своє народне шкільництво, щоб величезні маси пролетарських дітей, які

*) Пор. 12-ий розділ: „Релігійна політика“, стор. 38—42.

в своїм пізнійшій житю ніколи вже не побирати-муть суцільної науки, діставали елементарну освіту в чужій мові і через те виучували недосить добре і предмет науки й викладову мову? І чи повинна правова держава тисячі політично невинних людей тільки за те проганяти із своєї території, що вони випадково належать до чужого народу? І чи в кінці конституційна держава повинна вимагати від своїх громадян, аби вони своїми податками помагали покривати кошти власного гнету? В додатку ті насильства зовсім безцільні, бо мале число зденационалізованих таким чином при свобідних конституційних відносінах значно перевищує політично збільшене національне завзяте поневоленого народу і скріплене його організації.

„Низші народні кляси мусять вести зовсім відмінну національну політику, виходячи з того погляду, що ніякий нарід не може другому або навіть лиш більшій групі народу відібрати свободи, щоб її самому на довго не стратити. Провідною основою може бути те, що мова в висших та низших школах і урядах повинна бути означена загальним голосованем усіх дорослих в окрузі, при чім тут, де йде мова про найважніше добро, про згоду людности, годі вязати ся коштами уряджень. Загалом беручи, уживане одної мови в школі й уряді вигіднійше, бо через те уникаєть ся суперечок і улєкшуєть ся діловодство. Тільки де національна меншість переступає певну міру (пр. четвертину людности), держава повинна заспокоїти її язикові потреби*)“.

Велику вагу в народній політиці привязує Менгер до обмежування плодovitости людського роду. Обмежуючи свою плодovitість, народні маси вже в сучаснім устрою поліпшать своє положенє, бо не буде стільки зайвих рук до праці, які дозволяють понижувати зарібну плату. „Кожду неврождену пролетарську дитину можна порівняти з робітником, який ціле своє жите страйкує і може страйкувати, не потребуючи переносити страждань і клопотів такої тактики“. Але й для соціалістичного устрою небезпека перелюднення така грізна, що народні маси вже тепер повинні призадумати ся над сею справою. Очевидно, „держава і правительство можуть тільки рідко й посередно мішати ся в полове жите, яке переважно належить до моральности й до сво-

*) Пор. 13-ий розділ: „Національна політика“, стор. 43—47.

бідного вибору.“ І так держава може заборонами подружжя з гігієнічних причин довести до вимертя менше вартних елементів людности. До обмеження плодовитости причинить ся також обовязок удержуваня й виховуваня власних дітей. „Широкі народні маси, збудувавши колись народню державу, мати-муть радше інтерес той обовязок побільшити, як знести“. Одначе найбільше причинить ся до обмеження плодовитости відповідне освідомлене народніх мас. „Прийде час, коли патріот уважати-ме своїм обовязком не на війні вбити як найбільше ворогів, тільки в часі мира сплодити як найменше дітей*)“.

Народні маси в своїй політиці мусять зірвати з тими ідеалами, які їм накидують вищі класи й виробити свої власні ідеали. Теперішне положене таке, що вищі класи хотять зробити ідеалами народніх мас свої егоїстичні інтереси. Народні маси мусять позбути ся сього фальшивого ідеалізму і брати свої ідеали зі свого власного круга інтересів. А сі ідеали, се ідеали кожного живучого чоловіка, а саме: вдержане і підпиране свого індивідуального істнованя і продовжене роду**). До вдержаня й підпираня індивідуального істнованя служить особиста безпечність і заспокоєне фізичних і духових потреб. Справа особистої безпечности на думку Менгера ві всіх культурних державах майже полагоджена***). Зовсім инакше стоїть річ з заспокоєнем фізичних потреб. Таке заспокоєне буде можливе аж через знесенне приватної власности****). Так само за заспокоєне духових потреб народніх мас у теперішнім устрою дбають дуже мало, що може бути змінене тільки в соціалістичним устрою. У просьвіті народніх мас бачить Менгер не лише ціль саму в собі, себто заспокоєне духових потреб чоловіка, але також спосіб відвернути народні маси від надмірного уживаня змислових утіх і над-

*) Пор. Розділ 14-ий: „Шолова політика“, стор. 48—51, і 19-ий: „Полові потреби“, стор. 65—69.

**) Пор. 15-ий розділ: „Егоїстичні інтереси великих служать ідеалами малих“, стор. 51—54.

***) Пор. 16-ий розділ: „Особиста безпечність“, стор. 54—57.

****) 17-ий розділ: „Заспокоєне фізичних потреб“, стор. 57—62.

мірної плодовитости. І через те скептично дивить ся він на сучасну штуку, яка на його думку власне будить змисловість *). Про полове жите і продовжене роду була вже мова попереду.

Далі вказує Менґер на велике значіне особи в політиці: „Сотня рішучих і певних мужів, у великих питаннях людства важнійші, як сто параграфів у збірнику законів“. Тому народні маси новинні дуже звертати увагу на те, кому віддають провід над собою. Передо всім мусять демократичні й соціалістичні партії жадати від своїх заступників, щоб „вони давали свідощтво своїм принципам не лише в слові й письмі, але також цілим зверхним способом життя. Хто з огляду на страву, одіж, мешкане, забави й інші зверхні потреби веде виставне життя, той стоїть уже одною ногою в таборі старих сил, які в тім напрямі можуть дати без порівняння більші вигоди“. Крім того народні партії повинні вважати також на демократичний рід своїх заступників, бо вони „не тільки певнійші, але також звичайно більше обережні й умірковані, не потребуючи аж пересадою здобувати славу партійної вірности“**).

З окрема здержуєть ся Менґер на демагогії й цезаризмі. Демагогію не вважає він великим нещастем для народньої політики; в кождім разі демагог, який розвиває свою діяльність публично, багато менше небезпечний від камарілі, яка веде тайно свої інтриги. За те „в державі, де суверенність знаходить ся в руках народу, існує все небезпека, що люди, яких маси обдарували найвисшим довірем, відберуть від них найвисшу власть. Тут передовсім мусить стояти вічно на сторожі недовіре, аби вже в перших початках недопустити до переходу демагогії в цезаризм“ *).

Політиці народніх мас закидують, що вона занадто держить ся принципів і кличів і через те не може відповісти кождочасним вимогам. На се Менґер завважує, що така політика зовсім природна для народніх мас. Чим хто слабший у данім соціалнім устрою, тим міцнійше мусить держати ся принципів, бо всякий опортунізм вищі кляси обернуть усе на його некористь.

*) Пор. 18-ий розділ: „Духові потреби“, стор. 62—65.

***) Пор. 20-ий розділ: „Люди, не лише закони“, стор. 68—73.

***) Пор. 21-ий розділ: „Демагоги і Цезари“, стор. 74—77.

Приміром коли-б народні партії не стояли за повною свободою преси, то обмеження тої свободи найважче відібють ся на пресі пролетаріята. „Що також наші соціалістично настроєні маси, одержавши панованє, виявляти-муть сильну тенденцію до опортунізму, се вже тепер, коли вони ще стоять у виразнім противенстві до державної власти, показують великі ревізіоністичні й посібілістичні стремління в соціалізмі наших днів. Кінцевий успіх соціального руху залежати-ме від того, щоб народні маси справді держали ся вірно своїх соціалістичних принципів, але разом зробили їх гнучкими і здібними прикладати ся до обставин, що уможливить приложити їх у безмежній повноті соціальних явищ. Отся до певної міри противорічна діяльність буде одною з найважчих, але рівночасно й найвдячнійших задач практичної народньої політики“ *).

Вже в розділі про інтернаціональні відносини висловив ся Менгер против кольтоніяльної політики. До сеї справи вертає він іще раз в окремім розділі, обговорює її ширше і доходить до такого виводу: „Немаючі народні класи мусять у своїй простоті відкинути виставність і зверхній блеск кольтоніяльної і завойовничої держави. Бо лежить се в сути річи, що її розцвіт не приносить їм ніякого або тільки дуже малий пожиток, а за те її упадок паде не них з подвійною силою“ **).

В кінці автор вказує, що коли політичні перемини мають принести народнім масам трівку користь, то з ними мусять іти в парі також перемини на економічнім полі, в области устрою власности. Відповідно до того соціалістичний устрій повинен знести приватну власність ***).

В закінченю вказує Менгер на політичне лінивство народів, їх ляк перед глибокими суспільними змінами, що вважає найгіршим елементом у державнім житю всіх народів. Але й тут іде до ліпшого і між народніми масами повстають партії, які свідомо стремлять до поваленя сучасного устрою ****).

*) Пор. 22-ий розділ: „Політика принципів і кличів“, стор. 77—81.

**) Пор. 23-ий розділ: „Кольтоніяльна політика“, стор. 81—84.

***) Пор. 24-ий розділ: „Про конфіскації“, стор. 84—87.

****) Порівнай 25 розділ: „Закінченє“, стор. 87—90.

Такий у загальних рисах зміст останньої праці Менгера. До характеристики його соціально-політичних поглядів не приносить вона майже нічого нового; всі ті елементи, які тут стрічаємо, знаходять ся вже в його „Новій науці про державу“. Новою назвали-б ми хиба ту провідну думку, що основою народньої політики повинно бути недовіре; се сказав Менгер коли не в-перше, то в кождім разі в-перше так ясно. Зрештою піднести треба, як і в попередніх творах, ту громадянську відвагу, з якою він розкриває правдиву суть сучасної держави й сучасного устрою; се найсильніша сторона Менгерових соціально-політичних творів і з огляду на його соціальне положене акт справжньої громадянської відваги. Зокрема звернемо увагу на становище Менгера до національного питання, про яке він чи не в-перше висловив ся з такою ясністю.

Коли приходить ся дати оцінку праці Менгера, то вона, очевидно, залежить від того, з якого соціально-політичного становища буде зроблена. Для біжучої демократичної політики погляди й ради Менгера мають безперечну вартість. Деякі погляди не позбавлені, очевидно, й загальної вартости, — пр. про недовіре як основу всякої народньої політики або про шкідливість взаємного нищення народніх партій. Справді довіре народніх мас до влади вколисує їх до сну, даючи власти змогу вкорочувати народні свободи, і справді у всякій революції правійші, дірвавши ся швидше до власти, нищать звичайно лівійших від себе, яких уважають небезпечними для себе конкурентами в боротьбі за вплив на народні маси, а винищивши їх, тих справжніх войовників революцій, позбавляють її найліпших сил...

Тільки питане, чи всі ті вказівки для народньої політики доведуть справді до того соціалістичного устрою, за який борють ся свідомі народні маси. Се питане ми мусимо заперечити. Бо хоч-би вони й довели до соціалістичного устрою в юридичнім розуміню Менгера, про що також можна поспорити, то той устрій не буде тим соціалістичним устроєм, у якому зникне всяке пановане і всякий визиск, у якому, як каже сам Менгер, говорячи про анархізм, „можна буде полишити вільній діяльності людей більше, як ми вічно ведені, можемо собі уявити в мріях“ *).

*) Neue Staatslehre von Anton Menger. Jena 1903 Стр. 19.

Валтасар.

Magos reges fere habuit Oriens.

Тертуліан.

I.

Тоді в Етіопії панував Валтасар, прозваний Греками Сарацином. Він був чорний, одначе його лице було дуже гарне. Розум його не був хитрий, а серце благородне.

Дійшовши на третій рік свого панування до двадцять двох літ, вибрав ся він відвідати савську царицю Балкиду. Його проводжали волхв Сембобіт й евнух Менекра. Слідом за ним йшло сімдесять п'ять верблюдів, наладованих цинамоном, мирою, золотим порошком і слоною кістю. Підчас подорожи Сембобіт почував його про вплив планет й таємну силу камінів, а Менекра співав йому сьвяті гимни. Одначе Валтасар не дуже їх слухав і забавляв ся видом маленьких шакалів, що сиділи з настороженними вухами на задніх ногах на краю піскової пустині.

Вкінці по дванацятьох днях дороги Валтасар і його товариші почули запах рож і незабаром побачили сади, що окружали город Саву. Під зацвилем деревом гранату вони побачили танець дівчат.

— Танець — се молитва — сказав волхв Сембобіт.

— Тих дівчат можна б добре продати, — сказав евнух Менекра.

Увійшовши в город, вони дивували ся великим склепам, будівлям, магазинам й богацтву зложених у них товарів.

Вони довго йшли улицями, переповненими візками, ношами, мулами й їх погонячами, і вкінці опинили ся перед мармуровими стінами, пурпуровими шатрами й золотими банями палати Балкиди. Савська цариця приняла їх з середині палати, відсьвіжуваної живими течями фонтану, що спадали з ніжним дзюрчаннем і криштальними відприсками. Вона стояла перед ними одіта в одіж, вишивану дорогоцінними каміннями, з усміхом на лиці. Коли Валтасар її побачив, напало на нього зворушення. Вона здалась йому солодшою від усіх грозен, гарнійшою над усі бажання.

— Царю — шепнув йому Сембобіт, — не забудь уложити з царицею корисну торговельну умову.

— Стережись, царю, — додав Менекра. -- Кажуть, що вона чарівниця й уміє причаровувати людей.

Потім, поклонившись до землі, волхв і євнух відійшли.

Лишивши ся з царицею одинцем, Валтасар хотів заговорити, одначе не міг вимовити ні слова. Він погадав собі: цариця розгнівається за мою мовчанку.

Одначе цариця усміхала ся й на її лиці не було гніву. Вона заговорила перша голосом, що плив ніжнійше від найніжнійшої музики:

— Витаю тебе! будь гостем. Сідай коло мене.

Пальчиком, що виглядав на проміне ніжного сьвітла, показала йому на підлозі пурпурові подушки.

Валтасар сів, зітхнув глибоко й ухопивши в обі руки по подушці, скрикнув; „Царице, я хотів би, аби ті подушки були двома велитами, твоїми воргами. Я зняв би їм голови“.

При тих словах він так сильно стиснув пальцями подушки, що матерія трісла і з них вилетіла хмарка білого пуху.

Один пушочок покружляв через хвилюку в повітрі й осів на груди цариці.

— Царю Валтасаре, — спитала червоніючи Балкида — чому ти хочеш убивати великанів?

— Тому, що я тебе люблю — відповів Валтасар.

— Скажи мені, чи добра вода в керницях вашої столиці?

— Добра, — зі здивованнем відповів Валтасар.

— Я хотіла би ще знати, — говорила дальше Балкида, — як приладжують цукати в Етіопії?

Цар не знав, що відповісти.

Одначе вона намагала: „скажи, скажи! прошу тебе“.

Напруживши свою память, він став оповідати про способи заховувати овочі у меду.

Та вона не слухала й перебила його: „Царю про тебе кажуть, що ти любиш твою сусідку кандакійську царицю. Скажи правду, чи вона гарнійша від мене?“

— Гарнійша від тебе? — скрикнув Валтасар, впавши перед нею на коліна, — хиба ж се можливо?

Одначе цариця наставала: „Скажи? Які в неї очі? уста? краска лица? груди?“

Валтасар простягнув до неї руки й сказав:

— Позволь зіймати мені з твоїх грудей пушочок, який упав на них — я дам тобі за те пів царства разом з мудрим Сембобітом й евнухом Менекрою!

Одначе вона відскочила й втікла зі звінким сьміхом.

Коли волхв і евнух вернулись, застали свого пана в глибокій задумі, що в нього було незвичайним.

— Царю, чи уложив ти корисну умову? — запитав Сембобіт

Того вечера Валтасар обідав при столі савської цариці і пив вино, зроблене з сагової пальми.

— Так таки правда — спитала Балкида, — що кандакійська цариця гірша від мене?

— Кандакійська цариця чорна, — відповів Валтасар.

Балкида швидко поглянула ся на нього й сказала: — чорні не все бувають негарні.

— Балкидо! — скрикнув цар. Більше він не міг нічого вимовити.

Вхопивши її в свої обійми, він відхилив голову цариці й похилив ся над нею. Одначе несподівано побачив на її очах сльози.

Тоді шепотом, приспівуючи як любяча мати, став її вговорювати. Він називав її своїм квіточком, своєю маленькою зіркою.

— Чого-ж ти плачеш? — питав він. — Що зробити, щоб ти не плакала більше? Коли в тебе є яке небудь бажання — скажи, а я його виповню.

— Вона перестала плакати й замовкла в задумі. Він довго намовляв її, щоби сказала йому своє бажання.

Вкінці вона сказала: — Я хотіла б зазнати страху.

Бачучи, що Валтасар її не розуміє, вона пояснила йому, що вже від давна має бажання поспробувати якої-небудь незвісної небезпеки, одначе се було неможливе, тому що в Саві опікують ся нею народ і боги.

— А все таки, — додала вона зітхаючи, — я бажала б, щоби переймала мене в ночі дріж страху, щоби волосє сталою на голові дубом!... Ох, як прегарно бути в страху!

Вона обняла руками шию чорного царя й сказала непевним голосом, так як просять діти:

— От надійшла ніч. Підемо перебрані разом по городу. Чи хочеш?

Він згодив ся. Вона підбігла до вікна й виглянула через крати на площу.

— Під стіною палати лежить нуждар, — сказала вона. Дай йому свою одіж і візьми в заміну його завій з верблюжої вовни й бідний пояс, яким він підперізаний. Іди! Я буду зараз готова.

І вона вибігла зі салі, плещучи з радости в долоні.

Валтасар здіймив свою полотняну золототкану туніку і вбрав ся в одіж нуждаря. Він став подібний до невільника. Цариця прийшла в грубій, синій одежі жінки - жниці.

— Ходім, — сказала вона. Й повела його за собою вузкими коридорами до маленьких дверей, що виходили в поле.

II.

Ніч була темна. Балкида виглядала в пільмі зовсім маленькою. Вона повела Валтасара до шинку, де сходили ся мійські злодії, слуги й проститутки. Сидячи в двое за столом вони бачили при чаднім світлі лампи, як нелюдські п'яниці сварили ся й замахували на себе ножами із за жінки або чарки перекисної браги, а иньші, затиснувши кулаки, храпіли під столами. Повітре було тяжке.

Лежучи на мішках, шинкар слїдив уважно за сваркою п'яниць.

Побачивши солені риби, привішені до стелі, Балкида сказала до свого товариша: „Я хотїла б попробувати такої риби з товченою цибулею“. Валтасар казав подати їй рибу. Коли вона її зїла, він пригадав собі, що не взяв зі собою гроший. Одначе то його не смутило, і він хотїв вийти з шинку, не платячи нічого.

Та шинкар заступив йому дорогу, називаючи його підлим рабом, а її — роспусницею.

Ударом кулака Валтасар збив його з ніг. Тоді кинуло ся на незнайомих кілька п'яниць з ножами. Одначе чорний цар, узброївшись тяжким товкачем, яким товкли египетську цибулю, двох із них убив, а иньших змусив уступити. Він чув тепле тіло Балкиди, що тулила ся до нього, й се робило його непереможним. Приятелі шинкаря, не сьміючи більше підходити близше, кидали на нього в середини хати збанки з оливи, цинові чашки, горючі лампи, а в кінці величезний мідяний казан, де пік ся цілий баран. Казан упав зі страшним тріском на голову Валтасара й пробив йому череп. На хвилину він завмер зі здивовання, потім зібрав

останні сили й відкинув казан з десять разів більшою силою назад. З гуркотом металю злилися крики перестрашених і стогін умираючих. Користаючи з того заколоту й боючись, щоби удари не досягли Балкиди, — Валтасар взяв її на руки й пустився втікати темними пустинними заулками.

Нічна тишина вкривала землю й утікачі чули, як за ними втихли крики жінок і п'яниць, що гналися за ними в темноті на вгад. Незабаром не було чути нічого, крім тихого капання крові з голови Валтасара на груди Балкиди.

— Я люблю тебе, — прошепотіла цариця. Й місяць, що виглянув з за хмар, освітив вохкий блиск примкнених очей Балкиди.

Вони спустилися у висохле русло потоку. Несподівано нога Валтасара поховзнула ся в моху. Вони впали собі в обійми. Ім здавалося, що вони западають ся в бездонну блаженну безодню, й земний світ перестає для них існувати. Вони ще впивалися блаженним забутем часу, числа й простору, коли досвіта прийшли газелі пити в камінних заглибленнях воду.

Перехожі розбійники побачили закоханих, що лежали в моху. „Вони бідні — погадали, — одначе молоді й гарні, й ми продамо їх за добру ціну.

Вони підійшли до них, скрутили їм руки й прив'язавши їх до осячого хвоста, пішли в дальшу дорогу.

Чорний цар, закований в кайдани, обкинув розбишаків смертельними погрозами. Балкида ж, дріжачи від ранішнього холоду, тільки усміхала ся до чогось невидимого. Вони йшли по голій пустині, поки незабаром не втомила їх спека. Сонце підняло ся вже високо, коли розбишаки розв'язали своїх невільників, й посадивши їх коло себе в тіни скали, кинули їм кусок черствого хліба. Валтасар відвернув ся від нього з погордою, а Балкида їла його жадно. Вона сьміяла ся. Отаман розбишаків спитав її, чого вона сьміється.

Я сьмію ся, думаючи про те, як я всіх вас скажу повісити, — сказала вона.

— Справді? — скрикнув отаман — Пусті слова в устах такої бідолахи, як ти, голубко! Ти певно звернеш ся за помічю всьому ділі до твого чорного поклонника!

Чуючи обидливі слова, Валтасар запалав страшним гнівом і кинув ся на розбишаку й стиснув йому горло так сильно, що

майже задушив його. Та сей впхав йому в черево свій ніж по саму рукоять. Бідний цар, падаючи на землю, звернув до Балкиди примерклі очі, які в сій хвилі й погасли.

III.

В сій хвилі почув ся біг коней, брязкіт збруї й людські голоси, і Балкида пізнала хороброго Абнера, що з'явив ся на чолі сторожи визволити свою царицю, довідавши ся в ранці, що вона таємничо зникла. Три рази вклонився він до ніг Балкиді й казав подати приготовані для неї ноші. Цариця звернула ся до отамана й лагідно сказала йому:

— Ти не будеш гнівати ся на мене, друже, за те, що я тебе одурила, кажучи, що вас повішають.

Волхв Сембобіт і євнух Менекра, що приїхали з Абнером, дуже кричали, побачивши свого царя мертвого на землі з ножем у череві. Вони підняли його обережно. Сембобіт, досвідний в лікарській науці, побачив, що він ще дихає. Він перев'язав йому рану, а Менекра витирав піну, що застигла на устах царя.

Потім прив'язали його до коня й помало повезли до палати цариці.

Два тижні лежав Валтасар у горячці. Він раз у раз говорив про кипячий казан, про моховий яр і грімким голосом кликав Балкиду.

Вкінці на шіснаятий день, відкривши очі, побачив коло свого ліжка Сембобіта й Менекру, та не побачив цариці.

— Де вона? що вона робить?

— Царю, — відповів Менекра, — вона замкнула ся з комагенським царем.

— Вони правдоподібно укладають торговельну умову, — додав осторожний Сембобіт. — Одначе не зворушуй ся так царю, то збільшить твою горячку.

— Я хочу її бачити, — закричав Валтасар.

Він кинув ся до покоїв цариці скорше, заки маґ і євнух змогли його стримати. Дійшовши до її спальні, він побачив царя Комагени, що виходив звідти в золотій одіжи, що сьвітила як сонце.

Балкида, поклавши ся на пурпуровому ліжку, всьміхала ся, примкнувши до половини очі. Балкидо! моя Балкидо! — закричав Валтасар.

Та вона не повернула голови й наче потонула у сні.

Валтасар приступив до неї і взяв її за руку, але вона її відвернула.

— Чого тобі треба? — спитала вона.

— І ти ще питаєш! — відповів чорний цар, заливаючись сльозами.

Вона впилася в нього спокійним, жорстоким зором. Він зрозумів, що вона все забула й пригадав їй ніч на дні яру.

Та вона сказала: Кажучи правду, я не розумію, про що ти, царю, говориш. Ти паний від пальмового вина, все се тобі приснило ся.

— Як! — закричав нещасливий цар, ломлючи руки, — твої поцілунки, удар ножом, якого сліди зістали ся на мені, — всьо то сон?

Вона встала, дорогоцінні каміні на її одіжи зашуміли як град і блиснули вогнем.

— Царю, — сказала вона, — зараз збираєть ся рада. Я не маю часу вияснювати привиди твого хдрога мозку. Ліпше відпочинь. Прощай.

Валтасар, чуючи, що його сили пропадають, наміг ся, щоб не показати свої немоchi тій нелюдській жінці й вернув до своєї кімнати, де впав без чутя з наново відкритою раною.

IV.

Три тижні лежав він без чутя, наче мертвий. Двадцять другого дня, прийшовши до себе, він вхопив руку Сембобіта, що сидів у його головах разом з Менекрою й скрикнув зі сльозами:

— Ох, мій приятелю, які ви оба щасливі, один тому, що старий, а другий, що подібний до старця! Та ні, на світі нема щастя, все в ньому облуда, коли сама любов — зло, й Балкида — така брехлива...

— Знання дає щастє, — сказав Сембобіт.

— Я хочу про се переконати ся, — сказав Валтасар. Поїдемо зараз до Етіопії.

Цар, втративши те, що він любив, постановив присьвятити своє життя знанню й стати волхвом. Коли така постанова й не викликувала в нього радости, то принаймні давала йому

деякий спокій. Кожного вечера, сидячи на терасі своєї палати в товаристві мага Сембобіта й євнуха Менекри, він оглядав нерухомі на виднокрузі пальми, або дивився при світлі місяця на крокодилів, що плили по Нілю наче деревляні колоди.

— Не можна надивитися до волі на природу, — сказав Сембобіт.

— Розуміється, — відповів Валтасар. — Однак в природі є дещо ще гарнніше, як пальми й крокодили!

Він говорив, думаючи про Балкиду.

Та старий Сембобіт сказав: — Буває приплив і вилив Нілю — поява, яку я перший вияснив. Чоловік сотворений на те, щоби розуміти.

— Він сотворений, щоб любити, — відповів Валтасар з зітханнем. — Є річи, яких не можна вияснити.

— Які? — спитав Сембобіт.

— Зрада жінки, — відповів цар.

Постановивши стати волхвом, цар наказав поставити башту, з якої вершка видно було сусідні царства й всі небесні сфери. Ся башта була збудована з цегли й підіймала ся над усіма иньшими.

Її викінчили аж у протягу двох літ і Валтасар витратив на її будову всі гроші свого батька. Що ночі виходив він на верх тої башти й оглядав небо під проводом мудрого Сембобіта.

— Небесні фігури служать знаками нашої долі, — говорив йому Сембобіт.

А цар відповів:

— Треба признати ся, що ті знаки дуже не ясні. Однак, студіючи їх, я вже не думаю про Балкиду, і се вже велике добро.

Між иньшими корисними річами маг відкрив йому те, що зьвізди так як гвізде приковані до небосклону й що є пять планет, між якими Бель, Меродах і Небо — мужеського роду, а Сін і Мілітта — жіночого.

— Срібло відповідає Сінови, се є Місяць, — говорив він дальше, — зелізо — Меродахови, олово — Белю.

І лагідний Валтасар думав:

— Ся наука мені потрібна. Поки що я студію астрономію, й не думаю ні про Балкиду ні про що иньше. Наука корисна;

вона не дає людям думати. Сембобіт, навчи мене науки, що вбиває людські чуття, я підйму тебе понад усім моїм народом.

І Сембобіт учив царя мудрости.

Він викладав йому астрологію по принципах Астрампсіхоза, Обрія й Паката. Оглядаючи дванацять соняшних храмів, Валтасар ще менше думав про Балкиду.

Менекра, помітивши се, дуже тішив ся з того.

— Признай ся, царю. — сказав він раз, — що в цариці Балкиди під золотою одіжю козячі ноги!

— Звідки взяв ти таку дурницю? — спитав цар.

— То загальний голос, царю, і в Саві і в Етіопії. Всі певні, що в цариці Балкиди волохаті коліна й чорні подвійні копита замість пят.

Валтасар здвигнув плечами. Він знав, що коліна й ноги Балкиди були подібні до ніг інших жінок і дуже гарні в своїм викінченню.

Та все таки ся думка затроювала йому спомини про ту, яку він так любив. Він наче-б докоряв їй, що її краса могла бути опоганена в понятю тих, що її не знали. На думку, що він був з жінкою, в дійности дуже гарного укладу, яка одначе вважала ся дивовищем, — його брала правдива досада, і він не хотів більше бачити Балкиди.

Валтасар був чистий душею, одначе любов чуте дуже примхувате.

Від того дня цар робив великі успіхи в магії й астрології. Він був незвичайно понятливий в огляданню небесних сьвітил і ворожив зі зьвізд долю не згірш Сембобіта.

— Сембобіте, — казав він, — чи ручиш ти головою за правдивість моїх гороскопів?

Одначе мудрий Сембобіт відповів:

— Царю, наука не помиляеть ся, та мудрці все помиляють.

Валтасар мав з природи ясний розум. Він говорив;

— Правдиве тільки те, що божеське, а божеське закрите перед нами! Ми даремно шукаємо правди. Та я відкрив на небі нову зірку. Вона прегарна, вона наче жива й коли вона блимає, мені здаєть ся, що небесне око дивить ся на нас ласкаво. Я майже

чую, як вона мене кличе. Тричи щасливий той, хто вродить ся під тою зіркою! Сембобіте! диви, який погляд кидає на нас те ніжне прегарне сьвітило.

Та Сембобіт не бачив зьвізди, тому що не хотів її бачити. Він був старий й учений й не любив новин.

І Валтасар один в нічній тишині повторяв: — щасливий, щасливий, щасливий буде той, хто вродить ся під тою зьвіздою!

V.

По цілій Етіопії й по сусідних краях розійшла ся вістка, що цар Валтасар покинув Балкиду.

Коли ся вістка прийшла до Савської землі, Балкида розгнівала ся так, наче-б її хто зрадив. Вона побігла до комагенського царя, що живучи в Савській землі, перестав і думати про своє царство й кликнула до нього:

— Друже! Чи чув ти новину? Валтасар більше мене не любить.

— Хиба-ж не однаково, — сказав усміхаючись комагенський цар, — коли ми любимо ся.

— Та хиба-ж ти не відчуваєш, як обидив мене той чорношкірець?

— Ні — відповів камагенський цар, — я не відчуваю.

Вона з гнівом прогнала царя й наказала свому головному міністру приладити все на дорогу в Етіопію.

„Ми виберемо ся таки нині в ночі, — сказала вона. Я скажу відрубати тобі голову, коли все не буде готове до заходу сонця“:

Потім, лишившись сама одна, стала ридати. „Я люблю його! Він мене більше, не любить, а я його люблю!“ — зітхала вона щирим своїм серцем.

Одного разу нічу Валтасар з башти, звідки оглядав чудову зьвізду, кинув зором на землю й побачив довгу чорну низку, що вила ся далеко по пісковій пустині наче військо муравлів. Незабаром те, що здалось муравлями, вирросло й стало на стільки замінним, що цар міг розрізнити коней, верблюдів і слонів. Коли караван наблизив ся до городу, Валтасар пізнав блискучі шаблі

й чорне волосе сторожі савської цариці. Він пізнав також її і на нього напало велике збентеження. Він почув, що знов може її полюбити. Чудовим блеском сяла на краєвиді зьвізда. А в долі Балкида, що лежала на пурпурових золотоканих ношах, була маленькою й блискучою як зірка. Валтазар чув, як нелюдська сила тягне його до неї. Одначе, просилувавши себе, відвернув він від неї свій погляд і піднявши очи, побачив знов небесну зірку. І зірка заговорила й сказала йому:

„Слава во вишніх Богу, на землі мир, в чоловіках благоволеніє“.

„Возьми миро, тихий царю Валтасаре, й ходи за мною. Я заведу тебе до ніг Дитини, що тільки що вродила ся в яслах між ослом і волем.“

„І та Дитина — цар із царів. Він потішить тих, що бажать потіхи. Він кличе тебе до себе, Валтасаре, бо хочь твоя душа такаж темна, як твое лице, за те ти чистий серцем, як діти. Він вибрав тебе за те, що ти терпів, і дасть тобі богацтво, радість і любов. Він скаже тобі: радуй ся своєю біднотою — в тому правдиве богацтво. Він скаже тобі ще: правдиве щастє в відреченню від нього. Люби мене й люби в мен все сотворінне, бо тільки я один — любов“.

При тих словах на темному лиці царя розлив ся наче сьвітло божеський спокій.

Зворушений слухав Валтасар зірки. І почував, як уї ньому відбуваєть ся відродженне. Разом з ним кланяли ся зірці простерті на каміннях Сембобіт і Менекра.

Цариця Балкида поглядала на Валтасара. Вона зрозуміла, що ніколи більше не буде любови до неї в тому серці, наповненому божою любовю. Вона поблідла з досади й сказала караванови вертати зараз до Савської землі.

Коли зьвізда замовкла, Валтасар і оба його товариші зійшли з башти, набрали смирни і з цілим караваном вибрали ся туди, куди вела їх зірка.

Довго йшли вони по незвісній землі, а зірка показувала їм дорогу. Одного разу прийшовши на розпутьє трьох доріг, вони побачили двох царів з великим двором.

Один був молодий і білий на лиці. Він привитав Валтасара й сказав йому: „Мене називають Гаспар. Я цар і везу золото в дарі Дитині, що народила ся в юдейському Вифлеємі“.

По нїм виступив другий цар. Він був старий, і біла борода спадала на його груди.

— Мене називають Мельхіором, — сказав він. Я цар і везу ладан божій Дитині, що буде вчити людей правди.

— Я йду також туди, куди й ви, — відповів Валтасар, я побідив у собі тіло й зьвізда заговорила зі мною.

— А я побідив у собі гордість, — сказав Мельхіор, — і за те мене покликали.

— Я побідив у собі жорстокість, — сказав Гаспар, — от чому йду разом з вами.

І всі ті волхви пішли разом у далеку дорогу. Зьвізда, яку вони побачили на сході, провадила їх дійшовши до місця, де була Дитина, стала над Нею.

Побачивши, що зьвізда стала, вони врадували ся в душі. І ввійшовши в печеру, побачили вони Дитину з Марією, його матірю і впавши до землі поклонили ся йому.

И отворивши свої скарбниці, вони принесли йому в дарі золото ладан і смирну, так як говорить ся про се в евангелії.

Переклав *І. Кривецький*.

Никандр Молчановський.

(Посмертні згадки).

5 грудня несподівано помер у Києві Никандр Василевич Молчановський, і смерть ся болюче діткнулася усіх поступових Киян, а надто—Українців. Небіжчик був українського роду, з Подільщини, і хоч імя його в ширших кругах українських мало відоме, одначе заслуги його для справи української були чималі. Він не належав до тих gente Українців, що вибивши ся на трохи значнійшу посаду (а вже не кажемо за високі!), обмежують усе своє українолюбство на тому, що часом в приватній розмові признаються, що вони „тоже Малоросси“. Небіжчик не тільки спочував українському рухови, слідкуючи за його розвоєм по українських періодичних виданнях, але й сам брав діяльну участь в місячнику „Кіевская Старина“, подаючи в ній історичні статті, замітки та рецензії, підписані найбільше ініціалами Н. М. Та на сьому участь небіжчика не обмежувалась: він багато літ був членом редакційного комітету „Кіевской Старини“, і інші члени комітету ніколи не забудуть того, як бистро, як влучно і розумно умів він скритикувати даний йому на розгляд рукопис, як вимагав він, щоб в журналі містилися яко мога серйозніші речі. Займаючи визначну посаду (управителя канцелярією генерал-губернатора на всю правобічну Україну), він і сам, а по його замовленню і ще де хто, здобували з багатих київських архивів чимало цінного матеріалу (хоча-б, напр., справу про арешт Шевченка р. 1859 біля Канева) і матеріал той публікували в „Кіевской Старинѣ“, зазначаючи „з архиву Ригельмана“

Покійник скінчив університет на історичному відділі, і тому найбільші симпатії його завжди були до історії, і то переважно історії України, але не був він чужий і для російської літератури (початок романа за підписом „Гореніусъ“ в журн. „Слово“ та ряд статей там таки, історична розвідка „Цеховая система в Пруссии XVIII в.“ і „Реформы цеховъ при Штейнѣ и Гарденбергѣ“, декілька додаткових розділів до російського перекладу „Исторіи новаго времени“ Зеворта, ряд статей в „Кіевскомъ Словѣ“ и т. и.). Ще на студентській лаві викінчив він цінну працю свою—монографію „Очеркъ свѣдѣній о Подольской землѣ“

що й досі в історичній науці займає поважане місце, і вже з того часу не переставав працювати на цьому полі аж до самої смерти, поміщаючи час од часу статті, замітки і велике число рецензій в „Кіевской Старинѣ“, особливо почавши з р. 1889. З статей варто зизначити напр. „Кіевск. Городское Управление въ 1736 г.“, „Англійское извѣстіе о запорожцахъ“, „Извѣстіе Альберго Вимина о Запорожцахъ“, „Дѣло объ арестѣ Шевченко“ (изъ архива Ригельмана). Смерть захопила Н. В. саме тоді, коли мав з'явитися вельми цінний том матеріалів, що вишукав він в Стокгольмському державному архіві в р.р. 1898—1899. Матеріали сі мають освітити темну досі справу пертракцій Богдана Хмельницького з Швецією в справі підданства України під руку Швеції; вони вже згруповані, систематизовані до видання окремим томом „Архива Юго-Запад. Россіи“,—небіжчикови лишало ся докінчити тільки передмову, що він і мав зробити незабаром. Але тяжка хвороба вхопила його минулим літом в свої пазурі і примусила його виїхати на літо за кордон... Правда, він там дуже добре поправив здоров'я,—вернув ся, здавало ся, здоровіснький, але не минуло і два місяці по його повороті—і Никандра Василевича не стало...

*

З небіжчиком я бачився за кілька день до смерти, у Петербурзі, куди він приїзжав разом з генерал-губернатором в справі запровадження в Правобічній Україні земства. В невеличкій студентській хатині, в товаристві двох земляків-Киян (курсисти, близької приятельки його і мене, яких обох знав він з дитинства) пробув він цілий вечір, оповідав про сучасні події й і не веселі були його вражіння. На наш запит, як він себе почуває у Петербурзі, Ник. Вас. відповів був, що досить добре, хоч гірше як у Києві, і що найшкودливіше для нього це—хвилювання. А коли приятелька—курсистка порадила йому уникати того хвилювання, то він гірко одказав, що про це сьмішно навіть і говорити.

Пізньої ночі розпрощали ся ми „до скорого побачення“, і на думці у нас не було, що прощання те було—на віки. Тяжким, болючим, нестерпимим жалем одбилося в моїм, і, я певен, в серці усіх тих, хто хоч трохи знав Ник. Васил. особисто—звістка про наглу його смерть... Скільки розуму й теплого, щирого

почуття забрала з собою ненажерлива паща землі! Скільки втра-
ти сталося для науки, а ще більше — громадянського життя право-
бічної України, для якої незримо, незнаємо для усіх працював по-
кійник, особливо з р. 1902, відколи він став правителем канце-
лярії генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської
губ., і через його руки перейшла не одна справа, звернена
ним в той або інший бік! *Sit tibi terra levis*, мало знаємий серед
ширшого кола Українців, земляче, але на віки пам'ятний тим, хто
тебе знав, і кому ти не раз, в часи неволі, свою дружню руку
допомоги подавав!...

В. Доманицький.

Петербург. У грудні 1906.

УІЛЛІАМ ШЕКСПІР

ТРИ СОНЕТИ

XXIX

Неласкаві на мене щастє й люди
І на свій стан я де піду, там плачу,
В глухєє небо і у власні груди
Звертаю зір, клену судьбу ледачу.

Бажаю бутъ богатшим на надїю
Як сей бутъ гарним, як той друзів мати,
Отсего хист, оттого властє дістати,
Все тим не рад, що маю і що вмїю.

Аж сам горджу собою за ті хиби!
Та як тебе згадаю, з мого серця,
Мов жайворонок із плідної скиби
До неба в ранці моя пісня веться.

Як лиш твою любов солодку нагадаю,
Своєї долі я й за трон не заміню.

XXX

Коли в солодкій тиші любих дум
 Я спомини минулого збираю,
 Чимало страт оплакує мій сум
 До давніх сліз новії доливаю.

І виступає на очах росиця
 За другами, що смерти тьма пожерла,
 І щедро знов перлить ся сліз криниця,
 І туга воскресла, що здавна вмерла.

Я важко мучу ся минулим горем
 І жаль до жалю додаю раптово;
 Колишній сум бушує новим морем;
 Що сплачено — давно, плачу на ново.

Та як до тебе зверну свої мисли—
 Всі страти віднайшов, всі смутки присли.

XLVI

Нераз я кличу смерть, бо нудно бачить в сьвітї,
 Як ходить працівник в жебрацькому лахмітті,
 А капосне ніщо блищить у пишнім строю,
 А вірність щирая знай бєть ся з клеветою.

Як славу має й честь огида і облуда,
 А чистоту он там сквернить насилле дике,
 Як чесноту ганьбить ось стовпище велике,
 А власть над всіми зла, як на очах полуда.

Перед надсилою художество німіє,
 А дурень мудрому відмірює права,
 І правда спугана, безпомічна дуріє,
 А добрий в найми йде, а ледар ужива—

Умер би! Ні, держусь трівогою одною:
 • Як я умру, й любов моя умре зо мною.

З англійської мови переклав

Ів. Фр.

Вернштерне Вернзон.

М а р і *).

Роман.

I.

Д ві р і р о д и н а.

Побережна лінія південної Норвегії часто попереривана. Роблять се гори й ріки. Одні вибігають горбами та шматками землі, перед якими часто лежать острівці, другі копають долини й кінчать ся заливами.

В однім із таких заливів, що називав ся „Крокен“, себто куток, стояв двір. Первісно двір називав ся Крокскоген, що в протоколах датських урядників перейшло на Крогсковен; тепер він називаєть ся знов Крокскоген. Власники називали ся колись Крокен. Андерс або Ганс Крокен, — були головні імена. Пізнійше називали ся вони Крог, генерал інженерії навіть фон Крог. Нині називають ся зовсім просто Крог.

Всі люди, що проїздили малими паровиками до близького города або назад і задержували ся коло моста біля каплиці, говорили про те, як затишно і привітно схований двір.

Гори на овиді виглядали імпозантно, тут з переду були вони низші. Між двома висуненими наперед, подовгастими, порослими лісом горбами стояв двір. Доми припірали так близько до горба, що проїжачим пасажирам паровиків здавало ся, неначе з даху можна вигідно скочити на горб. Західна буря не мала сюди ніякого приступу, — як при забаві в хованку можна їй було сказати: „Один дім далі“. Те саме північний вітер і бурі, що йшли зі сходу. Лиш південна буря відвідувала його часами, але також дуже скромно. Острови, один великий і два малі, задержували її й робили дещо лагідною, заки пустили далі. Високі дерева перед домом згинали тільки ритмічно свої найвисші вершки, але зовсім не тратили через те своєї постави.

Сей тихий беріг мав найпишнійшу купіль у цілій околиці. Особливо молодіж із города прибувала сюди суботніх вечерів або літніх неділь і вела в воді на пісковім ґрунті свої ігри. Або плили до великого острова туди й назад. Коли дивити ся з Крогско-

*) Новий роман славного норвежського письменника.

гена, купіль лежала по лівій руці, там де вливалася ріка, де стояв міст і де трохи вище, ближше до горба, лежала також каплиця з родинними гробами Крөгів. Звідти був добрий шмат до домів на право на узгір'ю. Там у горі лиш рідко було чути дещо з крику тих, що купалися. Але Андерс Крөг сховався до долини, коли люди на березі або в лісі на вистаючій шматку землі запалили огонь. Очевидно, він приходив, аби вважати на огонь. Але про се ніколи ніхто не чув ні не завважив сього. Він був звисний під прізвиськом „найчемнійший чоловік города“ або „перший джентельмен города“. Його великі, дивно блискучі очі ясніли до всіх лагідним привітом, тих кілька слів, які він говорив, се були тільки добрі бажання. Він сам ішов далі, горі горбом, поволи, своєю звичайною стежкою, що вилялася кругом. Доки його високу, легко схилену постать можна було ще видіти на горі в лісі, було тихо. Але зрештою які веселі були тут люди! Найбільше були се робітники й ремісники з города, гімнастичні і співацькі товариства і хлопці. Збирали ся коло моста й каплиці й тут роздягали ся.

Попри се місце вела вправді нова набережна дорога, але літом мало хто ходив або їздив нею, тоді їздили радше малими паровиками або веслували. Коли ті, що купалися поставили на горбі сторожу, то були певні, що не заскочить їх ніякий непрошений гість.

На горі у дворі було тихо, зовсім тихо. Найгарнійший поздовжний фронт головного будинку не був навіть звернений до заливу, тільки до луки. Дім складався з двох високих поверхів і мав тупі роги даху. Був се довгий дім.

З переду було високе підмуроване, у гору вели вигідні сходи. Цілий будинок був покрашений на біло, але підмуроване й рами вікон були чорні, побічні будинки припирали тісно до горба; з паровика не можна було їх видіти. З обох боків дому було два великі огороди. Той, що над морем, був багатий овочевими деревами, той що на ліво від дому, служив цвітами й яриною.

Між обома горбами рівна лука. Вона була знаменито справлена. Великі голяндські корови мали на ній добре жите.

На історії двора й родини відбив ся вплив ліса. Ліс був великий і буйний і на щасте швидко дістав ся в руки голяндській запобігливості й ощадності. Стало ся се в часі, коли власників лісів у Норвегії відвідували часто голяндські куффи. Їх

наладовували багато норвежським деревом, а вони за те привозили Норвежцям свою осьвіту і її продукти. Крөгскогенови трапило ся при тім особливе щастє, бо перед двіста роками власник одного з тих куфів, що стояли й ладували в пристані, залюбив ся в русяву донечку селянина. Кінець пісні був такий, що він купив усе те добро. Ще нині висить знаменито намальований портрет пари в добрій комнаті, в наріжній комнаті від пристані. На образі видно високого, худого чоловіка з парою незвичайно блискучих очий. Він був чорнявий і мав трохи вигнутий ніс. Їх рід мусів бути дуже сильний, бо так виглядають Кроги ще й нині. Перший голяндський власник не називав ся Крөг і також не мешкав тут; але його син, що обняв по нім двір, був по свому дідови названий при хресті Андерс Крөг, а він назвав свого сина знов по власному батькови Гансом; з того часу оба ті імена міняли ся в родині. Коли-ж було більше синів, то один із них усе називав ся Кляс а один Іргеси, з чого з часом повстали імена Клявс і Ірген. Мішані подружя з голяндськими свояками заключали ся далі, так що родина оставала напів голяндська і напів норвежська; дім вели ще довго зовсім по голяндськи.

Та все таки раси неначе не хотіли добре змішати ся. Може тому, що голяндський елемент не був чисто голяндський, бо инакше був би лекше змішав ся з норвежськими, — але він був трохи змішаний з еспанською кровю. Чорне волося, блискучі очи, худе тіло переходили з покоління в покоління на мушин, а русявий елемент і міцно збудоване тіло переходили на жінок, у яких плила норвежська кров змішана з голяндською. Рідко трапляла ся инакша уступка мужеської лінії для жіночої і навпаки, як та, що русяве й чорне волося зливали ся в червоне, або блискучі очи виринали часами також на жіночим обличю.

Прикметою родини було те, що ві всіх подружях родило ся більше дівчат як хлопців. Кроги були гарні люди і самі маючі, тому їх родина була дуже розширена і в великій пошані. Говорили про них, що вони добре вміють тримати в купі своїх людей і своє земне добро.

Їх спільною рисою була розумна уміркованість. В Норвегії водить ся, що ніколи маєток не продержить ся через три покоління. Коли не спустять його в другім поколіню, то певне в третім. А тут він тримав ся. Для головного осідка родини жерелом добробуту були ліси, так само нині як перед двіста роками.

Дідична в родині Крогів була охота до подорожий. В їх бібліотеці описів подорожий було більше, як книжок з якої іншої області і все ще їх прибувало. Вже діти вибирали ся в подорож, себто робили пляни подорожий по картах, книжках та образах. Бавили ся в подорожі на столах, відбували дорогу з одного города з домами з ріжнобарвного паперу до другого. Пересували сюди й туди кораблі, які робили також з ріжнобарвного паперу і наладовували бобом, кавою, сіллю й кусками дерева. В пристані веслувами, розпинали вітрила і пливали від моста до острова. З Європи до Америки, з Япану до Цейльону. Або переходили через горб себто через Корділери і попадали в найдивніші індіанські городи.

А виріши, ішли в сьвіт на мандрівки. Найперше приходила найчастіше черга на подорож до голяндських свояків. Так прибув туди перед двіста роками один чоловік, що майже зараз поїхав з одним голяндським подорожником до Східних Індій, але опісля вернув знов до Амстердаму, бо дістав охоту вивчити ся на будівничого й інженера, то тоді ще належало одно до другого. Він визначив ся і був пізнійше покликаний на вчителя своєї спеціальности до Копенгаги. Там перейшов на військову службу і в кінці став генералом інженерії. Завдяки спадкам і власній праці зібрав маєток; тоді покинув службу й осів у Крогсковені, який відкупив від свого бездітного брата. Називав ся Ганс фон Крог. Побудував теперішній головний будинок, з каміня, що в норвежській лісовій громаді було мало вживаним способом будови Старого інженера бавило се. Хоч не був жонатий, побудував дім просторий, „для наслідників“. Всі будинки в дворі поперебудував. Осушував і садив, спровадив з Голяндії огорожника, старого Сіменса; про його строгість і горяче замилюваня до чистоти знають іще й нині оповідати. Для нього побудував генерал теплицю й мешканє.

Генерал дожив дуже пізнього віку. По його смерті не стало ся в родині нічого замітного, аж знов раз старший із двох братів виїхав до Америки й осів там над Мічігенським озером, де ще тоді була нова земля. Се вважало ся великою подією. Він називав ся Андерс Крог і добре там йому вело ся. Дивували ся тільки, що він не женить ся. Він хотів, аби котрийсь із синів його брата прибув до нього, щоб лишити йому свій маєток. І так вибрався туди найстарший син тодішнього власника, на імя Ганс.

Але разом з ним прибула також молода норвежська дівчина, своячка, і в неї влюбився дядько під старість. Він хотів повернути молодому племінникові кошти повороту. Але молодець думав, що се сором. Він лишився там і заложив власне підприємство. Деревне підприємство, бо розумівся на сім. Підприємство йшло добре, і коли він по смерті батька, мав вертати до дому, не захотів. Молодший брат Андерс став тимчасом купцем, обняв найбільший склеп колоніальних товарів у містечку. Тепер мусів обняти також двір.

Діловим чоловіком молодий Андерс Крог властиво не був. Але його безмежна совісність і його неймовірно повна пошани для всіх особа довели до того, що швидко купував у нього цілий світ. Інший був би при тім разбогатів, але Андерс Крог ні. Коли він обіймав Крогскоген, сей був чи мало обдовжений; і склеп і особливо двір був сильно обтяжений. Ні одного ні другого не дістав він дешево. Трошки подорожувати мусів очевидно й він, але більше пари місяців у році се не сягало; раз їздив до Франції, то знов до Англії і т. д. Його найвисшим бажанем було поїхати раз далеко, може до Америки, але на се ще не зважився. Поки що вдоволявся читанем книжок про новий дивний край. Читане було в загалі його найбільшою приємністю, побіч роботи в огороді. На огородництві розумівся ліпше від огородника.

Сей тихий мущина з блискучими очима був несмілий як молода чотирнадцятилітня дівчина. В ранці кожного будня шукав собі на покладі малого паровика, який, доки не замерз залив, возив його в город, окромого місця для себе, коли його можна було знайти. Висідаючи, розкланявся з найбільшою пошаною всім іншим пасажирам; прийшовши на беріг, ішов спішно і повний пошани далі; опісля був аж до вечера у своїм домі на ринку, звідки таким самим способом вертав до дому. Очевидно, коли не їхав возом. Бо в зимі вертав возом або ночував у городі, де займав у своїм власнім домі дві скромні комнатки на піддашу.

Він був найліпшим кандидатом до подружжя, якого тільки можна було собі вимріяти в містечку. Але його непоборена скромність унеможлиблювала всяке зближене.

II.

Аж—

надійшла суджена. Але тоді він уже мав під сорок. Йому трапилося так само, як його іменникови, дядькови з над Мічігенського озера: його здобула собі молода дівчина з його власної родини. І як раз була вона одинокою дитиною того дядька.

Одної неділі в ранці стояв він власне без сурдута і робив у своїм огороді коло цвѣтів і ярин, коли якась молода дівчина в великім солом'янім капелюсі поклала на білі штахети свої обидві руки без рукавичок, заглядаючи поміж великі отвори решітки.

Андерс Крог, який копав ся в грядці з цвѣтами, почув збиточне „Добрий-день“ і подав ся в гору. Його очі прийняли її як чудо. Без мови й руху, з землею на руках стояв і дивив ся на неї.

Вона сьміяла ся й говорила: „Хто я?“ Тепер він знов запанував над своїми думками. „Ви... Ви певне...“ Дальше не міг, але усьміхнув ся їй привітно. „Хто я?“ — „Маріт Крог з Мічігену“. Він чув від своєї сестри, яка мешкала по тім боці лівого горба, що Маріт Крог має приїхати. Але не прочував, що вона вже тут. „А ви брат мого батька,“ сказала вона з англійським акцентом. Як Ви до нього подібні, — ні, як Ви до нього подібні!“ Стояла й дивила ся на нього. „Чи можу на хвилику ввійти?“ — „Так, певне, але перше... Перше мушу-ж...“ Поглянув на свої руки й рукави від сорочки. — „Адже я можу доти ввійти в дім,“ сказала виручаючи його. — „Так, можете, очевидно. Прошу, йдіть через головні двері. Пішлю Вам служницю“. І побіг чим швидше до кухні.

Вона побігла наперед, на фронт будинку, на гору сходами. Там мусіла обернути страшно великим ключем, що був старим твором штуки, як загалом ціле залізне окуте дверий, аби дістати ся до сіней, де було дуже багато сьвітла. В ній сидів малярський ист і вона мала очі. Побачила зараз, що всі ті шафи, великі й малі, се прегарна голяндська робота і що простору було більше, як здавало ся; тільки меблі займали так багато місця. Гарні старинні сходи з різьбленою балюстрадою вели на право на поверх. Як-раз перед нею був певне вхід до кухні, думала собі; зрештою звідти так пахло. Се справдило ся, коли надійшла дівчина. Через отворені двері заглянула до кухні, в якій підлога

була виложена мармуровими плитами; стіни були виложені синіми порцеляновими кахлями, а над гзимсом, який ділив стіну на дві часті, висіла ясно вичищена мідяна посуда різної величини,— голяндська кухня.

Тут у передпокою стояла вона на коврах, на таких грубих, що по таких ще ніколи не ходила. Такі самі грубі коври вели горі сходами, придержувані мосяжними штабами, такими грубими, що таких вона ще ніколи не виділа. Тут люди ходять на подушках, подумала, і зараз прийшло їй на думку порівняне, що цілий дім, се величезне ліжко. Пізнійше вона все називала його ліжком. — „Підемо вже до нашого ліжка?“ говорила з усміхом. З обох боків бачила входові двері й уявляла собі кімнати за ними. На ліво від неї, себто на правім боці дому йде найперше менша кімната наперед, а з заду, до заливу, тягнеться через цілу ширину дому велика кімната. І так було справді. Правий бік дому уявляла собі поділеним здовж на дві комнати. І се було так. Зрештою не було се зовсім так дивно, бо дім її батька над Мічигенським озером був уряджений зовсім так само—на взірець сього. На горі уявляла собі через цілий дім наперек широкі сїни, а по обох боках сїней менші кімнати. Коли ж тут на долинні коври були грубі, то на горі вони певне два рази грубші, справжні подушки. Сей дім не дає відголосу. Тут живуть тихі люди.

Дівчина отворила двері кімнати, зверненої до заливу. Маріт ходила кругом, оглядаючи всі образи, що висіли в комнаті, і всі малі предмети. Робило се вражінє переповнення, але кожда річ була вибрана, почасти з інтимним зрозумінєм—се бачила вона зараз. Між иншим висіли тут картини не малої вартости. Але що її особливо зайняло, так се, що аж тепер зрозуміла вона свого власного старого батька, хоч від найраннійшого дитинства жила з ним зовсім сама,—свою матір швидко стратила. Значить, зі стільки ніжного й цінного був він зложений. Все те лежало трохи перемішане і через те зіставалося незамітне. Чи-ж не було так, неначе-б він тепер надійшов, став коло неї сьміявся своїм дискретним теплим усміхом, бо чув, що його зрозуміла?

І він справді надходив. Через відчинені двері бачила, як іде долі сходами. Ізправді молодший, але се нічого; очі були ще гарнійші і глибші. Ось і надійшов, тим самим ходом, з тими самими рухами рамен, з тим самим обережним способом зближування до чо-

ловіка. А коли поглянув на неї і заговорив до неї і привитав її.. тими самими притишеними словами, то все те перейняло її прочутом глибокої пошани перед тою індивідуальністю, яка в її очах відзначала її батька з-поміж усіх інших, кого знала. Батько мав тонше волосся, його обличчя було поморщене, уста не мали вже всіх зубів, шкіра була потрискана... Як-раз спомин про се наповнив її очі сльозами, вона поглянула на молодші очі, вчула сьвіжіший голос, почула устиск теплійшої руки. Не могла инакше, закинула обі руки на Андера Кроґа, схилила ся на його груди й заплакала.

Так, се рішило. Він не міг уже за ніщо відповідати.

Через хвилю сиділи обое в човні, яким вона приїхала; вона сама веслувала кругом шматка землі. Він задля неї, а також задля тих людей, що дивили ся, купаючи ся, пробував слабо кілька разів відібрати їй весло. Але з хвилі, коли вона закинула свої руки на його ший, вкрала в нього силу. Знав наперед, що мусть те робити, чого захоче те буйне, червоне волосся. Сидів і дивив ся на її веснянковате лице й веснянковаті руки, на її пишну фігуру і сьвіжі уста. Бачив над її ковнірцем найніжнійше тіло і бачив іще щось в очах, що як-раз відповідало тому. Не надивив ся, заки доплили до берега; також по дорозі до дому своєї сестри не міг налюбовати ся її м'яким голосом, її ходом, її ногами, її одіжю, зубами й усміхом, а тим більше всім тим, що вона наговорила; все разом просто мішало йому розум.

Другого ранку не поїхав у дорогу. Коли тільки за шматком землі зник пароходик, яким він мав їхати, надплив її білий човен. Мала з собою дівчину, яка мусіла стояти на сторожі, бо нині й вона хотіла купати ся.

Викупавши ся, приплила на гору. Мала лишити ся на обід. Опісля вернулись обое через горб; човен відіслала до дому.

Другого дня поїхала з ним до міста. Дальшого дня мусіла також тітка їхати; але їй захотіло ся їхати возом. І так день за днем, усе щось нового. Брат і сестра жили тільки для неї. Вона приймала се, як коли б мусіло так бути.

Коли так прожила з ними три тижні, прийшла від брата Ганса каблем телеграма, що дядько Андерс нагло помер; треба на се приготувати Маріту. То був найважчий хід, який Андерс Кроґ відбув у своїм житю — через горб до своєї сестри, з тою телеграмою в кишені. Власне тоді, коли він побачив у долині на

луці привітний жовтий дім з усіма стайнями й деревами кругом, почув, як серед веселої неділі залунав радісно полудневий дзвінок. Тепер ждав там накритий стіл. Мусів сісти, чув, що не може йти далі. Мав піти туди в долину і вбити веселий день.

Коли в кінці прийшов у двір, увійшов разом з кількома попенними робітниками, що йшли з далека на обід, задніми дверми. Там застав сестру, яка повела його до задньої кімнати. Вона сильно налякала ся й посумніла як він, але се була відважна й вона натура і взяла на себе передати Маріт сумну звістку. Вона ще не прийшла до дому, але ждали її кожної хвилі.

Звідси, з задньої кімнати, почув Андерс Крог опісля крик, його ніколи не забув. Скочив на той вибух болю, але не міг рішити ся вийти з кімнати. Задержало його хлипання в домі, яке росло й росло перериване короткими вибухами. Та сама безпосередня сила була в її болю, що і в її радості. Його гонило по кімнаті, доки сестра не отворила дверей: „Вона хоче тебе бачити“.

Мусів увійти. З напруженем усеї сили волі змусив себе до того. Вона лежала на софі, але коли побачила його, скочила й простягнула до нього руки: „ходи, ходи, тепер ти будеш мені батьком.“ Він підбіг і нахилив ся над нею, обняв її руками за шию, а вона потягнула його міцно до себе, так що мусів стати на коліна.

„Ти ніколи не підеш від мене. Ніколи, ніколи.“ — „Ніколи,“ відповів він сьвяточно. Вона притиснула ся міцно до нього, її груди хволювали до його грудий, її лице лежало на його лиці, горяче, вогке. „Ти не покинеш мене.“ — „Ні,“ повторив він з глибини серця й обняв її.

Лягла неначе потішена й держала його руку; тоді почала заспокоювати ся. За кожним разом, коли вертали ся напади болю він нагинав ся з любими словами над нею, вона заспокоювала ся. Не сьмів іти до дому й лишив ся тут на ніч. Не могла спати і він мусів сидіти коло неї.

Аж другого дня представив собі ясно, що тепер мусить стати ся. Вона хотіла до Америки і він мав з нею. Се на нього впало зовсім несподівано. Але ані він ані сестра не сьміла їй перечити. Аж тут сестра здогадала ся надати їй думкам инший напрям. Вона сказала. „Перше повинні ви побрати ся“. Маріт поглянула на неї і сказала: „Так, твоя правда, ми справді повинні се зробити“. І се заняло її так силою, що її біль полекшав Андерса зовсім не питала, але сього й не було треба.

Опісля прийшов перший лист від Ганса. Він поробив усі розпорядження що-до похоронів дядька і тепер оповідав, як що вийшло. Був готов переняти підприємство дядька і його землю.

Андерс мав до свого брата необмежене довіре; його пропозицію прийнято і через те подорож стала зайва. Переглянувши спадщину, Ганс подав свою ціну і запитав Андерса, чи він не хотів би взяти з тою сумою участь у його, Гансовім підприємстві. Гроші, зложені в банках і в акціях, дістав Андерс зараз готівкою. Бже ся готівка була досить велика, аби не лише увільнити Андерса від довгів, але також позволити Маріті хозяйнувати й реформувати, як і скільки захоче. Він предложив їй задержати весь спадок для себя, але вона висьміяла його. І так став він спільником свого брата і був від тепер на норвежські відносини багатим чоловіком.

По перших кількох місяцях їх молодого подружжя показала ся в Маріті зміна. Вона підпадала дивним уявам, межі між мрією й дійсністю затирали ся. Все, що підлягало її наглядови, хотіла змінити. У своїм домі і так само в мешканю в городі. З дому в городі мусіли забирати ся льокатори. Хотіла мати його для себе.

Весь час Андерса був виповнений її безчисленними помислами, особливо-ж нею самою. Його вдячність виливала ся скупко словами, але вона говорила з його очий, з його чемности, яка стала ще більша, передовсім з його запопадливої пошани. Бояв ся, що може знов стратити те, що так несподівано дістав, або що воно зломить ся йому в руках. І скромна його натура вважала те щасте занадто незаслуженим.

А її душа чіпала ся його що-раз міцнійше. На се мала вона вислів, який усе повторяла. „Ти мій батько — і ще більше.“ І ще одно слово: „В тебе найгарнійші очі в сьвітї, і вони мої.“ З часом покинула багато з тих річий, що займали її; за те хотіла йому читати. Вона мусіла з-малку свому батькови багато читати—тепер се повинно знов почати ся. Читала йому англійські й американські книжки, особливо радо вірші. Читала їх мьольодїним тоном, яким мусять бути читані англійські вірші, і своєю власною міною робила їх дійсністю. Її голос був мьольодїний і ловив обережно слова. Тихо, неначе зі спомину.

Пізнійше мусів з нею йти що-дня до теплиці. Цьвіти здавали ся їй вістунами того, що в ній розвивало ся. Хотіла їх що-дня бачити. „Чи вони говорять про се?“

А опісля одного дня — зима як-раз робила перші приготування, аби забрати ся з побережа, і Маріт рвала першу зелень на соняшнім горбі, — почула вона прихід своєї великої години. Без великих болів, держачи його руку у своїй, вродила вона дівчину. Зовсім, так як вона собі дуже бажала. Одначе не судило ся їй виховувати малу; третього дня вона вмерла.

III.

Нова Маріт.

Лікарь довго бояв ся, що й Андерс умре. Зовсім просто-з утоми. У своїй довгій самотности не привик він так віддавати себе і так безмежно багато діставати, як йому жите принесло з нею. Аж її смерть виявила, як він ослаб, як уже мало має відпорної сили. З тими слабими останками потребував він місяців, аби так подужати, щоб знов могли зносити кругом себе інших людей. Оповіли йому, що дитину перенесли до його сестри. Питали, чи не хоче її бачити. Майже з нехітю відвернувся він. Перше, про що міг поважно думати, коли трохи підкріпив ся, се був плян, аби звільнити ся від свого зайняття. В тій цілі почав радити ся з одним свояком, дивним старим парубком, якого загально називали „дядьком Клявсом“. Через нього казав підприємство продати. Але не дім у місті, — він мав лишити ся в кождім кусочку незміненим, на спомин про неї.

Перший хід Андерса Крога був до каплиці де була її домовина і се так його потрясло, що знов захорував. Підвівши ся, заявив свій намір вибрати ся в подорож і там лишити ся. Надбігла налякана сестра. Се певне неправда. „Ти ж не захочеш покинути нас і дитини?“ — „Так, не можу видержати в мой власній комнаті,“ відповів він і вибухнув сльозами.— „То хоч подивиш ся на дитину? — “Ні, ні, се вже найменше.“

Він, від'їхав, не бачивши її.

Але в кінці все таки дитина завершила його знов до вітчизни. Коли мала три роки, відфотографували її, і та фотографія... Ні, стільки подібности до матери, стільки діточої примани, — сьому не міг довше опирати ся. З Константинополя, де як-раз задержав сі він писав: „Треба було трьох літ, аби пере

жити ще раз те, що я пережив за один рік. Не можу сказати, щоб я зміг зовсім з тим зжити ся. Певне прибуде багато нового, коли побачу знов місця, де ми були разом. Але через глибше пережите в тих трьох роках довів я вже до того, що не маю вже ляку перед тими місцями, навпаки, тужу за ними. “

Стріча з новою Марітою стала для нього сьвятом. Не зараз, бо з початку була вона очевидно не своя перед чужим чоловіком з великими очима. Але се тільки збільшило його радість, коли вона опісля обережно, зовсім поволи насмілювала ся до нього. А коли в кінці сиділа на його колінах, з обома новими ляльками, з Турком і Туркинею, і пхала їх йому під ніс, аби пчихав, як се робила тітка, тоді він сказав зі сльозами в очах: „Я пережив тільки одну стрічу, яка була ще гарнійша.“

Вона перебрала ся зі своєю нянькою до нього. Їх перший спільний прохід був до гробу матери, на який мала вона зложити цвіти. Се вона зробила, але опісля хотіла їх знов узяти з собою. Всі проби відвести її від того були даремні. Дівчина нарвала їй в кінці інших цвітів, але ні, дитина тих не хотіла, тільки хотіла своїх власних. В кінці мусіли їй лишити цвіти, а інші покласти на гріб. Він подумав собі: „Се не мати.“

Пробу повторено. Гріб матери мав що дня бути прикрашений цвітами, і то вона мала се робити. Він ділив цвіти на дві половині, одну ніс він, другу вона. Хотів намовити її свої цвіти покласти на гріб, а його цвіти взяти з собою до дому, але не досяг сього. Ще гірше! коли виходили з кладовища, захотіла конче, аби він також свої цвіти забрав до дому. І він мусів уступити. Другого дня попробував чогось іншого. Вона несла свої цвіти аж до гробу, а тут дав їй цукорків, аби лишила цвіти. І справді вона проміняла цвіти за цукорки і запакувала їх до уст, але коли відходили, хотіла мати також цвіти; с не подобало се йому.

В кінці впав на думку розповісти їй, що матери холодное Маріт мусить її накрити. Тоді вона предложила, щоб вона радше вийшла звідти, до свого власного ліжка. Він сказав їй, що порожне ліжко коло його ліжка мамине, і вона все питала се, чи мама не прийде. Вона не може прийти, говорив він, вона там лежить і мерзне. Се довело в кінці до ціли. Вона сама розстелила свої цвіти на гробі і так лишила їх. Вертаючи до дому, повторила кілька разів: „Тепер мамусі вже не холодно.“

Він довго роздумував про те, що вона властиво розуміє під своєю мамою. Хотів, щоб навчилася пізнавати образи матери. Але перед тим привчав до того її ум образами звірів. Потім перейшов до образів своєї сестри, свого власного й інших людей, яких знала. Коли вже з тим усім добре обізнала ся, прийшла черга на перший образ матери. Пішло без труду; показано їй ще більше її образів і вона навчилася швидко відрізняти їх від інших людей. По обіді, йдучи спати, захотіла мати маму в своїх обіймах. Він не зрозумів її зараз і вона почала вже дуже нетерпеливити ся. В кінці він прийшов з найбільшим образом матери; вона взяла його зараз у свої рамена, прикрила і заснула з ним.

А коли мала чотири роки і побачила раз у кухні матір, заняту хорою дитиною, він був певний, що вона в кінці зовсім зрозуміла, що се мати, бо сказала: „Чому не приходить моя мати та не одіває й не роздягає мене?“

З часом батько й дочка стали безмежно добрими приятелями. Але ще більшу радість справляла вона йому, коли була вже така велика, що міг їй оповідати про матір. Про матір, як вона прийшла до батька через море і мала з собою малу Маріт. Туди, куди батько й мати ходили разом, тепер ходять вони обоє. На всі старі проходи він возив її човном, як мати його возила; їхали разом у город, як колись із мамою. Вона сидить на тих стільцях, які вибрала мама й на яких сиділа. При столі має місце матери і в теплиці і в огороді при цвітах вона помагає, як се мати робила.—Розумна, гарна дитина. Мала червоне волосє і ясно білу шкіру матери, її великі очі, такі самі ніжно вигнуті брови. Може дістане й її загнутий ніс. Руки з довгими пальцями мала не від матери, фігуру також ні. Перехід від голови до плечий у лагіднім похиленю походив радше від батька. Плечі не були такі гарно круглі, як у матери, тільки спадисті, а рамена випливали з них багато лагіднійше. Що вечера, коли її роздягали, він мусів іти до неї і дивити ся на неї. Стоплене мужеського й жіночого типу родини Кругів, яке доси було таке рідке, але по часті виступало вже в її матери, в ній було довершене. Маріт росла висока, її очі ставали великі, голова мала ніжну форму.

Бавити ся з дітьми—до сього не міг її намовити; се було їй занадто нудне. Вони не могли так швидко присвоїти собі її

круга ідей, який був дуже оригінальний. Луки були цирком; батько оповідав їй про Буфальо-Біля. Індіани літали по арені, вона сама сиділа в білім шатрі. Горби були льожами, були повні людей. Сього інші діти не могли бачити. Не могли також зрозуміти гри в подорож на столі, якої навчив її батько.

На семім році примусила батька купити їй вельосіпед й навчити на ній їздити; він сам був завзятий цикліст. Але се була капля, яка сповнила чашу; се заставило його оглянути ся за помічю.

В Парижі пізнав він далеку своячку, паню Дооз, яка була за-мужем в Англії, але коли її одинока дитина вмерла, вона розвела ся й жила в Парижі властителькою пансіона. В її пансіоні він подивляв її щодня. Ледви бачив де таку розумну жінку. Тепер запитав її, чи не схотіла б приїхати до нього, вести його дім і виховувати його дитину. Вона відтелеграфувала йому зараз: так, а за менше як місяць продала свій пансіон, спакувала свої річи і ввела себе в новий круг діланя. Біль у бедрі, який мала від давна, в останніх роках так погіршив ся, що ходити стало їй трудно. Але з крісла на колесах, яке привезла з собою й яке виповнювала зовсім своєю поважною фігурою, панувала над цілим домом із самим Андерсом. Він просто був наляканий її здатністю. Вона мало коли сходила з крісла, а все таки знала все, що діяло ся. Стіни не задержували її зору, віддаленя для неї не існували. По найбільшій часті треба було се пояснити бистротою її ума, її здібністю відгадувати слова і знаки, читати в очах і мінах, все пронюхувати й чути, на підставі того, що знала, викомбінувати все можливе, і в кінці її незрівняним талантом задавати питання. Коли кому з її дорогих грозила небезпека, вона се чула, де-б не була. Починала кричати,—в таких випадках говорила все по англійськи, — і зараз була на нсгах, навіть бігла. Так було того памятного дня, коли Маріт упала зі своїм колесом у воду і пара мущин із пароходика виловили її, бо нещастє стало ся коло моста, куди вона поїхала. І там вона й пані Дооз налетіли на себе: з одної капала морська вода й вона кричала, а з другої капав піт і вона також кричала.

Пані Давес відбувала що-дня одну туру через дім, а коли було треба, то й кругом дому. На тій турі бачила все, навіть річи, які тільки мають стати ся, як запевняли слуги.

Вона мала в собі щось пливучого; пливала в паперах, де

сиділа. Вела постійну кореспонденцію; як казав Андерс Крог—зі всіма людьми, які були колись у її пансіоні. І то всіма мовами і про всі можливі предмети, бо її друге головне заняття було: все, що читала, — а вона читала до пізної ночі, — вплітати в свої листи. Обертала ся то до стола, на яким стояв її пульт до писання, то знов відвертала ся від стола, аби читати. На поручу крісла був прироблений механічний пульт до читання, де вона клала свою книжку; вона мало коли тримала її сама. Мемуари любила над усі інші книжки; а що з них довідувала ся, про се опісля доносила в листах іншим. В другім ряді ставила часописи, присвячені штуці, й подорожню літературу. Мала малий маєток і купувала собі всі книжки, які хотіла мати.

Дитину вчила так, при нагоді. До того сідали в комнаті коло великого стола, „тітка Ева“ на своїм троні-кріслі, мала на-протів неї. За кожним разом, коли було треба, мусіла Маріт підходити до пульта тітки Еви. Наука йшла дуже легко; мала часто забувала, що се школа. А батько, що мав побіч свою бібліотеку, забував се також часто, коли входив і прислухував ся розмові або оповіданям.

Коли-ж із наукою йшло легко, то за те були інші річі, з якими йшло тим труднійше, і се вело за собою боротьбу. Пані Дооз хотіла також перемінити всі інші привички дитини; і тут стояв їй батько на дорозі. Але очевидно програв битву, і теж заки прочував, які наміри має пані Дооз. Маріт мала навчити ся послуху, набрати поняття про поділ часу, порядок, чемність, такт. Що дня мала сидіти при фортеп'яні, при столі мала держати ся просто, свої руки мити щодня безмежне число разів; все казати, куди йде. А вона не хотіла нічого з того сповнювати. А батько властиво також не був за тим.

Пані Дооз мала тільки одну-одніську міцну точку, на якій могла оперти ся, а саме незрушену віру дитини в досконалість її матери. Пані Дооз переконала її, що її мати ніколи не йшла до ліжка пізнійше осьмої. І все перед тим складала свою одіж порядно на сталець, а чобітки клала перед двері.

Від того, що мати робила, — робила до досконалости, — переходила до того, що мати робила-б, коли-б була на місці Маріти, й особливо, чого мати не робила-б на місці Маріти. Се було важче. Так приміром пані Дооз запевнювала її, що її мати ніколи не від'їздила так далеко від дому, аби не можна було її

бачити. Маріт питала: „звідки се знаєш? „знаю, бо мати й батько ніколи не розставали ся с собою“. — „Се правда“, вмішував ся батько, радий, що хоч раз може притакнути тим видумкам пані Дооз, бо найбільша частина з них не була зовсім правдою.

Чим далі йшла наука, тим більше легко брала собі її пані Дооз і тим міцнійше брала дитину в свої руки. Вона поклала собі за задачу знищити в дитині сьвіт мрій, спадщину матери, який доси, доки втішав ся сим батько, буйно розростав ся.

Раз весною прибігла Маріт до дому й оповіла батькови, що в старім дереві між гробом матери й бабуні, в старім дуплавім дереві є гніздочко, а в гніздочку лежать маленькі, зовсім малесенькі яєчка. „Се привіт від мами, правда?“ Він потакнув і пішов з нею поглянути на них. Але коли надійшли, звідти вилетіли птахи й почали сумно пищати. „Се каже мати, щоб ми не підходили близше?“ запитала далі. Він потакнув. Вдоволені вернули звідти і цілу дорогу говорили про матір. Коли Маріт розказала се пані Дооз, ся сказала: „Дитино, на такі річи батько лиш тому говорить і притакує, аби тебе не засмучувати. Коли-б твоя мати могла прислати звістку, то сама прийшла б“. Годі описати, яку революцію зробило сих кілька суворих слів. Вони змінили навіть відносили Маріти до батька.

Наука йшла дальше своїм ходом, так само виховане, доки Маріті не скінчило ся тринацять літ: високе, худе сотворіне з великими очима й пишним червоним волосем, а притім з ніжною білою шкірою без веснянок, чим особливо гордила ся пані Дооз.

Одного дня прийшов батько з бібліотеки і перервав науку. За всі роки се не трапило ся ні разу. Маріт дістала відпустку, а пані Дооз перейшла з батьком до бібліотеки: „Прошу, перечитайте сей лист“.

Вона читала и довідала ся, — чого навіть не прочувала, — що чоловік, який стояв перед нею й слідив за її лицем підчас читаня, міліонер, і то не короновий, тільки доляровий міліонер. Від смерти свого дядька й першої тимчасової виплати банкової готівки й акцій він не брав нічого як спільник свого брата, і се був наслідок того.

„Поздоровляю вас“, сказала пані Давес і вхопила його праву руку своїми обома руками; в очах стали їй сльози. „Розумію Вас, любий Крог, певне тепер зачнемо подорожувати, правда?“ —

Він дивився на неї своїми блискучими очима й зі своїм промісним усміхом, „Чи маєте що против того, пані Дооз?“ „Коли візьмемо трохи служби, то нічогісінько; мені так эле з ногою“. Се будете мати, і скрізь будемо держати віз і коні. А наука може йти далі, правда?“ — „Так, ще ліпше.“ Вона ясніла з радости сй плакала; все сплило ся в ній в одно, вона сама казала, що ввоім житю не була ще така щаслива.

Через чотирнацять днів усі трое з одним слугою й одною дівчиною опустили Кругскоген.

(Далі буде).

Переклав *М. Лозинський*.

МИК. ПОРШ.

Національне питання та виборча агітація на Україні.

Правительство і партії йдуть на вибори, на суд народній, суд справедливий і грізний для ворогів народу але милостивий для оборонців народньої волі та народніх інтересів. І народ чутливо прислухається до того, що кажуть та що обіцяють йому різні партії, сподіваючись знайти в сих обіцянках відповідь на свої пекучі вимоги, на свої органічні потреби та інтереси.

Отже ж українські партії, коли вони хочуть, щоб загально-політичне визволення було для українського народу разом з тим і визволенням національним, повинні використати сю уважливість народню в виборчий період, розповсюдити в народніх массах гасло національного визволення і автономії України, як форми його визволення і здобути таким чином реальну політичну силу, що виведе Україну на новий вільний шлях.

Розумієть ся, сказати, що національна українська справа повинна стати центральним пунктом виборчої агітації, се ще не значить розв'язати питання про характер національної агітації українських партій під час виборів. Найтрудніше буде сю справу перевести в життя.

Річ в тому, що історичний розвиток Росії і особливо України утворив велику прірву між інтелігенцією та народом.

Натурально, що се ставить великі перешкоди політичному впливови різних партій, на чолі яких здебільшого стоїть поки що майже виключно інтелігенція. Тільки сим можна пояснити те, що часто до вимогів, з погляду інтелігентської логіки дуже простих і зрозумілих, народні маси ставлять ся байдуже. Народ має свою логіку—логіку історичного процесу народнього руху. І коли об'єктивний механізм історії не розкрив ще народній свідомості тісного, органічного зв'язку якогось домагання з пекучими потребами народнього життя, народні маси не підуть за сим домаганням, хоч воно само по собі і було ясным та зрозумілим. Роля партій в цьому процесі соціально-політичного розвитку—прискорювати його. Вони мусять ті домагання, які являються об'єктивно неминучими, але яких народ ще не зрозумів,

ставити поруч з тими домаганнями, які народ вже зрозумів, та за які він проводить боротьбу.

Очевидячки, в різні моменти одне і те саме питання доводиться ставити в агітації різно, вважаючи, на те, що власне хвилює в певні моменти народні маси

Ось чому, переходячи тепер до тих обставин, в яких перебуває український народ, ми не можемо цілком скористувати ся в цілях національної агітації тою порадою, яку дає автор статі „Вибори і національні домагання“ в № 82 „Ради“.

„На живих прикладах життя, каже автор: вони (українські партії) мусять показати, що й усі інші домагання політичного, соціального, економічного, культурно-просвітнього характеру можуть здійснити ся для українського народу тільки тоді, коли він матиме певні автономні права“ ... Для пропаганди, яка будується на загальному світогляді, на загальному аналізі обставин соціально-політичного життя та яка його викладає, розуміється, такого звязування автономії України з усіми згаданими домаганнями було би цілком досить.

Що ж торкається агітації, яка завше має на оці конкретні обставини політичного життя в певний момент, такої тільки вказівки було - б мало.

Перш усього мусимо звернути увагу на ту широко розповсюджену ідеалізацію народніх мас, яку потрохи можна побачити і в вище наведеній цитаті. По розповсюдненим поглядам, особливо серед лівих партій, все робить ся так наче б то народні маси вже зрозуміли всі домагання демократії. А тим часом розпущенне Державної Думи, яка була ареною завзятої боротьби демократії з бюрократією, показало як найкраще, що нею цікавила ся лише незначна частина селянської людности, решта дивила ся мало не байдуже.

Таким чином, ми думаємо, що анї скільки не помилимо ся, коли скажемо, що політична свідомість широких мас українського народу се „байка“, а національна несвідомість його поки що той реальний хоч і сумний факт, із якого повинні виходити в своїй сучасній роботі, коли хочемо щоб національна справа мала як найбільше поспіху.

Отже ж, виходячи з факту невеликої політичної і ще меншої національної свідомости українського народу спробуємо знайти ті головні потреби народні, які наш народ вже зрозумів

мів, та до яких ми зможемо тисячами ниток міцно прив'язати справу автономії України.

Певне, всі партії погодять ся з тим, що і досі земельне питання займає перше місце в свідомості головної маси українського народу — в свідомості селянства.

Зв'язати автономію України з демократичним розв'язанням земельного питання на Україні — ось перше і головне, на що треба звернути увагу національній агітації під час виборів.

Наведу невеличку ілюстрацію.

На одному із зібрань українського парламентського клубу в Петербурзі йшли дебати над питанням про автономію України.

Коли один український к.-д. висловився, що на його погляд автономія України цілком непотрібне домагання, посол селянин відповідав йому приблизно так: „Коли у нас буде автономія, казав він, коли у нас буде свій сейм, так ми краще порядкуватимемо тую землю, яку Дума, одібравши од панів і иньших великих земельних власників, передасть у власність народу“. Не звертаючи уваги на дуже вже просте формулювання тієї думки, ми можемо признати, що устами сього посла говорили темні маси селянства, в життю якого земельна справа — справа його людського існування.

Ми думаємо, що всі українські партії, які стоять на ґрунті автономії України і прихильники націоналізації (не *Verstaatlichung*) землі і проповідники муніципалізації — всі не мають ніяких перешкод для того, щоб зв'язувати ідею автономії України з своїм розв'язанням земельного питання. Виясняючи, що форма користування земельним фондом повинна бути тісно зв'язана з особливостями сільського господарства на Україні, а користування з грошового фонду від арендної плати — з місцевими потребами матеріальної і духової культури народу. Українські партії повинні сотворити в народніх масах той політичний вивод, що коли народ хоче здобути землю в свою власність, він повинен вимагати автономії України.

Всі демократичні партії в наші часи признають, що найбільш демократична аграрна реформа при лихій податковій системі ніколи не вирятуює селянство від сучасного з'убожіння яке так спиває економічний, політичний і культурний поступ громадянства. Через се демократія домагається демократизації фінансового гос-

подарства: домагається, щоб знищено було всі податки, а замість них заведено було один прогресивний податок від доходів і спадщини

Але коли така система оподаткування справді поділяє тягарі державного бюджету більш менш рівномірно на всі класи людности, то тоді з цифрами і фактами в руках ми повинні показати, що від сього податковий тягар з української людности ще дуже мало зменшить ся. Ми повинні показати українському народові, як фінансова політика нашого уряду десятки, а може і сотні, років немилосердно руйнувала економічне життя на Україні. *) І коли український народ, треба говорити масам—хоче щоб податковий тягар став лекший, а податки направляли ся здебільшого на його потреби, на розвиток його матеріальної и духової культури, коли він хоче, щоб народні гроші витрачались під близьким контролем народніх заступників,—він повинен вимагати автономії України, бо за децентралізацією фінансовою не минуче завше і всюди йде і децентралізація політична, як і навпаки

Безперечно, що після земельного питання і податків народні маси особливо гостро почувають ту потребу в реорганізації адміністративного апарату, яку так чудово висловив посол Набоков у своїй відомій фразі: „Власть исполнительная да повинуется власти законодательной“. Виборність і відповідальність урядників перед народом ся вимога і пекуча і після розпуску Думи особливо зрозуміла народнім масам. Але немає нічого лекшого, як показати, що здійснити її можливо тільки тоді, коли адміністрація на Україні буде підлягати автономному українському сеймові.

Справді. Адміністрація, яка знає мову, обставини життя людности України, адміністрація, яку вибірає вся людність і яка відповідальна перед нею, така адміністрація можлива тільки, коли над нею, як місцевою властю „исполнительною“, є „місцева власть „законодательная“,“ коротше: коли буде автономія України.

*) В 1903 році, напр., з України було зібрано в державну казну 519.610 тисячів, а витрачено на Україні тільки 279.462 тис., решта ж 240.148 тис. або 44% не вернулося на Україну. Див. Соколовъ „Украина въ государственномъ бюджетѣ Россіи“, Украинскій Вѣстникъ 1906 р. № 2 стор. 100. Докладно се питання розглянуто у Яснопольского „Географическое распределение государственныхъ поступлений въ Россіи“ т. I 1890 р. т. II 1897 р.

Нам зостається лише вказати ще на той четвертий пункт, до якого можна в агітації привязати ідею автономії України: се народна просвіта.

Запальну народню освіту треба приладити до психології, мови і побутових обставин народнього життя, а фахову освіту ще й до економічних відносин, до особливостей місцевого сільського господарства і промислу. Очевидячки, являючи ся справою чисто місцевою, народня освіта може бути найкраще упорядкована лише на основі місцевих норм, утворених місцевою виборною законодавчою інституцією, — себ то автономним сеймом України

Ось ті головні, гострі і зрозумілі масам моменти, які, на наш погляд, можуть і мусять бути використані в національній агітації українських партій під час виборів.

Закінчуючи свої уваги в справі агітації українських партій не можемо не підкреслити ще й того, що майже ті ж самі пункти дадуть спроможність нашим національним партіям зробити зрозумілою народнім масам і ідею згоди та миру по між націями Росії, які тільки спільною працею здолають завести справжній демократичний лад в Росії, визволити всі пригнічені нації із пут національного поневолення та разв'язати земельну справу в інтересах убогого селянства.

Ідеям національної ненависти наші партії можуть і мусять протиставити ідею міжнародньої солідарности. Направляючи визвольний рух на Україні в річище і національного визволення українського народу, ми повинні дбати і про те, щоб не були пригнічені і ті нації, що живуть на території України поміж українськими народом. Лише тоді буде разв'язане не тільки українське національне питання, але і національне питання на Україні.

ТАРАХКАВКА.

Замість фелетона *).

Розумієть ся, не думаю про добродушну зоологічну гадюку-таракхавку, що страшним таракханем заповідає необачному мандрівцеві свою близькість, поки його своїми лагідними обіймами вирядить на той сьвіт. Маю на думці ту панночку при машині до писання, що таракхає по своїх клявішах—рід далеко небезпечнійший, бо ще має славу зовсім нешкідливого, хоча рікрічно пожирає не мало жертв. Її природна історія ще не написана. Як новочасний біольог я хочу зробити спробу, та прошу заздалегідь вибачити мені, бо се ж я, так сказати дословно, вступаю на дівочий терен. Таракхавка пробуває залюбки в темних, штучним сьвітлом осяяних печерах. Делікатно їх називаємо „бюро“. Трапляють ся різні її відміни: великі і малі, заживні і худі, однобарвні і дзяпканисті. У всіх тих відмін спільне одно: виглядають невинно і зовсім не кусають ся. Аж коли сядуть за письменною машиною і почнуть таракхотіти, вся їх істота відміняєть ся раптово. Апатичний доси погляд набирає жита й огню, гнучка фігурка згинаєть ся мов до скоку і — вона робить ся кровожадним хижаком, якого я хочу описати осьтут. Всі здобутки сучасної техніки вона присвоїла собі. Таракхаючи і пишучи вона вміє в короткім часі оглушити свою жертву, обрати її з ясного розуму, так що вона робить ся її легкою здобиччю.

Таракхавка, се живий доказ на те, що боротьба за існування все ще ведеть ся по Дарвіновим принципам. Усе ще добирають ся найліпші. Які сьмішні були побоювання тих немногих ворогів людей та дівчат, що від жіночої емансипації ждали кінця любови й людського роду! Жінка зробить ся самостійною, — доказували вони, — не потребуватиме мущини, зуміє сама удержати себе; так розминеть ся з метою, яку назначила її природа — стати жінкою й матірю. А вийшло зовсім навпаки. Нові часи змусили дівчину зарані оглядати ся за заробітком, завели її в ріжні бюро,

*) Отсю гумористичну розвідку беремо з новорічного числа віденської часописі „Die Zeit“.

де вона сткаєть ся з мущинами. І найчастійше таке бюро — дорога до аналоя. Так дівчата вмюють у таємнім теплі інтимного співжиття збудити найскритійші інстинкти, показати себе з такої корисної сторони, що кінець кінцем як не сей то другий уляже силі спокуси і поверне жертву емансіпації до її властивого при- звання.

З усіх жіночих ремесел, які витворив найновійший час, занятє тарахкавою найліпше платне і ворожить найпевнійший успіх. Між мужеським духом, занятим диктованнем, і тарахкавкою витворяєть ся незабаром інтимний звязок, якесь обопільне зрозу- мінне, що може довести до тіснійшого злиження. Як тяжко було колись письменникови, що мав нечитке письмо, дати себе пізна- ти сучасним швидше, ніж його надруковано. Навіть коли зважив ся диктувати писареві, то його брала нетерплячка із за повіль- ности, з якою його крилаті думи муїли шкитильгати за пи- сарською рукою. А при стенограмах знов навпаки: ось перед ним сидить стенографіст зі своєю дідьчою скорістю 150 слів на мінуту і жадібно підхапує кожде його слово та закріплює його в тих гієрогліфічних карлючках XIX в. Ледви-не ледви тюпає думка за немилосерно поквапним олівцем. Машина до писаня віднайшла власне сю ідеальну скорість, якої потребує новочасний чоловік, щоб зібрати свої думки і дати їм відповідний вислов. Вона без ваганя друкує його думки. Бували, а то ще й доси бувають стенографи, що не вмюють відчитати своїх стенограмів і при по- мочи охочої фантазії краще або поганійше латають прогалини в своїм писанню. Не те тарахкавка! Терпеливо стежить вона за на- шими словами і окрім деяких дрібних збочень, у яких жіноча істота виявляє себе вічним ворогом ортографії та граматики, окрім деяких інтерпункцій, що відповідають більше потребі пи- сарки, ніж літературним правилам, знайде творець своє діло зложене в досить незмінній формі.

Ну, певно, не кождий ум і не кожда тарахкавка доберуть ся до пари. Мусить прийти між обоїма до певного духового контак- ту; тарахкавка мусить крім механічної праці втягти ся в „духо- ве травлення“! І тут власне лежить велика небезпека тарахкавки. Настояща тарахкавка зробить ся своєму пану необхідно потріб- ною. Пускає в гру свій дотеп, свою критику і свою жіночу вдачу. Вонаж—перша аудіторія, на якій артист випробовує свій твір. Пишучи сам він бувало сидів одинокий, даремно визирую-

чи якої живої душі, якій би міг подати до оцінки свій найновіший твір. А тепер має в тарахкавці, так сказати, живе перо, яке кожної хвилі готове виявити йому вилив, який матиме його твір на читачів. Коли при гуморесці вона зо сьміху не може писати далі, то вжеж його успіх певний; а коли кінцем чорного фартушка втирає собі сльозиночку з ока, то він уже певний, що зворушить усі жіночі серця. Коли вона рознервується і починає поспішати, то він обчислює холоднокровно, що вона зацікавлена і жде кінця, що то там сталося. Одним словом, тарахкавка сповняє службу акушерки при народженню твору штуки.

Та ба, тарахкавка така хитра і підступна, що не задовольняється сею, певне не маловажною діяльністю. Вона починає підбивати нею свою „діктатора“:

Се дуже небезпечний момент. Мужеський ум почуває нараз індивідуальні різниці між різними тарахкавками і приліпляється до одної, про яку міркує, що її душа з його душею найкраще сходять ся до ладу.

Тепер події летять усім тягаром свого тяготіння. При тім зовсім байдуже, чи тарахкавка пише рахунки, купецькі листи, контові виписки, повелі, поезії, драми, фелетони, пляни, кошториси чи записки. Мужчина мусить дійти до того зрозуміння, що отся тарахкавка власне—одинокка жінщина, яка гаразд розуміє його, на яку він може здати ся і якою йому найкраще працюється. А тимчасом мама природа наділила згадану тарахкавку всякими тілесними прикметами, що то їх Шопенгауер, який на жаль не знав іще ніякої тарахкавки, котра була вилічила його з його пессімізму, назвав тріскучим ефектом природи. Але що мають ті блискучі прикмети спільного з умом?

Нема більшої небезпеки для свободи мужчини, ніж знайти жінчину, що виявляє душевний настрій згідний з його власним. Тоді ум творить міцний міст, по яким усі її фізичні принади гуртом набігають у його нутро і штурмом здобувають його. В тій стадії мужчина починає нараз цікавити ся зверхнім виглядом тарахкавки. Хибаж він мав доси таку легку нагоду безкарно так довго витріщати очі на жіноче сотворіне? Мимоволі він оглядає тарахкавку з усіх боків, поки його ум займаєть ся згаданими вище „новелями, драмами, конторськими витягами та рахунками“. Найбільше він бачить її в профілі. А се особливо небезпечно. Коли хто занадто довго придивляється дамі з боку, то переважно

вона вже трапила його в саму середину. І ось диктуючи він вдивляється в чудову лінію її наперед похиленого тіла, при чім раптово в його нутрі будить ся давно бажане зрозумінє для тої лінії. Він завважує гарно загнуті контури її багатого волося, правильні обриси її ніжного вушка, легко-випукле заокруглене її м'якого як оксаміт підборіддя, тонкий рисунок її усточок, а коли вона нараз обернеть ся і зирне йому в очи своїм блискучим зором, то він чує себе пораженим, увязненим, покореним. З острахом читали ми ще дїтьми про гадюку, яка своїм зором так гіпнолізує бідну пташину, що вона стоїть безпомічно, нерухомо і терпливо дає пожерти себе. Новочасна тарахкавка робить так само. Не тепер то в четвер сидїтиме перед нею мужчина, ганебно упокорений, обідраний із власної волї, нездібний рушити ся з місця, і впирає очи в тарахкавку. Тарахкавка знає: тепер рішаєть ся її доля. Коли тепер цапне і вхопить його в свої смертовбійчі обійми, то свобода мужчини в її обіймах спустить остатні содухи.

Отсей з біологічною вірністю описаний процес повторяєть ся безліч разів у році; не знати властиво, хто більше тарахає, чи бузьки під небесами, чи машини, яких тюк-тюк-тюк говорить про надії їх властительок. Але се не диво, коли в часописях найже день у день повно звісток про величезне розповсуджене тарахкавок. І не диво, коли сьогодні чуємо, що звісний поет, відомий прообраз літературного бурлаки, тихесенько оженив ся, а завтра довідуємо ся, що його муза се тарахкавка, яку він узяв собі в монополь для домашнього вжитку; сьогодні чуємо з дивом, що директор банку оженив ся з бідною дівчиною, а завтра прочитаємо чорне на білім, що се була та сама панночка, якій він що день по пару годин диктував у машину.

Мужчини, отямте ся, поки не буде за пізно! Адвокати, редактори, поети, директори банків, секційні радники, міністри, будовничі, стережіть ся своїх тарахкавок! Хиба що маєте в домі кожний свою гадюку, яка й без машини натарахає вам стілько, що ви против сеї отрути зробили ся недоступні. Хиба, що у вас нема змислу до лінії і вічної жіночости! Тїкайте заздалегідь до єдиноспасенного напрямю—машинових писарів, а то буде по вас!

Ви думаєте собі: „А що, як би отся тарахкавка так і все жите тарахкала менї свою веселу мельодію? Вонаж не кусаєть ся і блискавкою підхапує мої думки? Ну, що, як би?“... Отож то

в тім і небезпека, що тарахкавка—правдива гадюка; властиво нічим не різниться від інших гадюк. Свою мету вона досягнула, пожерла свою жертву і лежатиме далі без руху. Вона не захоче більше тарахкати, а хоче бути звичайною гадюкою, як усі її сестри. А коли її жертва доконче хоче слухати тарахканя, то нехай собі справить иншу тарахкавку. Вона натарахкала ся вже досить і хоче мати спокій.

Переклав Ів. Ф.

ПИЛИП КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

З и м о ю.

Хуртовина зьвіром вие,
Сніг холодний землю криє,
Дерева в срібло вбірає,
Шлях широкий засипає,—
А серденько ние, ние,
На хвилину не вгаває!

Чи ж усім є тепла хата,
Де дрібненькі немовлята?
Чи постачить їсти й пити,
Щоб жебрачить не ходити?
А чи може доля клята
Скаже торбу почепити?

Знаю я: весна настане,
З хмари сонечко прогляне,
Землю-матінку зогріє,—
Степ кругом зазеленіє.
Хто ж те поле, в шати вбране,
Бідаку тому засіє?

Вітер псом голодним вие
Ниви голі снігом криє,—
Степ неораний гуляє,—
Зерна людям не хватає.
А серденько ние, ние,
На хвилину не вгаває!

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

При кінці року.

„Слава в вишніх Богу“, гремить різдвяна пісня, але „на землі“ замість миру криваві страхи, й сліду благоволення не шукати „в чоловіцїх“. І гіркою іронією звучать півтретя тисячі літ повторювані могутні слова старозавітного поета про царство правди й любови, що настане на землі. Тисячолітні мури Софії не здужають відгородити від вражїнь житя, що в повнім контрасті до тих радісних обітниць до нині конвульсивно беться в поривах злоби й захланности; візантійські мозаїки й фрески не можуть відігнати від очей страшних і гірких образів того житя; ритмічні переливи сьпівів не в силі приспати, заколихати своїм ритмом рострївожені гадки. Як мало справдился з того, що віщував своїм огнистим словом пророк з приходу „великого совїта ангела“! як мало миру і благоволення прибуло за сі дві тисячі літ у людськїм житю!

І одначе в тїй нерівній боротьбі з людською злобою, захланністю, самолюбством, інерцією житя скільки разів сьвяткували свою побїду змагання до правди й справедливости, гуманність і любов!

Поколїння падали в сїй боротьбі, але їх діло знаходило нових оборонців і провідників, які затикали вкінці свої корогви на самих вершках твердинь злобної сили, котру поборювали. І ми побїдимо діти-недобитки убогої вдовиці України, тільки аби були сильні духом і волею, аби піднімали ся ненастанно над перешкодами самолюбства, невіри, страху, що загорожують нам дорогу, та були діяльні, активні. Ми поборемо, і по сїй нужденній блуканині по пустинї національного занепаду, ренегатства, зневіри народ наш вступить до тої обітованної землі, яка далеким маревим миготїла перед очима наших предків, як вони розбивали пута князївсько-дружинного устрою, як підіймали ся на „лукавих панів-Ляхів“, що засїли їх предковїчні землі й поробили їх невільниками на своїй батьківщинї... Вони не дійшли до тої обітованної землі,

не дійдемо може й ми—але ми підведемо до неї наших дітей і внуків—коли будемо сильні, діяльні, ідейні.

Тільки не завиваймо собі голову в м'яккі покривці ілюзій і мрій, не спочиваймо по кождім найменшій кроці наперед, не думаймо, що наше діло зробить хтось за нас—чи час чи люде. Час сам собою нічого не робить, і те що приносить він, як то кажуть, сам собою, наперед *перед часом* здобувало ся тяжкими й гарячими змаганнями та жертвами людей, які наважили ся пробити сей новий пролом в тяжкій інерції життя, і коли ся інерція нарешті уступила їх ударам, тоді приніс нам час сю переміну. А люде—иньші народности чи суспільні кляси здобуватимуть те, що буде безпосередно їм потрібне, і коли завоюють щось користне і для нас, ми не спроможні будемо використати того здобутку їх і для себе, коли у себе не приладимо своїх власних підстав для того здобутку. Тогож, що становить для нас задачу дня, якої не обійти ані обминути не можна в поступовім руху нашої суспільности—розв'язання національної проблеми,—того ніхто за нас не зробить.

Тільки ми можемо і мусимо сповнити її: вдихнути в безформенний все ще і пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя, звязати почутєм національної одности суспільні версти й кляси та ріжні територіальні части української землі й утворити ту національну підставу, на якій кождий нарід, кожда нація сучасна розвиває свою культурну чи суспільну еволюцію. У нас ще нема її. У нас, в переважній частині нашої людности, народнє, національне живе як прежиток, як останок старого життя, а культурна, чи суспільна еволюція приносить ся в формах чужих і розвиваєть ся не на основах національного життя, а поруч них, нищачи й ослабляючи їх: просвіта розповсюджуєть ся в формі російської шкільної науки, яка винародовлює молодіж; інтерес суспільний і культурний проявляєть ся в розширенню серед народа книжок і газет російських при повній байдужности до своїх, які єсть—бо й єсть їх дуже-дуже мало, і тільки що народжують ся; заінтересованне питаннями політичної чи суспільної еволюції проявляєть ся в легковаженню всяких на-

ціональних інтересів, мовляв занадто дрібних по нинішнім серйозним часам, і т. д. І виходить, що коли ми не подбаємо, щоб у нас кождий чоловік брав участь в культурнім чи суспільно-політичнім житю як Українець, щоб кожде культурне чи політичне домагання чи здобуток сам собою убирали ся в форму національну і здійснюючи, становили собою органічну частину нашого українського життя, доти будемо плентати ся між двома небезпечностями: Або треба заслонювати каганчик наших національних сьвятощів від подувів часу, щоб вони його не загасили новочасними культурними чи суспільними течіями—безуспішна й негідна робота в душі Бурчаківських Маяків 1840-х та ріжних українських консерваторів 1870-х рр. Або будуючи без українського фундамента новочасний культурно-політичний будинок, прийдець ся допомогати розкладу й руїні останків українського життя, положити хрест на все українське й задавити решту українського національного почуття проблемами економічною чи політичною розвою.

Щоб сього не було, Українці, беручи діяльну участь в тій суспільно-політичній еволюції, яка становить питання дня для народів Росії, повинні разом з тим з подвоєною горячковою енергією працювати над тим, щоб під сей суспільно-політичний будинок підложити національний фундамент. Задача нелегка й робота не мала, але час і обставини накладують на людей свої обовязки, і коли вояки, „по долгу военной присяги“, перед лицем фізичної смерти зносять в нервовім напруженню висилення й тяготи нечувані й неймовірні для иньшого, звичайного часу,—мусимо ми напружити ся так само перед лицем смерти національної, по долгу присяги горожан і членів українського народа.

Мої виводи в передостатній статі*), що українство в минувшій році себе „не оправдало“ і що *морально* воно стоїть тепер гірше, ніж стояло перед знесеннем заборон з українського слова, деякому з земляків здали ся занадто безрадісними, занадто песимістичними. Вказують, що українство все таки рухало ся,

*) З біжучої хвилі: Перша річниця російської конституції (Літ.-наук. Вістник 1906, XI).

поступило; вказують на деякі симптоми зросту української свідомости. Та я і не думаю того заперечувати чи легковажити. Українство, коли порівняти його становище перед роком, чи перед двома роками, безперечно поступило. Але сей поступ зовсім не відповідає тим змінам, які зайшли і навколо нього і в його власнім становищу, і не стоїть в ніякій пропорції до них. Коли б українське слово зіставалося далі під усіма давнішими заборонами, а українство зробило при тім такі кроки наперед, як тепер, то ми могли б з того тішити ся. Але ж за сей час українське слово, *de jure* принаймні, поставлено в такі ж умови, як слово російське чи польське, а українство рухається більше менше так, в такому темпі і в таких формах, як би на нім далі тяжіли заборони. Поки воно рухалося під заборонами, ми могли тішити ся навіть дрібним поступом його, як доказом його житевої сили; коли заборони упали, ці дрібні поступи стають страшним свідомством нашої народної безсильности. Поки тяжіли над Україною заборони, вони виправдували Українців в очах своїх і чужих—ними мовляв здержують ся живі народні сили; заборони упадають—народні сили не показують себе.

Нема чого заплющувати очей на страшні симптоми нашого національного упадку! Який незвичайно малий процент передплатників і читачів серед тридцятьмільонової української людности знаходять перші українські газети і журнали! Ні оден не може покрити навіть мінімальних коштів видання! Який незначний процент припадає далі на українську книжку в загальній сумі того, що обертається на українській території! Як слабо проявляє себе українська стихія в житю! Чим заявила себе розскріпощена українська література? Чим показали себе ті українські учені, які мовляв по українськи не писали тому, бо їм того забороняли? Як використовує українське громадянство, приміром, недавній дозвіл на заведенне української мови й літератури по приватних середних школах?

Чи не складається се на страшний образ глибокого занепаду, національного убожества? Певно, Українці не стали гірші через знесенне заборон, але вони не стали багато й ліпші. Вони пасивно перечікували „лихоліття“ заборон, але не подвоїли своєї

енергії, коли сі заборони стали упадати—а її треба було подвоїти, потроїти. Заборони служили „смягчающим обстоятельством“ нашої пасивності, тепер того „смягчающего обстоятельства“ не стало, і наша національна слабкість виступила у всій своїй наготі. І тому я казав, що при всіх поступках наперед українство тепер *морально стоїть гірше*, ніж стояло за часів найгірших заборон, і я думаю, що так воно й єсть.

Певне, на наш упадок, безсильність, дезорганізацію знайдеться ще багато пояснень і оправдань. Історик укаже, що національний занепад нинішній являється послідком того, що національне жите взагалі було слабе в нашім народі, що історичні обставини йому не сприяли, а перешкоджали, а винародовленне й деморалізація, плекане російською політикою останніх століть, його придумали до останку. Історик культури, який схоче винести присуд нашому поколінню й сучасному українському руху, скаже, що українське громаденство вийшло з-під вікового гнету так розбитим, дезорганізованим, національно деморалізованим, що трудно дивувати ся, коли воно не проявило в нових, лекших обставинах ніякої сили житевої енергії. Він оправдає ті одиниці, які пробували розбудити, з'органзувати сю розбиту масу, і скаже, що її зусилля не могли перебороти дезорганізованої безвладности сих мас.

Але такі „смягчающія обстоятельства“ мають свою вартість в очах історика, криміналіста, мораліста, але не супроти вимог часу, розвою фактів, ходу історії. Жите не питає тебе, чому ти не маєш сили—чи ти її пропив, чи з'їли їх незалежні від тебе перешкоди; але коли ти не маєш сил вибороти собі місце в житевій боротьбі—спускай ся на дно. І я дуже боюся, що як Українці будуть так легенько трусити собі підтюпцем далі, потішаючи себе, що вони все таки не стоять на місці, а поступають наперед, хоч і спізнюють ся й відстають від усіх потягів—курерських, почтових і товарно-пасажирських, котрими їдуть иньші люде, то вони можуть незадовго зістати ся за флагом зовсім і безповоротно. Боюся, що на се не треба буде навіть цілого столітя, а вистане, коли занедбане буде кількадесять літ—коли протягом одного покоління українство не стане нацією, то воно може стратити сю

можливість на завсіди. Події йдуть не однаковим темпом, і енергія життя не рівна. Процеси соціальні, політичні—так само і національні, для яких іншими часами треба було б століть, іншими часами розграють ся в границях десятиліть. Приклад перед очима—свіжа кривава рана українська, Холмщина. Півтисячолітя тутешня українська людність боронила своєї національності, бідна, темна, полишена своїми вищими верствами. Але досить було тридцяти-сорока літ безглуздої політики російської адміністрації, щоб розбити всі традиції, знищити всю силу сопротивлення, збити з позиції й оголомшити сю українську масу й загнати її в лапи польщини. І коли життя в Росії піде далі таким швидким темпом, як пішло воно в сих останніх двох роках, а українство не поспіє за ним, воно може спізнити ся на віки. Українці на своїй землі зістануть ся в ролі Поляків Шлезка—будуть національно меншістю на своїй предковичній землі, низшою народністю супроти Німців, які представляють верству власників, капіталістів, міської буржуазію, переважну масу інтелігенції, держать в своїх руках всі культурні й просьвітні інституції тим часом, як польській народности своїй зістаєть ся вірним селянство, незначна меншість міщанства й дрібні елементи інтелігенції. З сього становища тамошньому польському елементу немавиходу. Воно й думати не може про те, щоб знов стати хозяевами свого края.

І ми тепер іще можемо думати й говорити про український сойм (не в значіню територіальнім тільки, а й щодо національної зекраски), про українські університети, про можливість широкого національного українського життя, яке буде в стані задоволити всі вимоги культурного чоловіка у всіх галузях культурного життя. Але як ми не заложимо сильних і широких підстав для того національного життя тепер, скоро, в найблизшій часі, то потім буде вже пізно, і про університети і всякі такі інші річи вже не можна буде й думати, а прийдець ся навіки обмежити ся популярною літературою, дрібненькою белетристикою „для домашняго употреблення“, боротьбою про права горожанства української мови в народній школі, й тихо й помалу угасати з усім своїм українсь-

ким житем на своїй українській землі, уступаючи місце „насто-
ящій“ культурі—російській.

І знов мабуть найдуться земляки, яким сі слова здадуть ся не тільки занадто песимістичними, безнадійними, а може й небезпечними—мовляв, можуть підірвати віру й енергію в наших лю-
дах. Я того не думаю. Не гасити дух, а роздмухати його хочу, и невжеж він такий слабенький той український дух, що навіть і роздмухання не видержить? А роздмухати його треба. Я зовсім не хочу перебільшувати небезпечности, яка загрожує україн-
ству, а коли може навіть і перебільшую де що, то в кождім разі сеї небезпечности не видумую: вона єсть, вона може впасти на Україну, і ліпше занадто бояти ся й стерегти ся її, як замало. Ліпше, кажуть, приходити за годину перед поїздом, як на одну мінуту спізнити ся—а ми можемо дуже легко спізнити ся з усею своєю національною роботою й національними плянами, коли бу-
демо її вести полегеньку не числячи ся з часом і темпом житя, так як би жили „внѣ времени и пространства“.

Зрештою не кличу до якихось героїчних подвигів, не жадаю надлюдських діл. Потрібна тільки діяльність, витривалість, по-
важанне до себе й до свого народу.

Треба заложити перші підвалини національного житя—до-
бити ся того, щоб кождий член українського народу, на верхах і на низах, цїнив і дорожив національною, народною українською формою. Щоб селянин, так само й інтелігент цїнив і змагав до того, щоб кождий елемент культурного житя—чи буде то наука, чи просвіта, чи офіціальний, юридичний акт—подавали ся йому в народній, рідній, доступній формі. Щоб зникла ся дика класи-
фікація мови мужицької—української, й мов панських—московської та польської; щоб чоловік з народа зрозумів і відчув, що він не понижає себе в очах „просвіщених“ людей, держачи ся й жа-
даючи для свого ужитку зрозумілої рідної своєї мови, а підно-
сить свою людську і класову гідність, вимагаючи культурної ролі значіння для свого язика. Щоб інтелігент зрозумів вагу націо-
нального елемента, як підстави культурної й суспільної еволюції, зрозумів, що як наш нарід з своєї етнографічної підстави не зро-

бить підстави національної й не пічне жити як нація, то він му- сить умерти, розложити ся, зігнати як нарід, і перед нами замість процесу розвою й життя лежить на довгі віки процес агонії, роз- кладу й руїни. Щоб зрозумівши се, він не удавав філософа з недовчених бурсаків, як тепер, представляючи, що він, конешно, Українець, але „вище стоїть“ від усіх сих „національних дріб- ниць“, і признає, що се все „собственно не серьезно“. Инакше може бути таке, що ми й український сойм дістанемо, але в нїм 90% буде сидіти таких „тоже Малороссовъ“, яким все українське буде „не серьезне“; що Дума ухвалить науку на народній мові в народніх чи якихось иньших школах, а ті інстанції, від яких буде залежати се заведенне—дрібна земська одиниця, чи громада, чи шкільна рада, будуть ухваляти науку російську, „бо українському селянину російська книжка зрозумілійша ніж українська“; що на- віть самі селяне будуть говорити, що тепер не має бути вже му- жиків і панів, і вони не хочуть, щоб їх діти вчили ся мужицької мови, а нехай вчать ся панської. І не вивезуть тоді нас з тої біди ніякі конї високої політики.

Отже на сю азбуку національности, поки її у нас не ви- твердили міцно, мусять звернути особливу увагу всі интересова- ні українським національним житем. Ніхто не може вважати її за- надто низькою для своєї національної роботи. Преса, література, жива пропаганда повинні служити їй. Я не хочу тим сказати, що всяку иньшу роботу треба покинути, залишити. Противно, всі до- роги ведуть до Рима, по старому прислівю, і всяка робота в якій небудь сфері, ведена на українській національній основі, дасть певний прибуток і в зрості тої загальної національної самосвідомости. Але треба мати на увазі всюди і завсїди се перше завдан- не українства і памятати, що його нам не можна ані переступити ані обминути, й йому передо всім мусимо присьвячувати наші сили, нашу енергію, наші впливи.

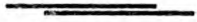
Візьмім напр. справу завтрашнього дня—вибори до нової думи. Ми, розуміється, не маємо права ані легковажити їй, ані занедбувати. Разом з усіми иньшими горожанами Росії ми по- винні старатися про те, щоб нова дума, як і стара, служила ви- разом змагань поступової, відданої інтересам народа, свободи й

поступу части суспільности. Але всяку можливість, яку дають обставини сих виборів, всякій свідомий Українець повинен використовувати не тільки для вияснення задач момента з становища загально-російського і в інтересах їх, а також з становища завдань і потреб українських. Українці повинні подбати про се—скільки дозволяють обставини передвиборні, щоб виборці й кандидати на послів мали докладне понятє, чого українська суспільність бажає від Думи взагалі й репрезентантів України з окрема. Кождий Українець виборець чи кандидат на посла має виступати виразно як Українець і член української партії чи політичної групи. Союзи й порозуміння можуть бути тільки міжпартійні, то значить кандидати-Українці, підпірані иньшими політичними організаціями, мусять зіставати ся членами партій українських, а не вступати в партії иньші. Як відомо при попередніх виборах Українці переважно виступали як члени иньших, не українських партій, і се було потім головною причиною, що вони не могли і в Думі звязати ся в українську партію або український політичний міжпартійний клуб, бо були звязані з иньшими партійними організаціями. Тому українська демократично-радикальна партія перед нинішніми виборами заздалегідь остерігла своїх членів, аби не виступали членами яких небудь російських партій, і се остереження має не тільки тактичне, а й глибоке, принципіальне значінне-вихованне в нашій суспільности національного почуття, так безмірно слабого в ній. І з сього становища даний момент повинен бути використаний для ширення в найширших кругах суспільности понять національної солідарности й національної дисципліни—на ґрунті, розумієть ся, поступово-демократичного українства, яке одно тільки може бути основою українського руху, тим часом як напр. перенесенне українства на ґрунт реакційний або противний інтересам народніх мас, було б суперечністю з його власними завданнями, викривленнем і зрадою українським інтересам. На спільнім ґрунті поступово-демократичного українства,

¹⁾ Про се див. ширше в статі д. Порша, писану незалежно від сеї статі, як і моя статя—незалежно від його. Очевидно, двох поглядів на задачу момента не може бути Українців всіх поступових партій і напрямів.

то значить—на ґрунті національних інтересів, взятих з становища поступового і демократичного, повинні зійти ся, на певних спільних точках, всі українські партії, політичні групи і одиниці з огляду на загрожене становище українства в теперішніх часах. І поза таким національним союзом—формальним, чи хоч би моральним, українських партій та політичних груп, властиво не повинно бути місце для Українця, який хоче бути Українцем—то значить не хоче зрадити українському народови в теперішнє „время люте“. Се пересвідчення треба ширити й зміцняти скрізь.

Так, на сім конкретнім прикладі, розумію я приложенне національної азбуки до високої політики. В ній і по за нею тої азбуки мусимо пильнувати неустанно. Инакше може бути з нами біда.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Виборча реформа.—Становище „Руського Клубу“.—Австрійська соціяльна демократія против своєї програми.

Рік 1906 будучі історики певне вважати-муть епохальним роком у розвитку Австрії, бо в ній Австрія зробила такий важний крок задля здемократизованя державного устрою, як заведенє загального, безпосередного, рівного і тайного права голосованя до державного парламента. Новий, 1907 рік застає виборчу реформу вже ухваленою і в палаті послів і в палаті панів, і хоч задля деяких дрібних формальностей її ще не проголошено законом, то все-ж таки праця над нею вже закінчена і народи Австрії можуть з новим роком витати й новий виборчий закон.

Протягом цілого 1906 року ми пильно слідили за тою творчою роботою, яка вела ся в австрійськїм парламентад над виборчою реформою, зазначуючи кождий новий крок у тій роботі та оцінюючи його зі становища демократичних принципів, яке було також становищем українського народу в Галичині; отсю хроніку творчої роботи над виборчою реформою доповнимо тепер останніми звістками.

І так парламентарна комісія для виборчої реформи на самім кінці своїх робіт наткнула ся на таку трудність. Ухвалюючи виборчий закон, великі партії кожда рвала, що було можна, зовсім не дбаючи про рівність виборчого права. Коли-ж прийшло ся ухвалювати, як може бути змінений виборчий закон, то, очевидно, в комісії утворили ся два ворожі табори: ті, що нагарбали собі більше, як їм належало ся, домагали ся як найбільшого забезпеченя свого „стану володїня“; ті знов, що їм лишили ся лиш окрухи, жадали, аби новий виборчий закон було можна змінити як найлекше. Перше домаганє репрезентували Німці, домагаючи ся для зміни виборчого закона т. зв. кваліфікованої більшости $\frac{2}{3}$ голосів; друге Чехи, які заявили, що коли до зміни виборчого закона не буде вистарчати звичайна абсолютна більшість, то вони радше повалять усю виборчу реформу. Поляки, як звичайно, стояли на своїм „краєвім“ становищі: нехай дієть ся, що хоче, тільки їх стан володїня в Галичині мусить бути забезпечений.

В кінці між домаганнями Чехів і Німців прийшло до компромісу, а саме, що для зміни виборчого закона має бути присутна в парламента кваліфікована більшість ($\frac{2}{3}$), яка вже про зміну може рішати звичайною більшістю. Поляки-ж переперли своє жадане в цілости, добивши ся постанови, що коли буде мова про зміну способу вибору посла в округах, що вибирають по два послы, або про зміну поділу двомандатових округів, то про се можна буде рішати лиш тоді, коли на засіданю буде присутна бодай половина послів з даного краю. Таким „законодатним“ стилем сказано, що до зміни способу вибору посла або поділу округів у Галичині треба буде присутности половини галицьких послів. Таким чином український нарід не лише позбавлено рівного виборчого права на користь Поляків, але й здобує рівного права в будучности вчинено залежним виключно від волі Поляків, які при найліпшій результаті виборів для Українців розпоряджати-муть $\frac{3}{4}$ галицьких мандатів.

В повній палаті послів праця комісії не стріла ся з поважнішими трудностями і палата послів ухвалила виборчу реформу в редакції комісії, тільки з деякими незначними змінами. Поважніша боротьба в повній палаті послів виникла лише в справі плюрального голосованя, яке мало між консервативними кругами численних прихильників, але верх узяли таки противники плюральности.

За те на поважну трудність наткнула ся виборча реформа в палаті панів. Палата панів дуже добре розуміє, що кожний крок у напрямі демократизації палати послів,—се прискорене упадку тих суспільних ідеалів, яким поклоняють ся члени палати панів, і тому вона хотіла здержати ту демократизацію палати послів. А зробити се задумала вона, вставивши в виборчу реформу як поправку плюральне голосоване, а саме, що кожний виборець, який скінчив 35-ий рік життя, має мати ще один голос.

Крім того палата панів здумала скористати з нагоди та зреформувати себе саму. Вона, як звісно, складається з двоякого рода членів: одні засідають там на підставі свого роду чи уряду других іменує цїсар. Отже часто трапляло ся так, що правительство, хочаби мати для якогось закона в палаті панів більшість, іменувало відповідне число людей, про яких знало, що вони прихильні тому закону, членами палати панів, і таким чином зводило палату панів до ролі послушного собі знарядю. Отже тепер палата панів порішила запобігти сьому на будуче, домагаючи ся,

аби правительство мало право іменувати лише 150—170 членів палати панів.

Сі дві річи: плюральне голосоване і *numerus clausus* іменованих членів палати панів прийнято в комісії палати панів для виборчої реформи і здавало ся, що об опір палати панів розібеть ся ціла виборча реформа. Бо коли б палата панів була справді держала ся свого, тоді цілий проект виборчої реформи мусів би був іще раз вернути до палати послів, що справу на дуже довго затягло би. А що законодавчий період палати послів уже кінчить ся, то нові вибори мусіли-б хіба відбувати ся ще по старому закону. Одним словом, палата панів була-б поставила державну машину в дуже скрутне положене. Але в справу вдало ся правительство, якому залежало на тім, аби довести до доброго кінця те, над чим воно працювало цілий рік, і під його натиском палата панів відступила від домаганя плюрального голосованя, діставши за те згоду правительства на *numerus clausus* своїх членів. Проект виборчої реформи ухвалено в палаті панів в такій редакції, як і в палаті послів, і коли лише палата послів ухвалить *numerus clausus*, виборча реформа буде оголошена законом. Нові вибори до австрійського парламенту, які, здаеть ся, будуть назначені на кінець марта, переводити-муть ся вже на підставі нового виборчого закона.

Протягом цілого року ми пильно виказували всі подробиці, всі прикмети й хибі нового виборчого закона, так що тепер лишаеть ся дати лиш коротке резюме тих виводів. І так на прикмети нового виборчого права вказують його атрибути: загальне, безпосередне, рівне і тайне. Кождий повнолітній громадянин мужьського пола має право голосу, кождий віддає свій голос безпосередно на посла, кождий в однім і тім самім виборчім окрузі має рівний голос, яким вибирає спільного посла, і кождий в кінці голосує тайно. А хибі нового виборчого закона,—що ті атрибути його не проведені консеквентно. І так нове виборче право незовсім загальне, бо від нього виключено всіх громадян жіночого пола. Так само воно тільки на перший погляд рівне, в дійсности-ж аж кишить від нерівностей. Справді рівне виборче право полягає не тільки на тім, аби кождий громадянин мав один голос, але й на тім, аби голос кожного громадянина мав однакове значіне. А сього як раз у новому австрійському виборчому законі немає. В цілій державі нема ані одного

краю, ані одної нації й ані одного виборчого округу, в яких один посол припадав би на таке саме число громадян, як у другому краю, в другій нації, в другому окрузі. Значить, між поодинокими краями, між поодинокими націями й між поодинокими округами існує велика нерівність виборчого права, така страшна нерівність, що коли пр. в Італійців один мандат припадає на 38.000 людности, в Українців припадає він аж на 102.300 людности.

З усіх націй австрійської держави найгірше на виборчій реформі вийшли Українці. По новому виборчому закону один мандат припадає в Австрії пересічно на 49.674 людности. По сьому обчисленю при рівнім виборчій праві для українського народу в Галичині й на Буковині повинно-б бути призначено 68 мандатів. Тимчасом новий виборчий закон призначає йому 33 мандати (28 у Галичині і 5 на Буковині), значить, 35 або 106% менше! Так виглядає рівність виборчого права українського народу супротив інших народів в Австрії. Коли ж візьмемо під увагу тільки Галичину, де живе переважна частина українського народу в Австрії, то побачимо, що зі 106 галицьких послів для Українців приначено 28 себто 26,40%, хоч вони, творячи 42,20% галицької людности, повинні б мати такий-же процент, себто 45 послів. Що більше, навіть у Східній Галичині, на українській землі, де Поляки стачовлять тільки національну меншість, новий виборчий закон признає Українцям 28 послів, а Полякам 30, значить, з національної більшости робить політичну меншість.

Щоби довести до сього, пороблено в Західній Галичині виборчі округи значно менші як у Східній, повикроювано в Східній Галичині як мога більше міських виборчих округів, у яких українські національні меншости зовсім пропали, і в кінці заведено в сільських округах т. зв. пропорціональну систему, яка полягає на тім, що в однім окрузі вибираєть ся двох послів, з яких один має дістати над 50%, а другий над 25% голосів. Сей другий посол призначений для Поляків у Східній Галичині, коли вони в яким окрузі творять над 25% людности.

І так уже сам закон призначає для Українців тільки 28 послів. Але се не значить, що український нарід справді вибере тих 28 послів і що вони справді будуть такі, як нарід захоче. „Польське Коло“ кількома відповідними постановами постарало ся так обмежити свободу виборів у Галичині, що адміністрація

мати-ме на вибори великий вплив, а що адміністрація стоїть за польською шляхтою, то й на вибори буде вона впливати в тім напрямі. І так ухвалено, що вибори в Галичині відбувати-муть ся тільки в тих громадах, які мають над 1.200 людности (в інших краях держави така норма 500 людности), інші-ж, менші громади мають бути злучені в групу з одним місцем вибору, яка не може перевищати 5.000 людности. Через те участь у виборах буде слабша, а чим менша масова участь людности в виборах, тим вигіднійше для консервативних кандидатів. Далі ухвалено, що вибори в Галичині можуть відбувати ся протягом трьох днів, коли в інших краях Австрії вони відбувати-муть ся тільки в однім дні. Се значить, що галицька адміністрація, маючи на вибори три дні часу, зможе легше повести їх на користь польсько-шляхотських кандидатів.

В кінці новий виборчий закон не тільки віддає Українців у Галичині під національно-політичне пановане Поляків, але крім того й визволене з-під того пановання робить залежним виключно від волі Поляків, бо лиш тоді виборчий закон для Галичини буде можна змінити, коли на се згодить половина галицьких послів. Половина галицьких послів—53, а польських послів із Галичини мусить бути 78...

Ми бачили, як ані правительство в редагованю своїх проєктів виборчої реформи, ані комісія в ухвалюваню їх не числили ся з домаганнями українського народу, навпаки, кожда зміна правительственного проєкта, кожда ухвала комісії були новою наругою над рівністю виборчого права і над українським народом. Супротив того становище українських послів, зорганізованих в „Руський Клюб“, в боротьбі за виборчу реформу було дуже важке. Се правда, що „Руський Клюб“ не використав як слід усіх політичних моментів і зробив кілька промахів,—пр. до комісії вислано посла з Буковини, д. Мик. Василька, хоч було звісно, що буковинські Українці на виборчій реформі вийдуть не эле і треба буде бороти ся головно за виборчу реформу для галицьких Українців, до чого треба було чоловіка, який знав би ліпше від д. Василька галицькі обставини і не мав у тій боротьбі звязаних рук оглядом на Буковину,—але в парламентарній боротьбі, де рішає число голосів, мабуть не можна-б було повести справи бо гато кориснійше, хоч-би той самий „Руський Клюб“ складав ся з людей, як найідеальнійших з кожного погляду. Коли парламен-

тарна комісія покінчила свою роботу над виборчою реформою, перед „Руським Клубом“ стелив ся двоякий шлях: або в спілці з іншими противниками виборчої реформи (без огляду на їх ідейні мотиви) обструкцією не допустити до ухвалення такої виборчої реформи, евентуально улягти в тій боротьбі, або уступити перед насильством без боротьби. В краю думки були поділені: одні домагали ся обструкції, інші були против неї. Справу рішив „Руський Клуб“, ухваливши трьома голосами против двох обструкції не робити. Опісля показало ся, що та обструкція не була б мала великого значіння, бо по перше—бракувало їй відповідних сил, а по друге прихильники прийнятого комісією проекта виборчої реформи постарали ся поставити сей проект на денний порядок при помочи наглого внесення.

Понехавши намір обструкції, „Руський Клуб“ постановив виступити перед повною палатою з відповідними поправками до виборчої реформи й зажадати від правительства й послів „в імя справедливости“ усунення хоч деяких виїмкових постанов для Галичини. Природна річ, що ані одного жаданя їх не сповнено. Великі партії й правительство не на те ухвалювали постанови в комісії, аби їх змінювати в повній палаті. Дійшовши до сього кінця, „Руський Клуб“ зложив заяву, що в дальших нарадах над виборчою реформою участи не брати-ме, й його члени опустили салю засідань.

„Ми, заступники українського народу,—заявили члени „Руського Клубу“ устами посла Романчука, виказавши несправедливість виборчої реформи супротив свого народу,—не можемо співділати при обдираню його з прав через дальшу участь в ухвалюваню сего закона. Ми констатуємо, що коли український нарід доси все вірно сповняв свої обовязки супротив держави й корони, сі чинники своїх обовязків супротив українського народу не сповнили. Зогляду на тезглошуємо в імени українського народу торжественний протест против сього рабунку його прав. Заявляємо, що не признаємо за закон сих ухвал, якими знасилувано нас і які австрійську державу покривають ганьбою. Всіх тих, що винні сим ухвалам, робимо відповідальними за їх наслідки“.

Сей протест в імени народу, який найбільше із всіх народів Австрії бажав виборчої реформи, ждучи від неї визволення

цілої нації від національно-політичного поневолення,—се найліпша характеристика цілої австрійської виборчої реформи.

Отся заява українських послів мати-ме, очевидно, тільки теоретичне значінє, значінє теоретичного протесту поневолених, яким уже нікуди далі йти законним шляхом. Практичне значінє мала-б вона тільки тоді, коли-б український нарід у Галичині реально став на тім, що не признає виборчої реформи за закон, і не лише в теорії, але і в практиці не вважав обовязковими для себе ані нової виборчої ординації ані цілої законодатної діяльності вибраного на підставі тої ординації парламенту,—одним словом, коли-б український нарід перейшов уже раз від протесту-слів до протесту-діл. Одначе на се зовсім не заносить ся. Заявивши теоретично, що виборчої реформи не признають за закон, українські політики вже займають ся практичним переведенєм виборів на підставі того непризаного ними закона, й не думаючи про практичні наслідки свого теоретичного протесту..

З окрема належить ся бодай загальна оцінка австрійській соціяльній демократії за її становище в справі виборчої реформи. Отже треба зазначити, що від першої хвилі, коли показало ся, що справа виборчої реформи в Австрії починає реалізуватися, вона заховувала ся супротив неї крайно опортуністично. Виборча реформа по заповіди Гавча в парламенті 28 падолиста 1905 р. являла ся безперечно кроком наперед до здійсненя соціяльно-демократичної мінімальної програми в сфері виборчого права, хоч уже й та заповідь давала ясно зрозуміти, що виборче право не буде ані абсолютно загальне (виключене від нього жінок) ані фактично рівне (охорона й побільшенє „стану посіданя“ тих націй, які свій „стан посіданя“ завдячують виключно привілеям куріяльної системи). Коли-ж та заповідь почала реалізувати ся в правительственных проєктах, в нарадах комісії, в парламентарних дебатах, одним словом, коли виборча реформа перейшла дорогу від заповіди Гавча до ухваленя її в другім і третім читаню в палаті послів, то на тій дорозі, встеленій що-раз більшими уступками для ворогів рівного виборчого права, стала вона просто карикатурою рівного виборчого права. Одначе австрійська соціяльна демократія ані разу не заявила ворогам рівного виборчого права „годі далі!“ з такою рішучістю, на яку її повинно було стати, а приймала всі їх жаданя, умиваючи тільки як Пилат руки теоретичним зазначенєм свого програмового становища. Правда,

один раз, против системи плюральности, виступила вона рішучо, але супротив такої нерівности виборчого права, яку вводить австрійська виборча реформа, система плюральности була би тільки острійшою формою нерівности.

Замість старати ся скільки змога обмежити жаданя ворогів рівного виборчого права, соціяльна демократія стала на тім, що аби чим скорше довести до здійснення виборчої реформи, треба сповнити всі їх жаданя. До особливої крайности довела вона свій опортунізм що до Галичини. Польська репрезентація, не маючи відповідної противваги в числі української репрезентації, діставала для Галичини буквально все, чого зажадала; за для неї зроблено з Галичини якийсь окремих край, у якім обовязують зовсім інші виборчі закони, як у всіх інших краях держави; за для неї національно-політичне положене української нації в Галичині навіть погіршено супротив дотеперішнього. Се характеристична річ для австрійської виборчої реформи, що вона відбувала ся під кличем: зберегти й розширити дотеперішні національні привілеї. І соціяльна демократія против зберігання національних привілеїв не мала нічого иншого крім пілатівських теоретичних заяв, дарма, що національні привілеї се лише форма, яка забезпечує на далі економічні й соціяльні привілеї богатих клас упривілейованих націй.

Очевидно, від такої загально-державної партії як соціяльна демократія годі вимагати, аби вона всю свою увагу звернула на справу виборчої реформи в однім краю—в Галичині. Ми розуміємо, що вона могла згодити ся на гірше виборче право для пролетаріяту одної нації в одній части краю за ціну ліпшого виборчого права для пролетаріяту інших країв і народів. Але так сліпо приймати всі домаганя „Польского Кола“, не роблячи їм ніяких серйозних трудностей, так не звертати уваги на виїмкові постанови для Галичини поза парламентом, перед робучими масами і в масових виступах, і ще до того накидати ся на ті українські партії, які не хотіли одушевляти ся тою реформою, що приносить їм народова національно-політичне закріпощене, укріплюючи його спеціяльно-галицькою „петрифікацією мандатів“ на довгі-предовгі часи,—се вже навіть і для найбільшого політичного опортунізму для такої революційної і пролетарської партії, якою величає себе соціяльна-демократія, рішучо за велике відречене від своїх принципів. Коли для добра пролетаріяту всіх інших країв і наро-

дів Австрії можна було згодити ся на гірші виборчі права для українського пролетаріату в Галичині, то вже ніяк не можна було з одити ся, аби те гірше положенє українського пролетаріату стало таке безвихідне, яким воно стало через постанову, що для зміни виборчого закона в Галичині треба присутности половини послів із Галичини. Можна вимагати від якоїсь часті пролетаріату, аби він для добра пролетарського загалу приніс якусь хвиливу жертву,—але класти справу так, що для добра пролетаріату всіх інших країв і народів український пролетаріат у Галичині має остати невольником польської нації доти, доки вона сего захоче,—се гіркий насміх над ідеєю інтернаціональної солідарности пролетаріату.

Як сліпо соціально-демократичний парламентарний клуб сповняв усі забаганки „Польського Кола“, се найліпше видно з його становища в справі розширення краєвої автономії, піднесеній у комісії послом проф. Старжиньським. Всупереч своїй програмі і без найменшої потреби соціально-демократичний клуб голосував за внесенем проф. Старжиньського, що заповів устами Дашиньського в отсій, також на скрізь пілатівській заяві:

„Ми передовсім думаємо, що проєктовані зміни в III статі основного закона з 21 грудня 1867 р. Вдз. ч. 141 не стоять у ніякім внутрішнім звязку з виборчою реформою.

„Ті зміни не мають також нічого спільного з бороненою нами програмовою автономією націй і з їх емансипаційними стремліннями.

„З окрема що до Галичини заявляємо: Доки з 1,600.000 дорослих муштин у краю один мільон не має ніякого виборчого права до сойму, доки вибори до сойму не загальні й рівні, що більше, доки вони посередні й явні, доки 2000 поміщицьких родів на основі своїх виборчих привілеїв панують абсолютно в цілім соймі, доти не маємо ніякої причини голосувати за розширенем власти такого сойму.

„При тім висловлюємо наше переконанє, що правдива автономія народів і їх країв може бути здійснена через загальне, рівне, безпосередне й тайне виборче право до всіх законодавчих інституцій і через охорону національних меншостей.

„З огляду на те, що § 12 по умотивованю свого автора не має бути нічим иншим, як тільки—все таки більше декламаторською як автентичною—інтерпретацією колишнього § 12 основного

державного закону з 1867 р., з огляду на те, що ми доказали цілим нашим становищем у боротьбі за виборчу реформу, що всім партіям, які спершу опирали ся виборчій реформі, хочемо улекшити вступ на міст, який веде до рівного права, розуміть ся, лиш на стільки, щоби через такі уступки принцип рівного права не був нарушений,—заявляємо, що серед даних обставни будемо голосувати за III статєю¹⁾).

Отсе становище соціально-демократичного клубу в справі розширення краєвої автономії передовсім противить ся програмі. Національна програма австрійської соціальної демократії, ухвалена на з'їзді в Берні моравським 1899 р., постановляє: 1) Австрію треба перебудувати на союзу державу національностей. 2) Замість історичних коронних країв мають бути утворені національно відграничені автономічні території, в яких законодавство й адміністрацію виконує національний сойм⁴. Значить, національно-політична програма австрійської соціальної демократії домагається заведеня в Австрії територіяльно-національної автономії. Отже по програмі соціально-демократичний клуб міг би був голосувати тільки або за поділом Австрії на національно відграничені автономічні території або за такою переміною в теперішній краєвій автономії, яка була-б бодай мінімальним поступом у напрямі до заведеня територіяльно-національної автономії. А тимчасом таке розширене краєвої автономії, якого домагало ся „Польське Коло“ і за яким голосували соціально-демократичні послы, не тільки не являє ніякого поступу у напрямі до заведеня територіяльно-національної автономії, але навпаки, воно робить реформю, нехай і незначною, в зовсім противнім напрямі, бо всяке розширене краєвої автономії се скріплене сили пануючої національності в краю, тої національності, яка всіми способами буде опирати ся заведеню територіяльно-національної автономії. Можна зрозуміти й оправдати компроміс що до скількості принципу, пр. компроміс австрійської соціальної демократії в справі цілої виборчої реформи, де вона вдоволила ся таким виборчим правом, яке являє ся лиш одним етапом на шляху до того виборчого права, якого домагається соціально-демократична програма,—але компроміс що до якості принципу, згода на принцип, зовсім

¹⁾ Stenographisches Protokoll. Haus der Abgeordneten. XVII. Session. 452. Sitzung, Samstag, den 17. November 1906, стр. 39969.

протиний тому, який проповідує ся в програмі, се вже відречене від самого принципі. І соціально - демократичний клуб, голосуючи за внесенем проф. Старжинського, тим самим відрік ся принципі територіяльно-національної автономії, а що він се міг зробити, то се значить, що соціально демократія виставила той принцип у своїй програмі тільки для зятягнення в свою організацію пролетаріяту поневолених національностей, не думаючи серіозно добивати ся його здійснення. І справді, коли вона агітувала за територіяльно-національною автономією так серіозно і так горячо, як за иншими точками своєї мінімальної програми?!

А відрікаючи ся принципі територіяльно-національної автономії, вмила вона як Пилат руки... Внесенє Старжинського не має нічого спільного ані з виборчою реформою ані з її програмою, але що воно має бути тільки інтерпретацією дотеперішнього закона, і то більше декляматорською як автентичною (панове соціальні демократи, чи ви справді такі наївні, що думаете, що „Польське Коло“ розбивало ся б за „автентично-декляматорською“ інтерпретацією закона, коли-б не сподівало ся від неї користи для пановання польської шляхти в Галичині при помочи сойму?!), і що вона бажає улєкшити вхід на міст до рівного виборчого права всім партіям, які спершу опирали ся виборчій реформі, то й голосувати-ме за внесенем Старжинського. І пощо? Чи справді се було потрібне, аби улєкшити „Польському Колу“ вхід на міст до рівного виборчого права? Допустім, що навіть так, що „Польське Коло“, коли-б палата відкинула внесенє Старжинського, було-б відповіло на се поваленем цілої виборчї реформи. Отже навіть тоді соціально-демократичний клуб не потребував відрікати ся своєї національної програми, бо, як показав результат голосованя, за внесенем Старжинського було 201 голосів, против нього 31; значить, коли-б і соціальні демократи голосували против, то за внесенем усе таки була би кваліфікована більшість $\frac{2}{3}$ (191 против 41). А неможливо, щоби результат голосованя не був звісний бодай у приближеню з гори.

В заяві соціально-демократичного клубу є окремих уступ про Галичину, в яким ані словом не згадано, що за розширенем власти галицького сойму не можна соціальній демократії голосувати доти, доки Галичина не буде поділена на дві національно відграничені автономічні території: польську й українську. Доси лиш польська соціально демократія промовчувала справу поділу

Галичини й робила розширене галицької автономії залежним тільки від демократизації галицького сойму; тепер се становище, суперечне з національною програмою австрійської соціальної демократії, дістало також санкцію соціально-демократичного посольського клубу. Воно, коли-б мова йшла про самого Дашинського, не було-б ніякою новиною, бо він і тов. не від нині приймають всепольський „milion Polaków na Rusi“ за реальну величину і вважають Східну Галичину за край польсько-жидівсько-український який через те нема ніякої основи відділювати від Західної Галичини, але все цікаво, що в соціально-демократичнім клубі, який має більше інтернаціональний характер, нема нікого, хто вкоротив би анти-програмові історично-польські фантазії Дашинського.

Одначе се відреченє соціально-демократичного клубу від своєї національної програми не остало й без користи. Воно було тою каплею, що сповнила чашу невдоволення з націоналістичної політики Дашинського і тов. у одній частині українських соціальних демократів,—які доси мали для тої політики одні сліпу похвалу, другі вправді невдоволенє в серці, але оправданє на-зверх, а всі разом лайку на тих, що поважили ся показувати ту політику у властивім сьвітлі,—і те невдоволенє вилило ся публичним протестом у черновецькім „органі української соціально-демократичної партії для сільського робучого люду“—„Землі і Волі“ (ч. 38 з 22 падолиста 1906), де в статі п. н. „Виборча реформа в парламенті і сецесія руських послів“ читаємо:

„Перейшов відтак внесок комісії на розширене крєєвої автономії... Таким способом і галицький сойм, який нині є в руках шляхотсько польсько-злодійської голоти, буде мати ще більшу власть і силу. Надармо відкликували ся руські послы до сумління та почуття справедливости інших послів, щоби не допустили до відданя українського народу на поталу польській шляхті... Послы були глухі. Моя кривда не болить другого! На сі відклики руських послів були також глухі—на превелике диво—і соціально демократичні послы. Щоб кермувало ними, що вони голосували на перекир своїй програмі за краєвою автономією, годі збагнути. Нам здаєть ся, що соціально-демократичні послы уягли едино хоробливим забаганкам тов. посла Гната Дашинського, яких жерелом є не щирый соціаль-демократизм, а так званий польський соці-

яль-патріотизм *). Як раз той соціаль-патріотизм казав йому записати ся до слова й заявити ся в імени своєї партії за внеском проекту“.

Сей протест черновецької групи українських соціальних демократів „Воля“, орган української соціальної демократії Галичини, збула кпинами, що, мовляв, черновецькі товариші, роблять конкуренцію д. Лозинському в його шовінізмі супротив польської соціальної демократії. „Земля і Воля“ в відповіді на се іронізоване перепросила за занадто різкий тон у своїм виступі, і на разі на тім скінчило ся. Ширшої принципіальної дискусії сей протест не викликав. Хто має власть, той не бавить ся в дискусії...

Становище австрійської соціальної демократії в справі виборчої реформи, се добра ілюстрація шкідливости державного централізму, який у соціальній демократії веде за собою партійний централізм. Ми певні, що коли-б мова йшла лише про Східну Галичину, то українська соціальна демократія поборювала би таку виборчу реформу з такими гарантіями для Поляків на будуче всіми способами. А так, для добра пролетаріату інших народів „спільної вітчизни“—Австрії, вона не тільки мовчить, але ще й мусить бути вдоволенна...

*) Той соціаль-патріотизм посла Дашинського і тов., який узяв верх у польській соціальній демократії, страшно шкідливий для робітницького руху в Галичині загалом. Він мстить ся вже тепер тай мстити-меть ся й на будуче на рухови.—У вага редакції „Землі і Волі“

З російського життя

Відійшов в минуле людської історії ще один рік — другий рік визвольного руху в Росії, рік повний великих і розбитих мрій та несподіваних втрат, рік грізний і суворий,—і мимоволі рій невідступних, болючих питань насовуєть ся на порозі нового року.

Що приніс соціально-політичному розвитку Росії та загально-людському поступови сей рік, який так сумно почав ся і не менш сумно закінчив ся? Чи полекшив він страждання народних мас? Чи розв'язав він хоч одно із тих „проклятих“ питань, міряди яких невідступно стояли перед очима, пекли страшним вогнем серце і розум всіх споріднених з народними масами, перейнятих їх інтересами? Чи удержав він, нарешті, хоч здобутки тої славної народньої побіди, яка поставила Росію в ряди великих держав Європи?

І пильно оглянувши весь 1906-й рік, ми повинні на всі запитання відповісти: ні, ні і ні. Він не тільки не посунув наперед справи народнього визволення з під бюрократичного ярма, а ще й не здолав навіть удержати здобутків 1905 року.

І коли б треба було в кількох словах схарактеризувати сей рік, так ми б назвали його роком—реставрації абсолютної самоволі бюрократії, якої не знали попередні роки політичного життя Росії. Ледве, чи ми, хоч скільки-небудь прибільшимо, коли скажемо, що певне ще ніколи реальна політична дійсність не стояла в такій гострій суперечности до тих принципів, які покладено було в основу царського маніфесту 17 жовтня. Здаєть ся, бюрократія зробила все можливе, аби ясну і „непохитну“ волю маніфесту перекрутити та весь царський маніфест „поставити на голову“ автократичної бюрократії.

Справді. Пункт перший маніфесту оголошував „непохитні

основи горожанської волі“, „дійсну недоторкальність особи, волю сумління, слова, зібрань та спілок“. Не покладаючи рук, невпинно працювала бюрократія, почиваючи від 18-го жовтня 1905 року, над переведенням сього принципу в життя.

Від „недоторкальності“ особи вона лишила одні тільки, часто страшні спогади у всіх тих, хто схотів покористувати ся сим правом „людини“. Ледве, чи була коли така „торкальність“ особи, таке легковаженне людської істоти, таке нехтування людським життям, як після оголошення „свобод“. Одиною ріжницею від минулої діяльності бюрократії було в сучасному лише те, що такі відносини бюрократії до людської особи стали масовим.

Те, що ще років три тому здалося б фантазією божевільного, тепер стало дійсністю. Наведемо кілька цифр для порівняння. Від 1891 р. до 1895 було що року пересічно десять кар на смерть, від 1895 до 1905 р. пересічно 16, а за два місяці (26 августа до 31 жовтня) було покарано на смерть 510 душ. Пригадаймо, що навіть в часи втихомиренья польського повстання 1863 року відомий Муравев покарав на смерть всього 250 душ, тодіж за один сей рік покарано на смерть біля 1500. Здаєть ся, вже все зроблено для того, щоб швидко і жорстоко карати. Вся країна окута кайданами виключних законів, крім де-кількох губерній. Указом 26-го серпня заведено „воєнно-полевие“ суди, сей глум над юстицією. Але і сього мало. І адміністратори, власть яких над кожним громадянином досягла нечуваних розмірів, роблять свої закони. „L'état c'est moi“—принцип всіх сих великих і дрібних адміністраторів російської імперії, „им же нѣсть числа“. Один загрожує, що буде адміністративно карати на смерть всіх тих, у кого буде знайдено бомби або щось подібне, другий обіцяє розстріляти все населенне, коли воно на протязі трьох днів не віддасть всієї зброї.

Коли так мало цінуеть ся людське життя, так чи дивно, що воля людської особи стала справжньою іграшкою в руках все-сильної бюрократії. Труси і арешти прийняли настільки незвичайні розміри, що ледве чи не і мешканець з кожних 100 сидів, або ж сидить в тюрмі, чи участку. Тюремна повинність, як і військова, що далі то більше стає вселюдною з тою тільки ріжницею, що ні роки, ні становище, ні здоровля—ніщо не спиняє адміністрацію і жандармерію перед арештами. Діяльність військових і невійськових судів дійшла прямо до *pes plus ultra*. За 1906-й рік

засуджено на каторгу певне біля 1000 душ не менше як на 10000 років. Кольонізація найтемніших закутків Сибіру, як от Наримський або Туруханський край, стала можливою в широких розмірах тільки в наші часи.

От така була „дійсна недоторкальність особи“. Не гірше стояла справа і з иньшими „свободами“. Шеста велика держава— преса зазнала неможливих нападів. На великій російській долині після сього нападу лишило ся сього року далеко понад тисячу газетних і журнальних трупів. Золоті часи повної волі слова, яка була в жовтні падолисті 1905 року, промайнули, наче якась чарівна казка. Та горда мова, що в ті часи катувала скорпіонами бюрократичний режім, потроху змовкала. І заведена урядом воля друку була саме тим, що приборкало вільні крила вільної преси. Перед „Временными правилами о печати“ 1905 і 1906 року, які ставляли пресу в повну залежність від адміністрації, преса мусіла схилити свою горду голову.

З волі спілок і зібрань (правила 4 марта 1906 року) скористувались лише організації істинно-руських людей, „общество активной борьбы с революцией“, „Каморра народной расправы“, „Союз русского народа“, які були майже одинокими визнаними рядом „політичними течіями“, коли не рахувати „істинно-руського Союзу 17 Октября“ та анемічної партії швидче „Смирного“, аніж „Мирного Обновленія“.

Закони про страйки городських і сільських робітників були власне законами проти страйків, законами незвичайно-суворими. Указ про „віротерпимість“, виданий 17 жовтня 1905 р., повернув ся 14 марта 1906 знову в свою протилежність.

Так перевела в життє бюрократія за минулий рік першу частину маніфесту, утворивши такі закони про всі „свободи“, які свободу повернули знову в мрію, перенесли її в „надзв'яздніє края“.

Справа з Думою, сим більмом на бюрократичному оці, стояла значно гірше, хоч і не зовсім вже безнадійно.

Сотворена широким розвитком визвольного руху і домаганнями європейської біржі, Дума, на погляд бюрократії, мала своєю безпосередньою метою—утворити порозумінне уряду з російською буржуазією, фікцією народоправства заспокоїти розбурхане населення і закордонних біржевників та дістати потрібну урядови позику, без якої не можливо було ліквідувати війну та полатати

дїрки казначейства. Розуміть ся, навіть при Думі бюрократія не думала відмовляти ся від політики „ежових рукавиц“.

Але не так склало ся, як ждало ся. Полїтика уряду не здолала вгамувати бурхливе народне море. Перед очима західно-європейської біржі, наче в калейдоскопі, проходили страйки, повстання, терористичні замахы, кольосалні експропріації—події, що не сприяють заспокоєнню кредиторів. При таких обставинах все важче ставало діставати позикы. А до того, ще бюрократичному „разсудку вопреки“, Державна Дума не тільки не заспокоїла народніх ма., а навпаки розбурхала—правда завдяки поведженню уряду—робітників, селян.

Натурально, що бюрократія не стерпіла Думи, яка стала народньою трибуною, центральним всенароднім мітінгом, і розпустила її аж до 20 февреля.

Розуміть ся, заздалегіль можна було сказати, що уряд, який би він там не був, в та-ий бурхливий момент і на протязі такого довгого часу не зможе обійти ся без видавання нових законів. І справді, ледве чи ще коли бюрократія виявляла таку законодавчу творчість як після роспуску Державної Думи. На протязі півроку, наче із „рога ізобилія“ сипали ся нові закони про „воєнно-полевые суды“ про „общину“, про продаж удільних земель, про розширення операцій селяньського банку і т. п.

Забравши до своїх рук законодавчі права, бюрократія примушена була шукати тих громадських елементів, на які б вона могла опирати ся в своїй діяльності. Очевидячки, весь характер діяльності і поглядів її робив можливим таке порозумінне тільки з елементами суспільства, подібними до „Союза русскаго народа“:

„Коли б монархічним партіям повело ся з'єднати на около себе народні маси“, так казав Столипін депутації „Союза русскаго народу“, „так для зміни основних законів в душі установлення освященої на протязі віків державної ідеї московського народу ледве чи стрілась би перешкода“:

В сьому залищанні яскраво виступає тайне бажання повної реставрації абсолютизму—ся провідна думка в діяльності „тайного“ уряду Росії.

Розуміть ся, лекше було висловити сю заповідну мрію, аніж перевести її в життя.

А тим часом фінансові обставини примушували скликати Думу. Подорож Извольського в справі позики кінчила ся фіяском. Мендельсони, Ротшільди і їх уряди зимно стрівали гарячі заходи ріжних післанців в сій справі, в якій би формі сї заходи не робилися. А обставини дійсне були скрутні, як свідчив лист міністра фінансів Коковцева до Столипіна. До кінця року дефіцит мусів зрости до 481 мільонів карб. Приходило ся скликати Думу і разом з тими було страшно: з одного боку потреба нової позики, з друго боку нова Дума, а значить і новий розвиток визвольного руху. Приходило ся мудро лярівувати між Сціллою і Харібдою. Все, що можливо, зробила бюрократія, щоб Дума Аладьїних, Жілкїних, Анїкїних, Ромашвілі стала неможливою. Не спинала ся вона, як се не раз було і ранніше, навіть перед зміною царської волі, висловленої так недвозначно і в манїфесті 17 октябрю 1905 р. і в законі 11 грудня того же року.

Треба було тільки з'одягти все в ніби законну форму. І сенат всього тільки пояснив—і сотні тисяч „громадян“ позбавлено було основного громадянського права—виборчого права.

Перш усього „пояснили“ робітникам і селянам, як найбільш небезпечному елементови. Закони виборчі давали право плюрального вота. Робітників позбавили сього права, як і селян. Мало було сього, нові пояснення відібрали право трохи не у всіх залізнодорожних робітників і низших служителів (170000, або біля 60% всього залізнодорожного персоналу). Дрібних власників селян та козаків мало не всіх перенесли до курії волосних сходів і таким чином зміцнили велико-земельний в курії земельних власників. Далі йшли „квартиронанїмателї“: для них вигадано двері і „очаг“. Роз'яснили термін „домохазяїни“, і весь сільський пролетаріат, який в минулі вибори все таки мав виборче право, був викреслений із числа виборців разом з тими інтелїгентними елементами села, які хоч і мали земельні надїли хоч і належали до „общества“, але не мешкали на селі постійно. Нічого не забули.

Таким чином і по другому і третьому пункту манїфеста діяльність бюрократії носила безперечний відбиток тенденцій до реставрації.

Перейнята тією основною ідеєю, вся діяльність її, натурально, намагала ся посїяти розбрат в рядах тих, що відносили ся

вороже до його намірів, а для сього використовувало ті соціальні функції, які має кожна сучасна держава.

Очевидячки, в першу чергу соціальна діяльність уряду мусіла звернути ся до селянства. Воно складало біля 86 мільонів населення. Земельний голод його завше викликав в тій чи иньшій формі селянські розрухи, які ставали кожного разу все ширшими і — що особливо небезпечно — свідомішими і організованішими. Селянство послало революційних послів до першої Думи. І бюрократія рішила розбити сю до певної міри єдність селянства та фіктивною можливістю придати землю, заспокоїти його хоч на якийсь час. І от на вимогу селянських послів в Думі, аби були улаштовані земельні комітети, уряд після роспуску Думи улаштовує „землеустроительныя“ комісії. Розширяється діяльність селянського земельного банку, указом дозволяється продавати се льянам удільні землі, видається закон про „общину“.

Поминаючи „бюрократичні“ землеустроительні комісії, один склад яких усуває всяку можливість їх впливу на селянство, ми не можемо не спинити ся на иньших земельних законах, не поставити перед собою питання, як вплинуть вони на селянство, чи слово головний чинник визвольного руху.

Ледве чи може бути в наші часи дві думки про характер діяльності земельного селянського банку і його ролю в справі задоволення земельного голоду селянства. Навіть в ті часи, коли селянство не було таке з'убожіле, як тепер, банк сей причинив ся тільки до піднесення ціи на землю та зросту середніх груп селянства. Очевидно, тепер ся роля банку виявить ся ще в більшій мірі, бо хозяйство тих елементів селянства, які відчувають особливо гостро земельну нужду, геть чисто зруйнувало ся особливо за останні роки. І коли ранійш тим земельним „міражем“ ще можна було щось зробити, так тепер із сього виходить хіба тільки історичний фарс: творять буржуазну революцію, продаючи, так само як се було за часів французької революції 1789 року, землі феодального дворянства буржуазним елементам сучасного села.

Не більшої, як ще не меншої вартости і указ про удільні землі. Що зможуть зробити якихсь 6 — 8 мільонів десятин, із котрих більша частина лісної або нездатної для хліборобства землі. Особливо мізерна роля цього указу для України, де як раз

особливе значінне має земельна справа, і де удільних земель якихсь кілька сот десятин.

Особливе місце займає останній указ про „общину“. Вся поступова преса дала повну однодушності оцінку сього акту. По тому значінню, яке матиме сей указ в близчі і особливо дальші часи, його по справедливості можна зрівняти з відомими в англійській історії законами — »Bills for Inclosures of Commons“ (Законо про одгорожування громадських земель), які справедливо К. Маркс називає „парламентською формою грабіжки“, та які санкціонували всі ті „грабіжки“, що чинили дідичі на протязі кількох століть, починаючи від кінця XV. Закон про громадські землі прискорить процес обезземелення селянства глитаями, які тепер за помічю підневольних договорів мають фактично дуже багато громадської землі в своїх руках, і так само, як і всі попередні земельні закони, спричинить ся до зросту і зміцнення середніх груп селянства.

Безперечно, що сі елементи селянства швидко пізнають всі вигоди сих законів для них, і безперечно на них противникам визвольного руху по часті можна буде спертися, розуміть ся теж не обсолютно і не завше, а в залежности від того напрямку, який прийматиме його діяльність.

Коли ж ми поставимо перед собою питання, як вплине ся „аграрна демагогія“, ся спроба його придбати селянські голоси при виборах до Думи, так ми з певністю можемо відповісти, що на аграрний гачок уряду головна маса селянства—голота не піде. Навпаки в очах убогого селянства характер аграрної демагогії, її роля для велико-селянських елементів буде розкривати ся все дужче і дужче, а через се і відносини убогого селянства до урядової політики повинні ставати все більш свідомими.

Не ліпші були заходи і коло розбиття єдності робітників.

Поминаючи всю історію урядової діяльності в робітничому питанні, не можемо не спинити ся на тих фактах, які хоч кому розскриють очі на відносини бюрократії до робітничої кляси. Завше стоячи на сторожі інтересів великої земельної—і особливо дворянської власности та фінансового і промислового капіталу, уряд давав певні полекшення, певні уступки робітникам тільки тоді, коли робітничі домагання кричали особливо гострі форми. Так, після жовтневого загального залізнодорожного страйку було презначено на побільшенне платні заліз-

нодорожниками 16 мільонів карб, після поштово - телеграфного страйку - 2 мільони поштовим урядовцям. Ще за часів Вітте, який називав робітників „братцями“, мало не „товарищами“, робітники користувалися особливою опікою. І от тепер, саме незадовго перед виборами, бюрократія незвичайно незадоволена тим, що ліві відмовилися від бойкоту Думи, рішила дати їм кілька передвиборчих подарунків. З тією ціллю видається закон про працю прикащиків, ремісників і заготовляєть ся цілий ряд проектів в справі робітничого законодавства. Робітники, які сурово караються за страйки та за підбурювання до них в той саме час, коли на наших очах відбувається і те і друге в Лодзі з боку фабрикантів, дуже швидко і гарно зрозуміють як значінне самих законів так і ті наміри, які спонукали бюрократів до їх видання і до утворення проектів нових законів.

І ми думаємо, що вся ця соціальна діяльність, ведена в інтересах реставрації та заснована на принципі *divide et impera*, в найближшій часі покаже всю свою безплідність.

Сьому допоможе повне банкруцтво бюрократії в боротьбі з голодом, який загрожує в недалекій будучині перейти в величезне громадське і державне лихо. Сьому допоможуть нарікання від усіх верств суспільства за те, що справа „продовольствія“ десятків мільонів голодного селянства повернула ся в справу «продовольствія» неситих Лідвалів, Павлович, Естер. Сьому допоможе виборча кампанія. Нарешті всі ці заходи розібють ся об народне представництво, якого не скликати фінансово безсилна бюрократія не змогла.

І тепер повернувши всі „свободи“ в ніщо, бюрократія що стоїть наче в таборі ворогів і рано чи пізно примушена буде капітулювати перед всемогутньою ідеєю народоправства.

Ще Дума тільки через 1¹/₂ місяця збереться, ще невідомо чим скінчать ся вибори, а в же в бюрократичному таборі тривога.

Визвольний рух йде, не дивлячи ся ні на які хитрощі, ні на які перепони бюрократії. Не має такої бюрократичної греблі, немає такої сили, якаб змогла спинити його.

І Дума віщує лиш новий розцвіт визвольного руху. З нею звязані всі надії, всі перспективи визвольного руху. Вона знову стає в центр політичного життя, політичної уваги мовчазних народніх мас.

II

Коли урядом вже було порішено скликати в друге Державну Думу, але ще не було про се оповіщення, міністр торгівлі і промислу Філософов на зібранню купців та фабрикантів в Москві казав, що ціль сього скликання — порозумінне з торговою і промисловою буржуазією.

Ледве чи можна було хоч хвилину сумнівати ся в правдивості сих слів авторитетного промовника. Все, що робить ся і робило ся, все мало на увазі усунути, о скільки можливо, неспокійні, „неблагонадежні“ елементи суспільства від участі в виборах до Думи і в Думі. Амплітуда звичайних юридичних хитань сенату в його поясненнях доведена була, здасть ся, до максимуму, коли взяти на увагу, що хитання були все же таки хоч трохи обмежені з одного боку «царським» маніфестом, з другого боку законами. Чого не міг зробити сенат, те виконала вигадливість міністерства в його екскурсіях в сферу виборчого права. Спромога агітації доведена для опозиції і лівих до нуля.

Парляментарна боротьба в підземеллі, се справді нечувана річ в історії парламентаризму. Але коли народила ся на світ Божий нова форма порядкування державою, як се не щодавно відшукав Пантелеев в *Almanach de Gotha*, де сказано, що Росія — конституційна монархія під властю самодержавного імператора, — так певне і в сфері парламентарної боротьби Росія повинна сказати своє, нове і не менш оригінальне слово.

Натуральня річ, що така атмосфера виборчої агітації у маловірних людей викликає песімізм, буцім то Дума буде — що найбільше — мирнообновленчеська.

Розумієть ся, коли спинити ся на чисто поліцейському розумінню визвольного руху, яке бачить визвольний рух в барикадах, та в кривавих подіях, тоді, можливо, і знайдець ся ґрунт для такого песімізму.

Справді. Думу розіграно. Народні маси мовчазно стріли сю велику подію в політичній історії країни. Реакція урочисто святкує свою побіду над народніми масами. І знову в такий момент маси наче індиферентно приймають, що чинить бюрократія.

Але коли ми відкинемо сей погляд, коли заглянемо глибше в народне життє, в народню психологію, ми скажемо, що навіть

і тоді, коли народні маси мовчать, визвольний рух розвивається і в ширину і в глибину, коли для цього є об'єктивні соціально-економічні умови. Мовчання мас то не психологія індиферентизму, то психологія думання над усіма політичними подіями. Досить тільки приводу і наслідки тієї захованої внутрішньої психологічної роботи виявлять ся, як певна політична подія.

Не вжеж роспуск Думи, голод та історія Гурко-Лідваль, Естер й таких ин., пояснення сенату і т. п. дали мало матеріалу для сієї „революції“ розуму народніх мас? Найліпшим показчиком в сії справі для нас можуть бути сподівання бюрократії. Звідусіль, від усіх губернаторів приходять в міністерство офіційальні донесення, що людність вибиратиме до Думи неприхильників уряду. Майже скрізь відбувають ся вибори нових десятидворників. Йдуть тайні з'їзди, конференції селян, робітників. Під спокійним політичним поверхом йде могутна психологічна і політична праця.

Не дурно же, шакали реакції-нововременці, передчуваючи опозиційну більшість, благають всіх опам'ятати ся та вибрати не к.-д., не с.-р., або с.-д., бо в противному разі уряд примушений буде знову розпустити представництво того народу, який ще очевидячки, «не доріс до парламентаризму» нововременських лакеїв.

Але ні кадети ні ліві, як от соціал-демократи, мабуть не дадуть приводу урядови для роспуска Думи. Опозиція і ліві перейняті тепер одною основною думкою: друга Дума не повинна бути розпущена.

В боротьбі демократії з бюрократією виявила ся вся слабкість демократії. Роспуск першої Думи показав, що без звязи з народом мас народне представництво не має сили. Таким чином, роспуск Думи поставив і чергову проблему — організацію народніх сил. Минули вже ті часи, коли к.-д. певні були, що стіни бюрократичного еріхона впадуть від думських трубних звуків. Народний голос — ось хто розв'яже давню суперечку між бюрократією і демократією! Новий роспуск Думи, каже той же Набоков, „стане неможливим з тої хвилини, коли для широких верств населення замах на Думу стане дійсне замахом на життєві інтереси самого народу“. Про лівих, розумієть ся, говорити не потрібно, бо вони від давніх часів тримали ся і тримають ся такої тактики.

Перша Дума була стогоном-змученої душі народньої, штурмом народніх депутатів на бюрократію. Друга Дума штурм за-

мінить довгою облогою. Робота, хоч може не для всіх і не завше «органічна», заступить місце ораторських ракет першої Думи. Ні одна політична партія не відмовляється тепер від законодавчої діяльності в Думі. Така тактика являється єдине вірною, супроти нинішніх обставин.

Поставлена перед грізною небезпекою демократія таким чином безпосередно підійшла до питання про коаліцію. „Реакції країна мусить протиставити блок з сього, що в країні живе, думає, готове на боротьбу за свої ідеали“. Поминаючи ідею блоку, котра в сю хвилину не стріне прихильности ні в рядах опозиції, ні в рядах лівих партій, ми вбачаємо тут лише свідомість, того, що певне єднання в тій чи иньшій формі неминуче. І коли деякі ліві елементи ставили ся вороже до ідеї коаліції, так тепер справа і у них посунула ся значно вперед і при тому в гарний бік. Те, чого не могли зробити довгі дискусії в літературі, те рішуче розв'язувало кожне пояснення сенату, кожна інструкція міністерства. Залізна історична необхідність є дужча від логічних схем! Поруч з тим і у опозиції зникає страх перед лівими, буцім то вони йдуть до Думи з метою зірвати її. Не втрачуючи своєї політичної самостійности, всі партії протиставлять силі реакції силу коаліції демократії—*getrennt marschieren zusammen schlagen*.

Ще кілька тижнів і вибори винесуть народній присуд над станом річей. Ледве чи можна бути двох думок що до його характеру. Все зроблено для того, щоб просвітити голови темного народу. Завдячувати се ми повинні бюрократії, що не покладаючи рук працювала над розвитком свідомости народніх мас. І переводячи реставрацію, бюрократія кожним своїм кроком робила її в решті-решт неможливою. З повним правом вона моглаб пишатися своєю діяльністю і про себе сказати словами Мефістофеля: *Ich bin der Geist, der stets das Böse will und stets das Gute schafft*

Вже прилинула і перша ластівка народньої весни. Сими днями телеграф приніс звістку, що на перших виборах виборщиків до Думи Державної в місті Асхабаді, демократія святкувала бучну перемогу над реакцією, завоювавши всі 22 місця для лівих партій.

І з глибокою, гарячою вірою в нове життя, в ліпшу будущину вступаємо в новий рік нашої „нової“ історії—в третій рік визвольного руху.

П.

БИБЛІОГРАФІЯ.

Філянській. Лірика, т. I, 1906 р. CLX стор. ц. 1 карб. 50 к.

Ми уважно переглянули книжку д. Філянського і мусимо признати ся, що легше перейти велике, тільки що з'оране поле, раз-у-раз спотикаючись на грудках, ніж перехопитись через білу пустиню тої книжки, з піскуватими кучугурами віршів. Починає автор свою збірку циклом „від екклезіаста“ і здається, що чорна тїнь екклезіаста впала на всі CLX римських сторін книжки, так все темне, каламутне і хаотичне в ній: і тоді, як звівши очи догори, автор бачить „в обрах неба озій зорь“, чи тоді, коли опускає їх до долу, на грішну землю, де все — і „уследи“, і „весілля“ (веселощі?), і „серця перебор“ — усе „тлін“ і суєта. Густий туман навис також над 10 сторінками (XXXV — XLIV), де він виспіває хвалу Господу Богові і починає до нього „устами блідлими взивать“, причому з тими устами дієть ся щось непевне. Д. Філянський заявляє, що його „устами пройде сон півночі і стане серце пеленать“. Взагалі поет поводить ся доволі не рівно. Ось що він пише:

Я даль небес Твоїх і славлю й вихваляю
І мудрість мудрую таємную Твою,
І лоно хвиль земних, де серцем я гадаю (,)
Пишаюсь, радуюсь, ридаю, продаю.

Будемо мати надію, що в день останнього суду Господь Бог простить поетові його гріхи і не згадає його віршів.

Але д. Філянський не тільки філософ і побожний чоловік. Він ще й гарячий патріот. В довжелезному вірші на стор. XLIX — LIII він описує давні могили на степах України, що сплять і разом з тим чують „як рокіт хвиль на хвилях грає“ і сумує, що ми не вміли зберегти тих могил непорушеними для своїх нащадків.

Без дум, без жалю і без муки
Ми сонним варварам науки
Даєм могил за рядом ряд
І нам — не вернуть їх назад....

Але страшно стає од пророкування д. Філянського, коли він кінчить вірш сими словами:

І внук, наш дольний внук, чий ясногордий ум
Пролине піснею над лоном сонних дум,
Ланами рідними він пройде в ясний час,
Луни колишньої зачує сумний глас
І згадку тяжкую положить він на нари (sic!)—
Синів України безкровную отару....

Так поважно настроений поет через 20 сторін впадає, однак, у доволі фривольний тон. Тут він навіть на диво стає ясним, як зараз побачимо:

...Жартуй... жартуй, щоб сон дівочий
Весь перемиг ся в ласках ночі,
Щоб каплі з сонного листа
Молили жадні уста
І не вмоливши зблідли зранку (.)
Відавши чар останки....

Та навіть такої прозорости стає поетови не на довго. Коли читач не боїть ся за своє здоров'я та за свіжість голови, нехай прочитає вірші на стор. LXXIV, LXXXVIII, CVI, CXXVШ, CXLІ, CXLV (ми сьміливо врешті могли б показати на стор. I—CLX).

Щоб познайомити тих читачів, які побоялись би послухатись нашої ради, з плястикою в рисункови і мельодією віршу, наводимо одну (не з гірших) невеличку річ:

Meleagrina Margaritifera.
На фарчі, фарбах, на малюнках
Я бачу жарту й поци(!)лунки,
І колювання сонних віт (.)
І хвиль високих ясний слід (.)
І темінь ночі, й досвіт ранній (.)
Що зве до себе жарт останній (.)
І струн вечірніх тихий ряд,
Що кличе серце сонних лад.
Кого ж під рокіт хвиль зазвала,
Під ким убрання ти скидала,
І де перлин подів ся ряд —
На віщу стану я питать?

Повне незнання мови, убогість думки і образу, механічне єднання окремих рядків віршу, брак свіжих римів! Не будемо казати вже про такі випадки, як „і буде тінь моя між вас луною линуть раз у раз“, або коли поет, звертаючись до вечірньої зірки, говорить: „луною рідною в душі в мене лунаеш“. Від вільного (навіть від інтерпунктації) поета годі чого небудь більшого вимагати. Але навіть у доборі римів д. Філянський виявляє нечувану недбалість. До слова „ніч“ він ні разу не може підібрати іншої рими — як „серця міч“ (?). (Див. стор. V, XIV, XVI, XXI, LI, LXIX, CV, CVIII). А слово „чари“ раз-у-раз римує з недоладним „нари“, хоч би ті нари були за сто миль від всяких чарів. Від таких висловів, як „оклик дум, сонний шум“ і т. и. просто в голові паморочить ся.

Ми не можемо рішити, чи д. Філянський молода ще людина, що в чаду юнацької зарозумілости сьміливо кинула на лі-

тературний ринок свої перші проби пера, чи він старший чоловік, який під гнітом цензурних умов ховав десь в бюрку, до кращих часів, плоди своєї присмеркової музи. В першому разі ми могли б радити д. Філянському не спішити з виданем другого тому, аж поки його муза не вишумуєть ся, не викине за краї творчости той „сонний шум“. Тільки серйозна праця над собою може дати право виступати публично.

В другому разі — ради нема.

Книжка видана прекрасно, на дорогому гарному папері, але дивним правописом: мішанина фонетики з ярижним правописом. Коректа доволі недбала. *М. Коцюбинський.*

Прив. доц. Н. И. Лазаревскій. Автономія. С.-П.Б. 1906. Ціна 15 коп.

Національне питання в Росії починає приваблювати до себе потрохи живий інтерес серед широких кругів громадянства. Це видно хоч би з того, що на „книжному ринку“ все частіш та частіш починають з'являтися різні брошури та иньші видання, присвячені національній справі. Не можна сказати, щоб нова література по національному питанню визначалась високою науковою вартістю. Коли й можна сказати щось добре про таку літературу, то вона здебільшого належить до перекладної. З новинок сеї літератури доводиться зазначити праці Каутського, Гумпловича, Рудольфа Шпрінгера (Synopticus). Щож до самостійної продукції російських письменників в справі національного питання, то тут доведеться сказати, що вона більше нагадує січку, ніж справжню наукову пробу оброблення національної справи. Правда, така кваліфікація мусить минути праці В. Медема і почасти Гайликмана, але сі письменники, виступаючи прихильниками ех-територіяльного принципу, ледве чи стоять, принаймні в сучасний момент, на реальному ґрунті і тому праці їх не можна вважати за реальну пробу розв'язати національне питання.

Являючись питанням державно -- правничим, національне питання вимагає, щоб його розглядати в конкретних обставинах політично-правничого характеру. На великий жаль, фаховці правники мало освітили національне питання з цього боку. Крім невеличкої брошури д. Лазаревського ми не знаходимо майже нічого, щоб можна було рекомендувати читачам для ознайомлення з правничими компетентціями тих державних інституцій, що стоять на сторожі національних інтересів певної народности. Д. Лазаревський подає в своїй брошурі досить вірний аналіз таких розумінь, як самоуправа, автономія, федерація, показує, якими правами володіє кожна з згаданих державних категорій, в яких відносинах вони стоять до держави, до центрального уряду, яка різниця між ними в правах, в обов'язках і т. д. Написана брошура досить живо, інтересно і із знанням справи. Через се ми

радимо познайомитись з нею кожному, хто цікавить ся державно — правною стороною національного питання.

С. Петлюра.

М. П-ш. Автономія України в сьвітлі „соціаль-демократичної критики“. Відповідь П. Лукашевичу. Відбиток з 4 го числа „Вільної України“, С.-Петербург. 1906 р. стор. 23.

Література по українському питанню взагалі і по автономії України з окрема не надто велика і численна. Ми не можемо похвалити ся, що маємо ґрунтовні наукові праці, що давали б повне і в бажанному для української нації напрямі розв'язання сього питання. Через се кожна статя, кожна книжка в „болючій“ для нас справі набирає особливої ваги і інтересу. Виходячи тільки з сього погляду можна б було витати невеличку по своїм розмірам статю д. М. П-ша в справі автономії України. Але згадана статя має інтерес ще й з иньшого боку. Автор статі — український соціаль демократ, один із чільних співробітників „Вільної України“, що ставила своєю метою боронити інтереси українських робітничих мас, отже всі уваги автора, вся аргументація його в порушеній справі, являють ся відгомонам думок і поглядів цілої громадської течії, що з'явила ся останніми часами серед українського народу, течії соціаль-демократичної, відбитком тієї аргументації, яку висовують в справі автономії України ідеологи українського пролетаріату. Не можна сказати, щоб така аргументація in reno була зібрана в книжечці д. П-ша. Та він і не ставив собі такого завдання. Метою статі було доказати, що вимога автономії України стоїть в повній згоді з інтересами української продукції, а тим самим і в інтересах розвитку клясової боротьби українського пролетаріату; метою статі, крім того, було показати, що інтереси як матеріальні — інтереси праці, заробітку, боротьби з капіталом, — так само і інтереси культурні, духовні і т. д. українських робітничих мас наказують не нехтувати національним питанням, як се роблять російські соціаль-демократи, а розв'язувати його більш позитивно в формі забезпечення за недержавними націями певних політичних прав, що до порядкування своїми культурно-національними та економічними справами. Та виясняючи неминучість позитивного відношення до національного питання взагалі і до українського з окрема автор примушений був застановитись над тією дивовижною плутаниною, яка панує в головах російських соціаль-демократів і спеціально в голові д. Лукашевича в сій справі — запеклого ворога автономії України. Автор наводить лише одну перлину з сїєї плутанини, винизану ще — небіжкою „Искрою“, яка декретувала, що „не д'яло пролетаріата пропов'дывать федерализмъ и автономію“, — („Искра“ № 33), але тих перлин така сила, що з них можна б було нанизати ціле намисто і оздобити ними хоч наймудрійшого із проводирів російської соціаль-демократії. Левде чи таке намисто

свідчило б про високу науковість російських ідеологів наукового соціалізму та про той дух прогнозу, яким мусять характеризуватись практичні гасла і теоретичні програми прихильників історичного матеріалізму. Минаючи сю невдячну працю, автор досить уміло відкидає закиди, які робить д. Лукашевич всім тим, хто боронить автономію України, а тим самим начеб збуджує „націоналістичні“, „шовіністичні“ та які ще там почутя серед українського народу. Не можна не погодитись з автором, коли він каже, що в таким разі треба б було плямувати, як націоналістів, найвизначніших проводирів міжнародного соціалізму, як от, приміром, Каутский, або і цілі партії соціаль-демократичні, як от приміром австрійську, бо й вони стоять на однаковому ґрунті, на однакових засадах, які українські соціал-демократи, коли вимагають автономії для пригнічених націй. Для д. Лукашевича приклад австрійських соціалістів і висновки соціалістичних вчених—ніщо, він з погордою їх відкидає і каже, що славний § програми російської с. д. про права кожної нації „на самоопредѣленіє,“ і про боротьбу проти національного утиску вже вистарчає для того, щоб непомильно вияснити своє відношенне до національних змагань пригнічених націй. Але сей § виясняє лише негативний, так би мовити, характер відносин до національних змагань, зформулований до тогож в формі занадто загальної, він не містить в собі нічого реального, нічого, щоб характеризувало справжню позицію російських с.-д. в національному питанню. Через се таку позицію не можна не назвати оппортуністичною, хоч д. П-ш, з чемности, очевидячки, і не кваліфікує її так гостро. Він лише доводить, що укр. с.-д. в справі національного питання стоїть, „не тільки ближе до інтернаціональної соц. демократії, ніж російська, навіть більше ніж вона, проводить її погляди“. І з сим висновком знов таки не можна не погодитись, так само як і з кваліфікацією правничої „несостоятельности“ національних пунктів програми р.-с.-д.-р.-п. Ся „несостоятельность“ знайшла собі досить гостру критику на сторінках соціал-демократичної преси, а особливо на сторінках т. зв. „бундівських“ органів („Вѣстникъ Бунда“, „Послѣднія Извѣстія“, „Наше Слово“ і ин.). Ми не будемо тут наводити тих поважних і впливових уваг, які зроблені були російським соціал демократам їх ж товаришами з національних соц. дем. організацій. Найкращим доказом отого хитання, отієї непевности р.-с.-д.-р.-п. в національному питанню, що вийшли ся „в плоть і в кров“ д. Лукашевича, служить те, що через місяць після того, як була написана його страшна критика національних змагань українського народу, IV з'їзд рос.-соц.-дем.-роб. партії висловив ся за автономію Польщі!! Д. Лукашевич має можливість колоти очі тепер всій російській соціал демократії за те, що вона зсунулась з тієї „непохибної“, а ми б сказали, з мертвої точки, на якій вона доси стояла і, таким робом, дозволила польським робітникам, а тим самим і

цілій польській нації „заниматься“ національним питанням. Так саме життя, сама логіка фактів примушує догматиків відмовлятися від академічних тез і мертвих формул!

Власне кажучи, у д. Лукашевича нема в арсеналі ні одного більш менш поважного наукового аргумента проти автономії України. Він би й нічого не мав проти тої проклятої автономії, так тільки тоді, колиб Українці мали „розвинене національне почуття“. Його, на думку д. Лукашевича, нема, хоч перед тим він каже, що Українці почувають себе „чѣм то, отдѣльным от остальной, окружающей их массы населенія“ (Вѣстникъ жизни № 1 стр. 39). Д-ій П-ш, справляючи похибку що до національної свідомости українських мас, яка, на його думку, перебуває ще в „ембріональному становищі“, каже, що „почуття“, більший чи менший ступінь його у певної пригніченої нації, ступінь окремої культури національної у неї і т. ин.—занадто хитка і хибна підстава, щоб на ній будувати політично-національні вимги. Більш науковим і життєвим буде, коли сі вимоги будувати на певних політичних і економічних умовах об'єктивного характеру. Колиж звернутись до аналізу сих умов на Україні, то неминуче ми прийдемо до того виводу, що вони стоять на перешкоді розвитку української продукції, гальмують страшенно розвиток і української культури, за якою так побиваєть ся д. Лукашевич, і взагалі перешкаджають справі зросту і національної свідомости українського народу. Не треба розводитись довго про те, що се тяжке політично економічне status найбільш шкідливо відбиваєть ся на широких масах селянства і пролетаріату, інтереси яких обстоює їх оборонець з рос. с.-д. д. Лукашевич. Здавало ся б, що такий аналіз кожного, у кого голова не заморочена „жупелами“ націоналізму і шовінізму, мусів би привести до необхідности боронити хоч би в інтересах пролетаріату таку форму політичної організації, яка найбільше сприяє розвитку продукції на тій території, де живе український народ і успіху клясової боротьби українського пролетаріату, себ то боронити автономію України. Сей аналіз примусив би прийти д. Лукашевича до того висновку, до якого прийшли визначні чужоземні і російські економісти, що завдавали собі праці пильніше простудіювати економічні відносини України та ту убійчу політику, яку вів цілі століття централістичний російський уряд супроти України. Слідом за М. Ковалевським д. Лукашевич мусів би признати, що „интересы нашего юга были болѣе или мене принесены въ жертву благосостоянію московскаго третьяго сословія“, вкупі з Шульце Теверніцом, Булгаковим і Фінном він мусів би згодитись, що Україна відограє для Росії в значній мірі ту саму роль, що Індія для Англії і що фінансова політика російського уряду нещадно витягала всі „платежні“ соки з українських губерній, не повертаючи їм назад часто густо й половини того, що вони віддавали „центрові“ і що, для полаго-

дження лиха, того паліативного пластиря, який рекомендує ся д. Лукашевичем в формі „містнаго самоуправлення“,—не досить. Необхідна иньша політична організація, якаб давала можливість Україні боронити свої економічні, культурні й національні інтереси, організація з більшими виконавчими і законодавчими правами, ніж „місцева самоуправа“. Такою формою політичної організації українського народу, на думку д. П. являється автономія України, яка, подібно до кожної автономії, характеризується в науковій класифікації більшим чи меншим правом законодавства. Ми вважаємо зайвим переказувати один за другим ті аргументи, якими угрунтовує д. П.-ш з погляду українських інтересів. Цікавих ми відсилаємо до самої брошури. Вона, на наш погляд, виявляє не аби який інтерес і через характер самої теми і через освітлювання її. Читач в ній не знайде низки економічних аргументів, що походилиб з аналізу економічних відносин України, і щоб на підставі їх можна б було сказати, що питання про українську автономію вже покінчене, розв'язане і не підлягає ніяким сумнівам. Ще з початку нашої рецензії ми зазначували, що автор і немав сього на меті. „Всестороннє“ розв'язання питання про автономію України автор обіцяє подати в недовгій часі. Дай Боже дочекатись! Щож до тих полемічних меж, які зазначив автор уже з початку своєї статі, а власне показати, що вимоги українського пролетаріату в справі автономії України не шовіністичні і націоналістичні, що вони стоять в гармонії з інтересами розвитку української продукції і гаслами міжнароднього соціалізму, то ці межі заповнені автором. На наш погляд д. П.-ш більше присвятив уваги особі Лукашевича, ніж треба було. „Овчинка не стоила вычинки“! А російських соціал-демократів, як се показав живий досвід з вимогою автономії Польщі, можна переконати в справі автономії України лише тоді, коли вони побачуть, що все одно і без їх допомоги вона буде здобута тими широкими масами, які безпосередне в ній заінтересовані. О, тоді вони за хвилину змінять свою оппортуністичну тактику і чорним по білому, хоч майже *post factum*, пропишуть, що „в інтересах розвитку продукції і клясової боротьби українського пролетаріату і т. д.“ вони дають свою високу санкцію на се „шовіністичне“ домагання українського народу.

С. Петлюра.

Др. Август Форель. Гігієна нервового і духового життя. Переклав Др. Евген Бурачинський. (Літературно - Наукова Бібліотека. Ч. 107). Львів, 1906. Накладом українсько - руської Видавничої Спілки. Ст. 188,8⁰. Ціна в опр. 2 к. 40 с.

Знане власного тіла загально мало розширене, і то навіть між тою клясою, що вважається за освічену. З виїмком лікарів стоять усї иньші категорії наших „образованих“ людей на тім становищі, що їх мало обо й ніщо не обходить ближше зна-

не фізіологічних явищ у своїм власнім тілі. Се суперечить тезі дуже часто повторюваній підчас нашого гімназіального образования, що ідеалом Греків було „пізнай самого себе“, а Греків ставляє гімназіальне виховане за примір, за ідеал, до якого кождий повинен стреміти. Дивним дивом надає ся тим словам „пізнай самого себе“ таке значіння, наче-б у тім лежала лишень сказівка до пізнання духової часті нашого я. Але-ж Греки були великими почитателями гарного тіла, а в тім гарнім тілі хотіли мати й гарного духа! Духове жите представляє ся у нас так, наче б воно творило противенство до тіла, наче би воно було чимось осібним від тіла, навіть чимось ніби осібним і можливим поза тілом. Таке дивоглядне представляване просявів щоденного жита, яке кождий з нас може обсервувати на собі самім, здає ся хиба лиш тому можливим, що самі учителі мало знають річ, якої мають учити молодіж, а знов самі стоять під авторітетом впоєної їм самим доктрини з так глибоким переконанєм, що їм не прийде й на гадку, що справа може виглядати инакше. До роз'ясненя того, шо і як діє ся в наших нервах і їх центральнім органі (мізку), має послужити отся книжка Фореля, написана з великим знанєм предмету, а заразом цілком свобідна від усякої тяжкості в мові і стилю. Форель вибігає що хвилі з рамок ученого викладу до буденного жита, щоб узяти примір з окруженя приступного для кождого читача, і щоб тим способом представити можливо ясно свої гадки. Через те автор стоїть увесь час у непосреднім контактї з читачем, а свому викладови надає багато легкості і держить читача в безнастаннім зацікавленю. Мова в перекладі дра Е. Бурачинського незвичайно гнучка, держить ся дуже добре ясного викладу автора і з великою любовю вихіснує величезний запас народньої мови. Не вважаючи на те, що отся книжка належить до перших, що обговорюють нерви, мозок і духові функції в правильнім і хорім стані, не стрічає ся ніде трудностей в язиковім вислові, які разили би або неясністю вислову або самоволею в твореню слів. Навпаки, читаючи сю гарну книжку, має ся вражінє, начеб таких книжок було надруковано вже цілу купу. Кждий образований, що дбає про свое дальше образованє, прочитає сю книжку з великим пожитком. Певно, читанє її вимагає доволі уваги, бо в ній обговорюють ся загально мало знані справи і кождий, хто хоче користати з лектури, не повинен переходити до дальшого реченя, коли попереднього добре не вирозумів. А коли прочитає з увагою всю книжку, буде мати велике задоволенє, що пізнав вельми цікавий сьвіт, положений в нім самім, а до тепер так далекий.

В книжці обговорена найперше будова нервів, мізку, хребетного стрижа, гангліїв. Обговоренє випало доволі коротко і шкода, що для ліпшої ясности нема доданих до тексту образків. Говорячи про відношенє душі до мізку доходить автор до наукового монізму, бо дуалістичної душі не можна погодити з наукою про

енергію; душа, що лежить по за законом про енергію, вимагає віри в чудеса і зносить довільно права природи. Обговорене фізіологічних об'явів у нервовій системі дотикає подразнення нервів, проведення того подразнення до мізку, далі дотикає рефлексів і всіх зміслів. Наука про дідицтво всяких прикмет своїх ридичів і предків роз'яснює нам не сдно темне питане, а особливо звертає нашу увагу ни хороби зародка (блястофторію), яку автор обговорює в сій книжці на рідних місцях. Переходяни з розвою одилиці до розвою родів обстає автор за переміною родів, головне на підставі природного добору.

В уступах про патольогію нервового житя незвичайно влучно, а коротко подана дефініція всяких хоробових об'явів і їх короткий опис. Сі уступи з язикового огляду найтруднійші, а перекладчик доказав великого майстерства, бо поконав незрівнано всі трудности в доборі слів для богатих спеціальних означень хоріб. Сі уступи будуть відай для читачи найцікавійші власне через свій дуже богатий зміст, а при тім через велику звязлість і легкість у представленю. Третю й останню частину книжки обіймає властива гігієна духового і нервового житя. Тут автор обговорює найперше негативні правила, значить те, чо не треба робити, коли хоче ся заховати здоровле нервів, потому обговорює позитивні вказівки для нервового і духового житя, а особливо розводить ся над гігієною плодження і дідицтва із особливою любовю—над нервового гігієною розвою і діточого віку (педагогічною). Правила педагогіки такі природні, так далекі від шаблону, який нині забуває по наших школах індивідуальність, що кождий приятель молодого покоління прочитає сі думки Фореля з особливою розкішю. Форель великий прихильник подружя опертого на взаїмній любови, він противний нерозлучности невдалих подруж, а причини до того такі розумні і так плинуть із любови до людськости, що кождий неупереджений прочитає з вдячністю сі уваги кінцевого уступу книжки та скаже, що з цілої книжки віє благодатний дух філантропії, дух любови ближнього.

Др. М. Кос.

Книжки надіслані до редакції.

Г. Е—в. Шляхта. Драматичні сцени в IV діях. Чернигів, 1906. Ст. 64, 80. Ціна 20 коп.

Сильвестер Яричевський. Горемир. Поетична казка. Чернівці, 1906. 24, 80. Ціна 40 коп.

Початки науки про права конституційні. Зложив К. (Благодотворительное Общество изданія общепользныкъ и дешевыхъ книгъ. Ч. 47). Петербург, 1906. Ст. 64, 80. Ціна 8 коп.

Новаленко Гр. Оповідання з історії українського народу од найдавніших до нових часів. Полтава, 1907. Ст. 202, 16⁰ з портретами). Ціна 30 коп.

Б. Грінченко. Тяжким шляхом. Про українську пресу. Київ, 1907. Ст. 96, 160. Ціна 15 коп.

Б. Грінченко. Українська граматка до науки читання й писання. (Видавництво „Вік“). Київ, 1907. Ст. 64, 80 (з малюнками). Ціна 15 коп.

Г. Х. Андерсен. Казни. Поперекладала М. Загірня. Київ, 1906. Ст. 246, 80. Ціна 65 коп.

Про ощадність. З німецького переповів для руських селян Василь Т—ич. (Видання „Рускої Бесіди“ в Чернівцях. Ч. 182—183). Чернівці, 1906. Ст. 50, 80. Ціна 30 коп.

Село Гортопи. Оповідання. Після Е. Гроса приладив для народу Євгеній Семака. (Видання „Рускої Бесіди“ в Чернівцях. Ч. 184—185). Чернівці, 1906. Ст. 70, 80. Ціна 40 коп.

Звіт з розвою руских союзних стоваришень зарібкових і господарских за рік 1905. Львів, 1906. Ст. 18, 40 + дві таблиці.

Коляди і щедрівки. з додатком тропарів на Різдво Христове і Богоявлення. Накладом тов. „Просвіта“. Львів, 1906. Ст. 76, 80. Ціна 20 коп.

Календар для женщин на рік звичайний 1907. Накладом „Клубу Русинок“. Львів, 1906. Ст. 96, мел. 80. Ціна 1 коп.

Підручний календарик на рік звичайний 1907, Накладом Н. Криловського. Львів, 1906. Формат 320. Ціна 20 коп.

VI-та Симфонія (про повну оркестру), музика Михайла Вербицького, на фортеп'яні зложив Денис Січинський. (Видавництво музичне „Станиславівського Бояна“. Ч. 21). Липськ, 1906. Літографія Брайткопфа і Гертля. Ст. 10, 40. Ціна 2.50 коп.

Ізидор Воробкевич. 12 пісень на хори мужескі (а capella) до слів Тараса Шевченка. Впорядкував Денис Січинський. (Видавництво музичне „Станиславівського Бояна“. Ч. 22). Печатано у Брайткопфа і Гертля в Липську. 1906. Ст. 24, 40. Ціна 4 коп.

Ноза Громада. Ч. 11. Зміст: 1) Л. Яновська. Свято, опов. 2) Українка Леся. Утопія в беллетристиці. 3) Русов О. Два білоруські поети. 4) Тесленко А. Син, опов. 5) Капельгородський П. Незгомоне серце, вірші. 6) Лозинський М. Українська школа в Галичині. 7) Черкасенко С. В ночі, вірші. 8) Романович Н. Розвіяні мрії, опов. 9) Чернявський М. Вірші. 10) Капельгородський П. Вірші. 11) Грінченко Б. Історичні книжки на селі. 12) Вартовий П. З українського життя. 13) Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті. 14) Лозинський М. Вісти з Галичини. 15) Матушевський Ф. З російського життя. 16) S—on. За кордоном. 17) Бібліографія.

Ноза Громада. Ч. 12. Зміст: 1) Українка Л. В дому роботи, в країні неволі. Діалог. 2) Г—ко Н. Ідея федералізму в конституціях декабристів. 3) Чернявський М. Моя віра, вірші. 4) Андрій.

Новий учитель, опов. 5) Українка Л. Утопія в беллетристиці (кінець). 6) Черкасенко С. З віршів. 7) Метерлінк М. Сліпці, пер. Е. Тимченко. 8) Грінченко Б. Твори світової літератури на селі. 9) Пахаревський Л. Вернувся, опов. 10) Невада А. Наші родичі за морем. 11) Капельгородський П. І. Буревісник—М. Горького. II. Збірання податків—Беранже. 12) Маргеріт II. і В. Собака та вовк, пер. Н. Г. 13) Капельгородський П. З недавнього минулого Кубанської школи. 14) Вартовий П. З українського життя. 15) Матушевський Ф. З російського життя. 16) S—оп. За кордоном. 17) Бібліографія.

Книжка виходить з малим опізненням з технічних, від редакції незалежних причин, наслідком перенесення друку журналу до Київа.

Через недостачу місця огляди українсько-польських відносин і західно-європейського життя перенесено до дальшої книжки.

РАДА

Рік видання другий

ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА І ЛІТЕРАТУРНА

ВИХОДИТЬ У КИЇВІ ЩО-ДНЯ, ОКРІМ ПОНЕДІЛКІВ.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях: звістки про всякі світові події; поезії та оповідання; фельетони: політичні, наукові і белетристичні.

„РАДА“ має власних кореспондентів у Петербурзі, Москві, Харькові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському і по інших містах України та Росії, а також і за кордоном: у Львові, Чернівцях, Відні, Парижі і Берліні.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

Умови передплати:

З приставкою і пересилкою: на рік 6 карб., на півроку 3 карб. 25 коп., на 3 міс. 1 карб. 75 коп., на 1 міс. 65 коп.

За границю: на рік 11 карб., на півроку 5 карб. 50 к., на 3 міс. 2 карб., 75 коп., на 1 міс. 1 карб.

Ціна окремого № 4 коп. За зміну адреси 30 к.

Хто передплатив газету на цілий 1907 рік, тому висилатиметься „Словарик чужих та не дуже зрозумілих слів“ В. Доманицького і стінний календарь на 1907 рік.

Адрес редакції і головної контори: у Києві, Велика Підвальна вул., д. 6 біля Золотих Воріт. ТЕЛЕФОН 1458.

Передплачувати й купувати на роздріб „РАДУ“, окрім контори (Вел. Підвальна, 6), можна ще по сих місяцях: У КИЇВІ в книгарні „Кієвской Старини“, Безаківська ул., ч. 8. У НИЖИНІ в книгарні п-ні Чекальової. У ЛЬВОВІ (Галичина) в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1. Редактор *М. Павловський*. Видавець *С. Чикаленко*.

Відкрита передплата на

Рідний Край

Тижнева українська часопись політична, економічна, літературна і наукова.

Хто підпишеться на цілий рік, той получить такі додатки: I. Дві картинки звісного українського художника П. Ю. Сластіона: 1) КОБЗАРЬ. 2) ГАЙДАМАКИ.

II. Український календарь „Рідний Край“ на 1907 р.

Передплата за часопись: на рік 3 карбованці, на пів року 1 карб. 80 коп., на 3 місяці—1 карб., на місяць 35 к. з пересил., окремі числа по 8 коп. За кордон на рік 4 кар. Для закордонних братів українців передплата на „Рід. Кр.“ значно зменшена: 1) на рік замість 5 карбов.—4 карб. для окремих передплатників: 2) Просвітам, народнім і шкільним читальням, товариствам: Січ, Сокіл і різним народнім просвітним товариствам на рік—3 карб. 25 коп.

Книгарям комісійних за передплату на рік 5⁰/. За продаж окремих №№—25⁰/>.

Листи і гроші засилати треба на адресу: Полтава, Протопоповська ул., № 41, редакції часописі „РІДНИЙ КРАЙ“.

Редактор-видавець М. Дмитрієв.

ЗАПИСКИ

Наукового товариства ім. Шевченка

український науковий журнал

присвячений передовсім українській, фільології й етнографії,
виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книж-
ками по 15 аркушів.

XV рік видання.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Посилати передплату на адресу: Львів (Lemberg), Австрія,
Чарнецького 26, Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der
Wissenschaften), або через контору Літературно-Наукового Віст-
ника, Київ, Прорізна 20.

Починаючи з 1907 р., буде видаватися у Києві журнал

„УКРАЇНА“

ЗАМІСТЬ „КІЕВСКОЙ СТАРИНЫ“.

Журнал цей буде складатись з двох част., які будуть входити у кожную що-
місячну книжку: 1) наукова, де знайдуть собі місце статі присвячені розслідам
історичним, літературним, етнографічним, економічним і соціальним; 2) літе-
ратурно-публіцистична, яка буде давати, крім української белетристики, статі
про сучасні питання, особливо-ж про ті, що мають звязок з життям України.
Статі друкуватимуться переважно на українській мові.

Журнал буде виходити що-місяця книжками аркушів 10—12.

Передплата на рік з доставкою—7 карб., а без доставки—6 карб., за грани-
цю—9 карб.

Адреса редакції: Київ, Троїцьк. площ. Народний дім.

В 1907 р. редакція „УКРАЇНА“ буде видавати „Словарь українського языка“,
зібраний редакцією журналу „Кіевская Старина“. Цей „Словарь“, під редак-
цією Б. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Російської Ака-
демії Наук. Весь „Словарь“ буде уміщатись на 150 друкованих аркушах се-
реднього октава. Поділений він буде на 4 томи. Ціна за всі томи—7 карб., а
для передплатників журналу „УКРАЇНА“—5 карб., коли гроші ці будуть ви-
слані разом з передплатою на журнал. Кожний том висилатиметься перед-
платникам зараз після виходу його з друку. Перший том вийде в марті місяці
1907 року.

Редактор-видавець В. Науменко.

Всякі видання

Української видавничої спілки у Львові

== Й ==

Наукового товариства ім. Шевченка

можна виписувати через контору Літературно-Наукового Вістника
(Київ, Прорізна, 20). Ціни рахуються по 45 коп. за корону.

